

FEMINISTIČKA ČITANJA
DRUŠTVENIH FENOMENA

Feministička čitanja društvenih fenomena

Sarajevo, 2015.

Edicija *Gender*

Ediciju uređuju Emina Bošnjak i Saša Gavrić

Knjiga 9.

Naslov: Feministička čitanja društvenih fenomena

Autor/ice: Aida Spahić, Amira Hasanović, Bojana Vasić,
Dajana Cvjetković, Dalila Mirović, Delila
Hasanbegović, Elma Čavčić, Izudin Karić,
Jasmina Čaušević, Maida Salkanović, Maida
Zagorac, Marina Veličković, Melisa Tolja Mešić,
Mersiha Jašarević, Selma Mustačević,
Tanja Grabovac

Priredile: Jasmina Čaušević i Aida Spahić

Lektura: Dalila Mirović

Prelom: Lejla Huremović

Naslovnica: Melisa Vreto, *A Hand to Play*, 2014. godina

Kreativna
podrška: Zorka Klapan

Izdavač: Sarajevski otvoreni centar, www.soc.ba

Za izdavača: Saša Gavrić

© Sarajevski otvoreni centar/autorice

Nekomercijalno umnožavanje, fotokopiranje ili bilo koji drugi oblik reprodukcije cijele publikacije ili njenih dijelova poželjno je, uz prethodno informisanje izdavača na mail: office@soc.ba. Realizaciju Feminističke škole Žarana Papić, kao i izdavanje ove knjige, finansijski podržava Švedska vlada putem Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (Sida). Stavovi i mišljenja izneseni u tekstu su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja donatora. Autor/ice odgovaraju za svoj tekst.

ISBN 978-9958-536-40-3

FEMINISTIČKA ČITANJA DRUŠTVENIH FENOMENA

Sarajevo, 2015.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

141.72:305

FEMINISTIČKA čitanja društvenih fenomena /
[autorice Aida Spahić ... [et al.]. - Sarajevo :
Sarajevski otvoreni centar, 2015. - 252 str. ; 20
cm. - (Edicija Gender / Sarajevski otvoreni
centar ; knj. 9)

Bibliografija uz sva poglavlja.

ISBN 978-9958-536-40-3

COBISS.BH-ID 22523398

SADRŽAJ

Predgovor	7
Abortus	9
Brak	24
Feminizmi	29
Film	40
Homoseksualnost	47
Internet	54
Jezik	62
Književnost	74
Kultura	83
Ljudska prava	96
Matrijarhat	102
Medicina	106
Mediji	115
Nasilje	122
Patrijarhat	134
Politika	141
Pornografija	150
Prekarijat	156

Rat	165
Religija	171
Rod	184
Rodni identitet	192
Silovanje	196
Slika tijela	208
Spol	214
Tržište rada	223
Umjetnost	230
O autoricama, autoru i Školi	251

Predgovor

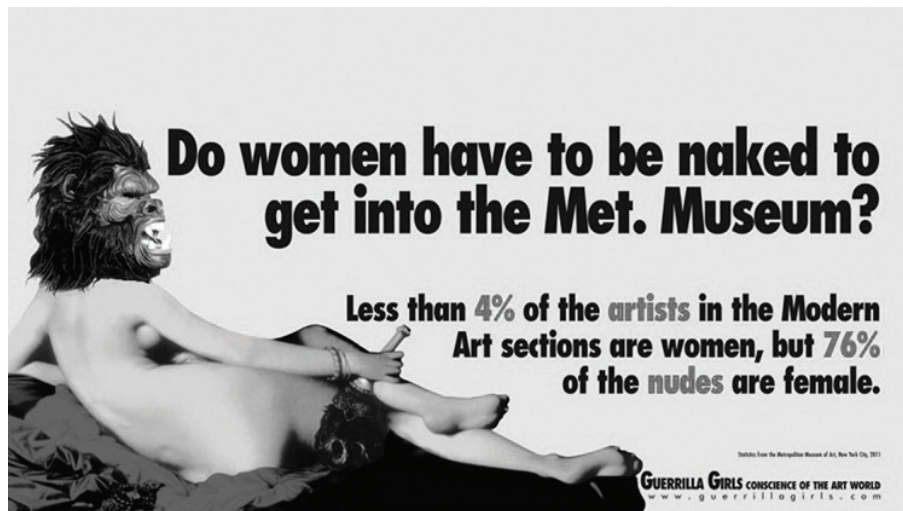
Ova knjiga je rezultat zajedničkog rada polaznica i polaznika Feminističke škole Žarana Papić i nastala je kao plod dvosemestralnog obrazovanja o aktualnim društvenim pitanjima iz perspektive feminističke teorije i prakse. Budući da autorice i autor dolaze iz različitih profesionalnih sfera i različitih polja interesovanja, utoliko je i ova knjiga protkana interdisciplinarnim pristupom različitim društvenim fenomenima, što ovu knjigu čini dodatno zanimljivom koliko i edukativnom. Iako je feminizam, kao marginalizirani društveni pokret u 21. stoljeću kojeg se često degradira i promovira u trivijalnu doktrinu, uglavnom izopćen iz bosanskohercegovačkih akademskih kurikuluma, ova knjiga je pokušaj da se feminizmu u javnom diskursu da prostora kao kredibilnoj kritičkoj teoriji aktualnih društvenih procesa. Budući da živimo u društvu ispresjecanom patrijarhalnom političkom kulturom, feministička teorija čini se obećavajućom za buđenje aktivizma i rađanje konstruktivne kritike društva. Otuda, cilj ovog pojmovnika i jeste provociranje čitatelja/ke na razmišljanje o pojavama koje nas okružuju, a o kojima se u javnom i akademskom diskursu uglavnom ne govori. Sveopća indoktrinacija javnog mnijenja kroz ponavljanje ustaljenih društvenih normi, koje nameću i teme o kojima se smije odnosno ne smije razgovarati, dovela je do pasivizacije društva i nedostatka građanskog obrazovanja o pojedinim, u ovoj knjizi zastupljenim, temama.

Naš moto je, riječima Judith Butler, da „feministička teorija nije nikada u potpunosti zasebna od feminizma kao društvenog pokreta. Feministička teorija ne bi imala sadržaja da nema

pokreta, a pokret je, u svojim različitim smjerovima i oblicima, uvijek bio uključen u akt teorije. Teorija je aktivnost koja ne ostaje ograničena na akademiju. Ona se dešava svaki put kada se zamisli mogućnost, kada se odigra kolektivna samorefleksija, kada se pojavi spor oko vrijednosti, prioriteta i jezika.“

I za kraj, molimo Vas da ovu knjigu razumijete kao pokušaj suprotstavljanja praksi nekritičkog pristajanja na ustaljena tumačenja. Shvatite ovo kao zajednički angažman, pun entuzijazma, nekoliko polaznika/ca i saradnica Feminističke škole da doprinesu kritičkom diskursu u bh. društvu. Stoga, ne zamjerite nam na određenim metodološkim nedosljednostima, na ponegdje neujednačenom stilu referiranja i neusaglašenoj jezičkoj normi – ova odstupanja shvatamo i kao prostor artikulacije pisanog samoizražavanja :)

Tim Feminističke škole Žarana Papić

Guerrilla Girls, 2012.

ABORTUS

Delila Hasanbegović i Tanja Grabovac

Definiranje pojma

Pojam abortusa ili pobačaja (lat. *abruptio graviditatis*) definira se kao spontani ili izazvani prekid trudnoće izbacivanjem ploda prije navršenog 28. tjedna trudnoće. Tema izazvanog abortusa je tema koja se kroz povijest doživljavala kao sasvim uobičajena stavka svakodnevnog života ili pak najgora kontroverza koja direktno pogađa ljudski život. Kao takav, abortus može biti legalan ili ilegalan te se proučava kroz razne aspekte (povijesni, sociološki, kulturološki, pravni, psihološki, moralno-etički, itd.). Iako se povijest abortusa prati još od antičkog doba može se reći kako je pitanje abortusa rodno određeno, te više pogađa žene. Riječ je o djevojkama i ženama koje uglavnom same stoje pod upitnikom abortusa. No, u slučaju Kine i nekih drugih azijskih zemalja, najžalosnija je diskriminacija usmjerena prema još nerođenim djevojčicama gdje se, s obzirom na to da postoji *politika jednog djeteta*, abortus radi zbog njegovog spola, tj. zbog neželjene ženske djece. U skladu s tim se može argumentirati kako abortus uglavnom pogađa žensku populaciju, bilo da se radi o ženi koja se odluči za abortus ili o ženskom djetetu nad kojim se vrši abortus.

Povijesni razvoj – širi kontekst

Abortus ima dugu povijest koju pratimo još od starih civilizacija, tj. Kine, starog Egipta i Rimskog carstva, gdje se koristio kao primitivna metoda kontrole rađanja. Metode koje su korištene za prekid trudnoće uključivale su biljne abortifkante, upotrebu oštrih predmeta, fizičku traumu, odnosno pritisak na abdomen i druge tradicionalne metode. U Hipokratovim tekstovima stoje mnoge naznake o metodama pobačaja. U antičkoj Grčkoj i Rimu pobačaj je bio općeprihvaćen zahvat, jer je tada infanticid (djecoubojstvo), provođeno ostavljanjem djeteta u divljini ili na nepristupačnom terenu, izlaganjem hladnoći i sl. postupcima, bio uobičajen način kontrole rasta obitelji. Aristotel je u svojoj raspravi o vladi, u djelu *Politika*, osudio infanticid kao sredstvo kontrole populacije. U tim slučajevima je preferirao abortus, sa restrikcijom da mora biti izveden prije nego začeto biće razvije osjećaj života, dakle smatrao je da je osjećaj života ključan za stvaranje linije između zakonitog i nezakonitog abortusa. Grčki liječnik Soranus, u svom djelu *Gynaecology*, preporučio je ženama koje žele prekinuti trudnoću da se bave teškom energičnom vježbom, skakanjem, nošenjem teških predmeta, jahanjem životinja. Propisivao je veliki broj recepata za biljne kupke i puštanje krvi, ali je savjetovao da se ne koriste oštri instrumenti za izazivanje spontanog abortusa zbog mogućnosti oštećenja drugih organa. Međutim, nisu svi narodni lijekovi imali željeni učinak niti su bili bez rizika.

Pojavom kršćanstva, papa Inocent III u 13. vijeku određuje da plod postaje živo biće u trenutku kada se počinje pomicati u trbuhu, pa je pobačaj nakon tog trenutka ubojstvo, a prije toga se smatra manjim grijehom. Papa Sikst V je prvi papa koji je izjavio da je abortus ubojstvo bez obzira na stadij trudnoće, jer je Katolička crkva prije toga bila podijeljena u stavu da li je abortus ubojstvo, i nije mu se žestoko suprotstavljala do 19. vijeka. Papa Grgur XIV 1591. godine potvrđuje to stajalište i dodatno ga vremenski pojačava odredbom da je pobačaj dopušten u prvih

116 dana od začeća. Papa Pio IX 1869. godine donosi odluku o zabrani svih pobačaja.

Tokom srednjeg vijeka liječnici u islamskom svijetu su dokumentirali detaljne i duge liste metoda kontracepcije, uključujući upotrebu abortifikanata, s komentarom o njihovoj učinkovitosti i učestalosti. Avicena je u svom *Kanonu Medicine*, 1025. godine, popisao 20 sredstava za kontrolu začeća. Islamske tradicije su dozvoljavale abortus do tačke kada se vjeruje da duša ulazi u fetus, pa su neki teolozi smatrali da se to dešava samim momentom začeća, a neki da se ne može izvršiti nakon 40 ili 120 dana od začeća. Sve do 19. vijeka abortus je istraživao u islamskom svijetu više nego u evropskoj medicini.

Zakonik *Constitutio criminalis Carolina*, kojeg je donio Karlo V, car Svetog Rimskog Carstva 1532. godine, za namjerni abortus propisuje smrtnu kaznu, koja je u Austriji ukinuta 1787. godine, a u Francuskoj 1791. godine, i umjesto toga su uvedene kazne dugotrajnog zatvora. U Engleskoj je do 1948. godine kazna za abortus bio doživotni zatvor. Abortusi su se nastavili odvijati i u 19. vijeku, bez obzira na zabranu Ujedinjenog Kraljevstva i SAD-a, koja je bila na snazi od viktorijanskog doba. Crkvene grupe i liječnici su utjecali na mnoge pokrete protiv abortusa.

U Evropi i Sjevernoj Americi tokom 17. vijeka napreduju metode izvođenja abortusa. Ipak, konzervativni stavovi mnogih liječnika o seksualnim pitanjima spriječili su širenje sigurnih tehnika abortusa. Sovjetski savez, Island i Švedska su bile među prvim zemljama koje su u 20. vijeku legalizirale neke ili sve oblike abortusa. U nacističkoj Njemačkoj je 1935. godine donesen zakon koji je dopuštao pobačaj ženama za koje se smatralo da imaju nasljedne bolesti, dok se ženama koje su pripadale pravoj njemačkoj lozi strogo zabranjivao abortus. Pod određenim uvjetima je 1970-ih godina abortus ozakonjen u mnogim evropskim državama, pod utjecajem feminističkog pokreta, tj. borbe za reproduktivna prava i kontrolu rađanja kao osnovnih ženskih (ljudskih) prava.

Aspekti proučavanja

Abortus je, kao medicinski postupak, od nastanka proučavan sa različitih aspekata. Svaki od tih aspekata su pratile i prate mnoge kontroverze. Činjenica da reproduktivna situacija žene nije samo rezultat biologije, već i socijalnog, kulturno-ideološkog, pravno-političkog i ekonomskog okruženja, kao i činjenica da se u svijetu izvodi 44 miliona abortusa godišnje, a pola od toga su nesigurni abortusi,¹ uzrokuje raznolike društvene debate i kulturne poglede na abortus i njegovu opravdanost. Legislative država se suočavaju sa mnogim preprekama na putu legalizacije abortusa jer u mnogim dijelovima svijeta postoje suprotni stavovi o abortusu koji sprječavaju potpuno uživanje ženskog prava na kontrolu rađanja. Svi ti stavovi kreiraju vlastite aspekte proučavanja abortusa: moralni, etički, biološki, filozofski, politički, pravni, socijalni, praktični, širi kulturološki, a svaki pristupa pitanju abortusa iz vlastitog sistema vrijednosti. Stavove o abortusu možemo opisati kao kombinaciju uvjerenja o moralnosti abortusa, o granicama državnog autoriteta u propisivanju i provođenju javnih politika o abortusu, kao i o pravima i odgovornostima žene koja želi uraditi abortus. Religijska etika također ima utjecaja na osobno mišljenje, ali i na širu debatu o abortusu.

U privatnoj i javnoj debati prezentiraju se argumenti za ili protiv pristupa abortusu, fokusirani na moralnu dopustivost izazvanog pobačaja, ili fokusirani na opravdanje zakona koji dozvoljavaju ili zabranjuju/ograničavaju pobačaj. Tako debate o abortusu, posebno one koje se odnose na zakonsko uređenje istog, vode grupe koje zagovaraju jednu od te dvije pozicije.

1 Više na: <http://www.guttmacher.org/pubs/journals/Sedgh-Lancet-2012-01.pdf>

Medicinski opis

Iz područja genetike znamo da iz trenutka oplodnje, tj. prodiranjem spermatozoida u jajnu stanicu, dvije gamete oblikuju zigotu ili jednostanični embrio (oplođenu jajnu stanicu). U narednim fazama riječ je o autogenezi embrija koji se razvija prema biološkim zakonima. Da bi se izvršio abortus postoji mnoštvo metoda koje su prisutne već od antičkog doba kada se abortus izvršavao uz pomoć biljaka, oštih predmeta, itd. Od kirurških metoda, do 12. tjedna trudnoće, najpoznatija je manualna vakuumska aspiracija (MVA) koja se sastoji od odstranjenja fetusa ili embrija uz pomoć sukcije korištenjem ručne štrcaljke, te električna vakuumaspiracija (EVA) koja koristi električnu pumpu. Od 15. do 26. tjedna koristi se dilatacija i evakuacija koje se sastoje od širenja vrata maternice i pražnjenja maternice koristeći kirurške instrumente i sukciju. Za izazivanje pobačaja dakako da postoji i niz drugih metoda. Pod nekirurškim metodama ubraja se abortus izazvan lijekovima. Rizik za komplikacije obično ovisi o trajanju trudnoće, te su stoga rani kirurški abortusi sigurniji ukoliko se izvrše prije 16. tjedna trudnoće. Pod temom mentalnog zdravlja često se smatra kako abortus donosi teške psihičke i emocionalne posljedice za žene. No, ova teorija nije potvrđena. Štoviše, istraživanje koje je provedeno u periodu 2008. do 2010. godine u SAD-u pod nazivom Ispravnost odluke i emocionalne reakcije na pobačaj u SAD-u: longitudinalno istraživanje pokazalo je kako 95% žena koje su pobacile vjeruje da je to bila ispravna odluka. Studija ne tvrdi kako odluka abortusa nije emocionalno i psihički teška, čak govori i o teškoći odluke za abortus. No, generalizirati psihičke posljedice je pogrešan stav.

Socijalni i kulturološki aspekt

Sociološka perspektiva uključuje razloge i učestalost abortusa, koji ga društveni i ekonomski uvjeti podupiru, te općenito kompleksnost socijalnog pritiska na žene. Među najučestalijim razlozima navode se odgoda rađanja i odgajanja djeteta, briga zbog mogućeg gubitka radnog mjesta i prekid obrazovanja, financijska i ljubavna nestabilnost u vezama, nezrelost, zdravstvene brige, itd. Govoreći o socijalnim faktorima, bitno je pažnju također posvetiti socijalnim pritiscima koja se vrše nad ženama (neodobravanje samohranog majčinstva, preferencija djeteta određenog spola, nedovoljna podrška obitelji, te razne druge stigmatizacije i stereotipi). Jedan od najvećih problema, na koje ukazuje i feministička kritika, jesu katastrofalni uvjeti i nesigurne metode pod kojima se izvršava abortus, ponajviše ukoliko se radi o ilegalnim pobačajima. Nesiguran abortus podrazumijeva nedostatak stručne osobe sa medicinskim obrazovanjem i uvjeti koji ne zadovoljavaju ni minimalne medicinske standarde. Problem takvog abortusa nije samo problem na koji ukazuje feministička misao, nego je problem javnog zdravstva. Godišnje tisuće žena izgube živote upravo zbog katastrofalnih uvjeta pod kojima se vrše abortusi, a za one koje prežive postoji rizik trajnih zdravstvenih posljedica. Socijalni problemi dakako da ovise o geografskom području i uvelike ostaju područjem suvremenih rasprava o pitanju abortusa. Ilegalni i nesigurni abortusi predstavljaju ekonomsko izrabljivanje žene kojoj u rizik stavlja i njen osobni život. Teška socio-ekonomska i zdravstvena situacijai slični slučajevi su činjenična stanja u kojima se trudnoća pojavljuje kao otežavajuća okolnost. Jedna od najtežih situacija oko koje se raspravlja jeste abortus u slučaju silovanja i incesta. Međutim, u statistici počinjenih abortusa i razloga za njih, najmanji procent zauzimaju upravo navedene situacije. Iako se govori o tome kako je pitanje abortusa rodno određeno, postavlja se i pitanje što bi se desilo u situaciji ukoliko se muž protivi abortusu kojeg bi željela žena? Abortus sadrži mnoga pitanja pa i da li bi u slučaju bračnih supružnika trebala postojati odluka

o abortusu podržana od obje strane? U medicinskom svijetu postavlja se čak pitanje treba li se trudnica smatrati kao jedan/a ili dva pacijenta/ice? Je li abortus pravo majke ili pravo i majke i oca? Sa kulturološkog aspekta riječ o prihvaćanju ili pak odbijanju abortusa u određenoj kulturi. Radi li se o prihvaćanju abortusa u kulturi kao civilizacijskom izboru i njegovim ozakonjenjem ili proglašavanjem abortusa primjerice kao znakom propasti vlastite kulture.

Etičko-moralni stavovi

Pitanje abortusa dakako da povlači i etičko-moralne rasprave. Ukoliko polazimo od pitanja života i slobode, u moralnoj teologiji i etici pravo na život stoji ispred prava na slobodu (u suprotnom bi bilo tko u ime vlastite slobode mogao ubiti, tj. oduzeti život bilo kome; u tom slučaju recimo Hitler, ratni zločinci, osobe tužene za ubojstvo ne bi odgovarale za vlastita djela koja su počinila u ime svoje slobode. Drugim riječima, pravo na život je naše apriori stečeno pravo. Sličan stav navodi i Hipokratova zakletva: *Apsolutno ću poštovati ljudski život od samog začetka*. Rasprave o abortusu povlače dvije suprotstavljene strane, oni koji se pozivaju na slobodan izbor žene (*pro-choice*) te oni koji se pozivaju na pravo života začelog djeteta (*pro-life*). *Pro-choice* zagovornici/e argumentiraju svoje stavove upravo teškim životnim situacijama, iako to nužno ne znači da su zagovaratelji/ce abortusa. Slobodan izbor i pravo žene kod *pro-choice* zagovornika/ca izražava se u izričaju *moje tijelo-moj izbor*. No, čini se neizbježnim, uz navedeni izričaj, iznijeti i dekonstrukciju izričaja koja se iznosi čak i sa medicinske strane. Naime, medicina ovaj izričaj uzima s rezervom, s obzirom na postojanje oplodnje u epruveti i drugih metoda u kojima se fetus ne razvija u tijelu žene. Medicina govori o *izvanjskoj* ovisnosti ploda i majke jer se zahvaljujući napretku znanosti plod može razvijati autokonstruktivnim mehanizmom, neovisno od ženskog tijela.

Iz tog aspekta se ne može u apsolutnosti govoriti o plodu kao dijelu tijela majke. Može se reći kako je plod povezan sa majkom, no nije dio njenog tijela kao ostali njeni fizički dijelovi (udovi, organi, itd.), nego taj plod razvija svoj vlastiti organizam. *Pro-life* zagovornici/e govore o zabrani abortusa kao ubojstva. Bitno je shvatiti kako kompleksnost pojedinačne životne situacije zahtijeva osobni odgovor svakog od nas te se pitanje abortusa svakako ne bi trebalo generalizirati. Većina religija protivi se abortusu ili ga dozvoljavaju kao manje zlo od dva zla u slučaju ako je ugrožen život majke. To je slučaj i sa religijama u BiH. No, ukoliko već govorimo o etici i moralu onda bi se trebalo i religijske zajednice pozvati na razumijevanje i prihvaćanje ozbiljnosti konkretnih teških životnih situacija.

Pravna stanovišta i zakonsko uređenje abortusa u pojedinim državama

Trenutni zakoni koji se odnose na abortus su različiti. Religijske, moralne i kulturne osjetljivosti nastavljaju utjecati na zakonodavstvo. Pravo na život, pravo na slobodu, pravo na privatnost, pravo na sigurnost osobe i pravo na reproduktivno zdravlje su osnovna ljudska prava koja su često opravdanje za (ne)postojanje zakona koji reguliraju abortus. Tako se zakoni klasificiraju prema zemljama u kojima abortus nije dozvoljen, zemljama u kojima se abortus, općim pravnim principima, dozvoljava da bi se spasio život žene ili iz određenih drugih razloga, kao i prema zemljama u kojima je abortus dozvoljen na zahtjev. Činjenica da je pobačaj često zabranjivan ili ograničavan na različite načine nije zaustavila praksu izvođenja istog u mnogim dijelovima svijeta, tako da Svjetska zdravstvena organizacija bilježi sličnu učestalost u zemljama u kojima je abortus legalan i u kojima nije (zbog nepristupačnosti modernih kontraceptivnih sredstava). Ipak, prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, broj abortusa se

smanjuje uslijed povećanog pristupa kontracepciji.²

Povijesno gledano, abortus je dio planiranja obitelji od antičkih vremena. Najraniji tekstovi ne spominju prava vezana za abortus, ali se izražava briga za vlasnička prava muškaraca, za očuvanje društvenog reda, kao i dužnost stvaranja odgovarajućih građana/ki za državu/zajednicu. Najteže su kazne bile rezervirane za žene koje su pripremale abortus protiv želje muža, kao i za robove/robinje koji/e su napravili abortus ženi visokog društvenog statusa. Religijski tekstovi su sadržavali teške osude abortusa, tražeći pokoravanje i često podstičući sekularno/državno kažnjavanje. *Common law* u Engleskoj i SAD-u je zabranjivao abortus nakon što je žena mogla prvi put osjetiti kretanje fetusa. Slijedeći pravilo *rođeno živo*, fetus nije smatran živim bićem u *prirodom poretka stvari*, tako da se abortus u engleskom pravu nije smatrao ubojstvom. Tek u 19. vijeku mnoge zapadne države počinju kodificirati abortus. Mnoge konzervativne grupe, uključujući i medicinsku struku, koje su bile protiv abortusa, na moralnim osnovama isticale su opasnosti koje procedura nosi jer je česta bila praksa da se nemedicinsko osoblje uključivalo u izvođenje abortusa pod medicinski opasnim okolnostima. Do 20. vijeka, mnoge zemlje su počele liberalizirati svoje zakone, prije svega su počele dozvoljavati abortus koji je nužan da bi se zaštitio život žene, a u nekim slučajevima i na zahtjev žene. Među tim zemljama su se našle: Sovjetski Savez 1920. (dozvoljen abortus na zahtjev), 1936. (Staljin ograničava abortus na medicinski opravdane slučajeve, u svrhu populacionog rasta.), Poljska, Turska, Danska, Švedska, Island, Meksiko 1930-ih godina (legaliziran abortus u slučajevima trudnoće kao posljedice silovanja, prijetnje zdravlju majke, malformacije fetusa), Japan 1948. godine, Jugoslavija 1952. i Sovjetski Savez 1955. godine. Dostupnost kontraceptiva 1950-ih i 1960-ih godina u zapadnim zemljama rezultiralo je sa nekoliko promjena. U Velikoj Britaniji je *Zakon o abortusu* iz 1967. godine dozvolio abortuse do 28.

2 Više u studiji: <http://www.medicalabortionconsortium.org/news/abortion-rates-similar-in-countries-that-legalize-prohibit-procedure-study-says-102.html>

sedmice trudnoće. To pravilo su slijedile i Kanada 1969. godine, SAD 1973. (u većini država, u skladu sa presudom *Roe v. Wade*), Tunis 1973. godine, Austrija 1974. godine, Francuska 1975. godine, Novi Zeland 1977. godine, Italija 1978. godine, Holandija 1980. i Belgija 1990. godine. Međutim, ove se države razlikuju u okolnostima pod kojima dozvoljavaju abortus. Na snazi su i međunarodni sporazumi koji reguliraju abortus, ali osnovna ljudska prava igraju najvažniju ulogu u ovom pitanju.

U skladu sa publikacijom Ujedinjenih nacija *World Abortion Policies 2011*³, u većini država abortus je dozvoljen u slučaju potrebe spašavanja života žene (97% država). Drugi općeprihvaćeni razlozi su očuvanje fizičkog (67%) ili mentalnog zdravlja (63%). Abortus u slučaju silovanja ili incesta je prihvaćen u polovini država (49%), a izvođenje abortusa iz ekonomskih ili socijalnih razloga u trećini država (34%). Izvođenje abortusa na osnovu zahtjeva žene dozvoljeno je u 29% država, uključujući Sjevernu Ameriku i većinu evropskih država. Publikacija sadrži i informacije o nacionalnim procjenama učestalosti abortusa, o stupnju plodnosti populacije, stupnju smrtnosti majke, o nivoima upotrebe kontraceptivnih sredstava, o potrebama planiranja obitelji i o podršci vlada planiranju obitelji, kao i procjene nesigurnih abortusa. U nekim državama moraju se ispuniti dodatne procedure prije izvođenja abortusa, iako su osnovni uvjeti ispunjeni. U Velikoj Britaniji i Finskoj, gdje abortus nije dozvoljen samo na osnovu ženinog zahtjeva, dozvola se mora dobiti od dva doktora.

Usprkos mnogim varijacijama u ograničenjima, abortus je legalan u većini evropskih zemalja, i to na zahtjev tokom prvog tromjesečja trudnoće. Nakon tog perioda, pobačaj je dozvoljen pod određenim uvjetima, kao što je rizik za život i zdravlje žene, oštećenje fetusa ili specifične situacije koje se odnose na okolnosti začeća ili godine starosti žene. Važno je napomenuti da dostupnost abortusu u Evropi ne ovisi toliko od prava, koliko od

3 Dostupno na: <http://www.un.org/esa/population/publications/2011abortion/2011wallchart.pdf>

prevladavajućih društvenih stavova koji čine različite interpretacije prava. Na primjer, u dijelovima Evrope, zakoni koji dozvoljavaju abortus do drugog tromjesečja zbog problema sa mentalnim zdravljem žene interpretiraju se veoma liberalno, dok je u konzervativnim dijelovima teško napraviti zakonit abortus čak i u ranim stadijima trudnoće, zbog prigovora savjesti pod kojim doktori odbijaju napraviti abortus ako je to protiv njihovih moralnih ili religijskih uvjerenja.⁴

Povijest razvoja abortusa pokazuje nam kako je to vrlo nestabilno pravo, tj. jednom stečeno pravo može se preko noći izgubiti. Primjer za praksu pokušaja zabranjivanja abortusa koji je prethodno dozvoljen je Španija, gdje je predložen zakon kojim se ženama oduzima pravo na legalan i siguran abortus (osim u slučaju fizičke/psihičke bolesti ili silovanja). Ograničavanje prava žena u Španiji da odlučuju o vlastitom tijelu pokrenulo je polemike i protestne akcije širom Evrope protiv ovog zakona, kojima se podržava pravo slobodnog izbora žena. Prethodno zakonsko stanje podrazumijevalo je dozvoljen abortus do 14. sedmice trudnoće, osim u slučajevima deformiteta fetusa kada se može obaviti do 22. sedmice. Izmjenama zakona iz 2013. godine abortus je ograničen na slučajeve u kojima je ugroženo fizičko ili psihičko zdravlje, ili za prethodno prijavljena silovanja.⁵ Vlada je povukla prijedlog zakona uslijed nedostatka konsenzusa. Jedino je ostala odredba da žene sa 16 i 17 godina moraju tražiti pristanak roditelja prije izvođenja abortusa.

Problem ilegalnog izvođenja abortusa je nuspojava restriktivne državne legislative. Rumunija, koja je 1957. godine legalizirala abortus, našla se u sunovratu tokom komunističkog režima Nikolaja Čaušeskua koji je, *Dekretom 770* iz 1966. godine, uslijed opadanja nataliteta u toj zemlji, kriminalizirao abortus i poticao

4 Više u studiji dostupnoj na http://web.archive.org/web/20130313162004/http://www.ippfen.org/NR/rdonlyres/2EB28750-BA71-43F8-AE2A-8B55A275F86C/0/Abortion_legislation_Europe_Jan2007.pdf

5 Više na: <http://www.euractiv.rs/ljudska-prava/6791-panija-zabrana-abortusa-opasnost-za-ene>

rađanje. Rezultat ove odluke je bilo masovno izvođenje abortusa ilegalnim metodama, što je uzrokovalo smrt preko 9.000 žena i napuštanje mnoge neželjene djece u sirotištima. Nakon 1989. godine ova odluka je ukinuta i abortus na zahtjev je ozakonjen. Trenutno se u Rumuniji vodi debata o novom prijedlogu zakona iz 2012. godine koji predviđa da žene koje žele ići na abortus trebaju proći psihološko savjetovanje, koje bi im pokazalo kako izgleda procedura pobačaja. Grupe koje prihvataju ovaj prijedlog ističu da će ova mjera riješiti demografski pad Rumunije, dok grupe ginekologa/inja smatraju da ova mjera neće smanjiti broj abortusa, već će dodati još birokracije na sam proces.

Feministički doprinos pitanju abortusa

Već se može zaključiti kako je feministička misao uvelike osvijetlila najkritičnija pitanja koja se vežu uz rasprave oko abortusa. Kompleksnost abortusa poziva na ozbiljno razmišljanje o stanju i uvjetima abortusa sa kojima se suočavaju žene diljem svijeta. Može se reći kako svijet feminizma nadasve naglašava nepovoljnu situaciju ilegalnog abortusa za žene, govori o legalizaciji abortusa, o pravu žene na izbor, itd. Treba ukazati na značajan doprinos feministica i postaviti pitanje o pravu na život žena – pravu koje je ozbiljno ugroženo nesigurnim abortusima. Postoji činjenično stanje vršenja abortusa u cijeloj povijesti kao i činjenica da abortus neće prestati biti praksa i u narednoj povijesti ispred nas. Stoga se naglasak treba staviti na onim tragičnim sudbinama žena kojima svakodnevno biva oštećeno pravo na život. *Pro-choice* aktivistkinje uglavnom djeluju na području SAD-a (Ilyse Hogue, Farah Diaz-Tello, itd.). Općenita je zablude o tome kako su te aktivistkinje protiv rađanja djece općenito, što dakako da nije točno. Riječ je samo o naglašavanju prava žene na to želi li roditi dijete ili ne. Feministica Veronica Arreloa kaže: „Ljudi koji su već roditelji znaju kako je to. Znaju pozitivne i negativne strane trudnoće, znaju kako zastrašujuće

može biti, razumiju ekonomske posljedice... sve te stvari ulaze u jednadžbu kada žene odlučuju o tome žele li ili ne nastaviti trudnoću." No, postoji i druga strana feminističkih *pro-life* aktivistkinja (Patricia Heaton, Norma McCorvey, itd.). Njihovi stavovi upućuju kritiku abortusu od kojeg ekonomski profitira društvo koje pri tome gazi prava žena podvrgujući ih nehumanim uvjetima čina abortusa. Iz njihove perspektive abortus zapravo drži žene u podređenom položaju. U svakom slučaju, abortus jest i još će biti goruće pitanje o kojem će promišljati feminizmi.

Iako je abortus u zemljama bivše Jugoslavije dozvoljen na zahtjev, što je zakonski regulirano⁶, žene se još uvijek suočavaju sa ograničenjima slobode odlučivanja o kontroli nad vlastitim životom i tijelom koja im postavlja patrijarhalno društvo. Još uvijek se žensko tijelo i zdravlje, odnosno dobrovoljno majčinstvo, pokušavaju staviti u *vlasništvo* muškaraca, države, religije, obitelji, a ne samih žena. Iako su im prava formalno priznata, žene nisu uvijek u situaciji da izaberu ono što žele, već moraju da donesu odluku kakva se od njih očekuje u skladu sa običajima i patrijarhalnim shvaćanjima. Tako se žena stalno bori između koncepta materinstva, ispunjavanja *bračnih dužnosti*, neželjene trudnoće i ograničenja rađanja.⁷

Mnoge organizacije civilnog društva u zemljama bivše SFRJ, posebno one sa feminističkim predznakom, stavljaju, između ostalih, i ženska reproduktivna prava u svoju agendu. Feminizam tako postaje oblik reakcije na rast neokonzervativizma i vjerskog fundamentalizma koji ciljaju na vraćanje moći tradicionalnim institucijama, pa tako i na tradicionalni položaj žene u društvu. Feministički orijentirani društveni faktori kritiziraju ten-

6 U Srbiji *Zakonom o postupku prekida trudnoće u zdravstvenoj ustanovi* (1995), u Hrvatskoj *Zakonom o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece* (1978), a u Bosni i Hercegovini se abotus tretira po zakonu iz 1977. godine.

7 Slobodanka Konstantinović-Vilić, Nevena Petrušić, *Abortus u Srbiji: sloboda odlučivanja u uslovima socijalne i državne kontrole*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. T. 2 (2005) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd.

dencije ka zabrani abortusa iz političkih razloga, što je dovelo do podizanja cijena sigurnog i legalnog abortusa, te do loših uvjeta u kojima se pobačaj izvodi. Posebno ukazuju na dezorganiziranost i urušavanje ranijih službi zdravstvene zaštite koje su, između ostalog, omogućavale besplatan pristup ginekološkoj zdravstvenoj zaštiti, a zagovaraju i pristupačnost kontraceptivnih sredstava. Jedna od najglasnijih organizacija iz Srbije⁸ su Žene u crnom koje, pored mirovnog aktivizma, mnogo doprinose intenziviranju debate o abortusu u javnom prostoru, boreći se za slobodu izbora i žensko tijelo na svoj specifičan način, posebno krilaticama poput: *Abortus nije ubojstvo! Nećemo da budemo mašine za rađanje i da rađamo za naciju, državu i crkvu! Mi rađamo ako hoćemo, s kim hoćemo i kada hoćemo!*

Korištena i preporučena literatura:

Marianne Githens, Dorothy McBride Stetson (ur.): *Abortion Politics: Public policy in Cross Cultural Perspectives*, London: Routledge, 1996.

Mary Poovey: *The Abortion Question and the Death of Man*. U: Judith Butler, Joan W. Scott: *Feminists theorize the political*, New York, London: Routledge, 1992.

Slobodanka Konstantinović-Vilić, Nevena Petrušić, *Abortus u Srbiji: sloboda odlučivanja u uslovima socijalne i državne kontrole*. U: Marina Blagojević: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu (Feministička edicija), 2005.

Milica Ležajić: *Abortus – od pčelinjeg voska do savremenih metoda*. U: Adriana Zaharijević (pri.): *Neko je rekao feminizam? Kako*

⁸ Jedna od istaknutijih ličnosti u Hrvatskoj koja piše i govori, između ostalih, i o pitanju abortusa, a čiji glas dopire do cijele regije, je Vedrana Rudan. U svojim knjigama, blogu, ali i intervjuima u TV emisijama često problematizira tendencije ka zabrani abortusa i te restrikcije naziva seksualnim genocidom i abortiranjem slobode.

je feminizam uticao na žene XXI veka, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE, 2012.

Jasmina Stevanović: *Reproduktivna prava u Srbiji*. U: Adriana Zaharijević (pri.): *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE, 2012.

Katie Mahuron: *Reproduktivna prava i abortus ključno pitanje izbora u SAD-u, izlaganje na seminaru Prateći znaci fundamentalizama – feministički odgovori*. U: Staša Zajović (ur.): *Žene za mir*, Beograd: Žene u crnom, 2009.

Vedrana Rudan. *Crnci u Firenci*, Zagreb: Profil International, 2006.

Vedrana Rudan: *Hrvatski abortus* (18.10.2014), dostupno na <http://www.rudan.info/hrvatski-abortus/>

Vedrana Rudan, *Ritice milosti pune* (10.08.2010), dostupno na <http://www.rudan.info/ritice-milosti-pune/>

Vedrana Rudan, *Krvavi hrvatski božić* (25.12.2014), dostupno na <http://www.rudan.info/krvavi-hrvatski-bozic/>

Velimir Valjan, *Bioetika*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2004

Abortion law, dostupno na https://en.wikipedia.org/wiki/Abortion_law

BRAK

Elma Čavčić

Brak je jedna od pojava koji u modernom društveno-političkom kontekstu izazivaju brojne polemike i polarizaciju zagovornika/ca različitih pristupa njegovom fenomenu kao i fenomenu bračne zajednice. Da bismo ga uopće razmatrali, pokušat ćemo da isti odredimo s različitih stajališta koja nećemo pomiriti, ali ćemo barem ostvariti uvid u različite aspekte poimanja ove institucije. Budući da je brak društvena pojava, pojmom ćemo se baviti sa sociološkog stanovišta. Jedan od najpoznatijih savremenih sociologa, Anthony Giddens, brak definiše kao *dozvoljenu seksualnu vezu između dvoje odraslih pojedinaca*.⁹ Iako ova definicija odiše univerzalnošću, budući da ne inicira spol supružnika/ca podvodeći ih pod prostu sintagmu *odraslih pojedinaca*, Anthony Giddens ne ulazi u demistifikaciju tradicionalnih odrednica braka. Čitajući njegov kratki pregled o braku i porodici, stičemo utisak da se radi o upotrebi strogih politički korektnih odrednica. S druge strane, problem se može javiti prilikom pokušaja da se identificiraju indikatori *dozvoljene seksualne veze* između tih odraslih pojedinaca/ki. No, Giddens pod dozvoljenom seksualnom vezom ne misli ništa drugo do zakonom definirane i priznate bračne zajednice. Otuda, brak je s ovog aspekta poiman onako kako ga poima i uređuje svaka država individualno.

9 Giddens, Anthony. Sociologija. CID Podgorica. 1998. str. 108

Pa ipak, Anthony Giddens, koji je svoju knjigu pisao 1998. godine, ukazuje na nekoliko promjena do kojih je dovela globalizacija mišljenja, te možemo reći, daje za to vrijeme jedan potpuno svjež pristup ovoj temi. Naime, Giddens nam na svojevrsan način poručuje da je brak evoluirao u smislu slobode izbora bračnog druga, prava žena kako kod iniciranja braka tako i kod odlučivanja u braku, višeg nivoa seksualne slobode, opće tendencije širenja prava djece i sl. U svakom slučaju, ovaj autor razbija i predrasude vezane za tradicionalno poimanje braka kao što su pravo partnera na brak bez djece, iskustvo razvoda, izbor ostanka van braka ali izbor istospolnog bračnog druga. Iako je Giddens oprezan birajući termine kojima će kvalifikovati tu, danas spornu zajednicu, ipak će se naći mnogi koji će kritikovati njegov liberalno-naučni pristup ovoj instituciji. „U ovu zajednicu ulaze mladić i devojka (ili muškarac ili žena) koji su dovoljno duhovno i fizički zdravi i zreli, i dovoljno materijalno bogati da bi mogli to svoje zdravlje, zrelost i bogatstvo da unapređuju na jedan poseban, uzvišeniji način.“¹⁰ Ovakvo viđenje braka je izrazito prisutno u religijskim i konzervativnim diskursima. Pored toga što je demagoški obojeno, aludirajući na brak kao uzvišeni moralni čin, ovo viđenje je i vrlo ekskluzivističko, budući da čitav korpus pojedinaca/ki razrješava prava na brak - od pojedinaca/ki koji nemaju heteroseksualne atribucije, preko pojedinaca/ki s psiho-fizičkim smetnjama, pa do pojedinaca/ki koji, prema Petroviću, nisu dovoljno materijalno obezbjeđeni. Ovakva viđenja braka i porodice ne samo da su ekskluzivistička, nego sa sobom nose i jednu potencijalno opasnu, socijal-darvinističku dimenziju viđenja idealne porodice, a samim time i društva. Samo pojedinci/ke kakvim ih vidi Petrović, u stanju su da unaprijede društvo na, kako sam kaže, jedan *uzvišeniji način*.

Ovakvim i sličnim viđenjima braka i porodice kao isključivo heteroseksualnog prava, aktivno se suprotstavljaju feministice različitih vokacija. No, feministice na brak gledaju primarno kao na izvor nejednakosti ili, kako to kaže Lidija Vasiljević: *Odnosi u*

¹⁰ Petrović, Mirosljub. Brak i porodica. Methaphysica. 2009. str. 5

*tradicionalnom braku određeni su na liniji dominacija-subordinacija, jer u braku vlada stalna nejednakost.*¹¹ Naravno, problem se javlja u valorizaciji rodnih uloga unutar tradicionalno pojmljenog braka tako što se muškarcu dodjeljuje dominantna uloga oca kao autoritativne glave kuće, dok se uloga majke nipodištava, ponekad do te mjere da joj se odriče pravo na ostvarivanje bilo koje druge uloge osim uloge majke-domačice. Bivajući tako posmatračici/ce u braku gdje se rodne uloge roditelja očituju po patrijarhalnom principu, djeca se odgajaju da doslovno *prepisuju* ponašanje svojih roditelja pri čemu naročito ispaštaju djevojčice. Feministice poput Harriet Taylor Mill, rješenje vide u ženskoj emancipaciji i popravljajući položaja žena.¹² Do toga je sa globalizacijom ljudskih prava neminovno i došlo, ali nikada jednako i potpuno u svim današnjim društvima, osobito ne u primarno religijski uređenim državama.

Kako smo od tradicionalne definicije braka koja apsolutno nije dovodila u pitanje klasičnu viziju braka između različitih spolova zapravo došli do ozbiljne debate o održivosti te definicije s aspekta ljudskih prava pojedinca/ki? Odnosno, bolje rečeno, kako je brak od potpuno determinirane zajednice i primarnog stuba društva na jednom postao *sporna zajednica* i predmet rasprava brojnih savremenih autora/ica? Sa destigmatizacijom seksualnosti, te sa emancipacijom žena, bio bi odgovor koji bi nam ponudila većina feministica, ali i drugih kritičara/ki konzervativnih teorija. Složit ćemo se sa njihovim zaključcima. Barem kada su u pitanju moderna zapadnjačka društva, svrstavanje prava homoseksualaca i prava žena u korpus ljudskih prava dovelo je i do rekonstrukcije definicije braka. Tako danas, u gotovo svim zapadnim društvima, žene ostvaruju zagarantovana bračna prava, a u velikom broju zapadnih društava priznati su i istospolni brakovi.

Što se tiče društava Zapadnog Balkana, ona su još uvijek u

¹¹ Vasiljević, Lidija. Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva u: Neko je rekao feminizam? Centar za ženske studije. 2015. str. 103

¹² Vidjeti više u Višnjić, Filip. Harriete Taylor Mill, Rasprava o jednakosti polova. Beograd. 1995.a

početnoj fazi tranzicije iz konzervativnog ka modernom, pa je tako, budimo slobodni reći, i institucija braka zarobljena negdje u arhivi konzervativne teorije i prakse, uz pokušaj skupine aktivista/kinja i savremenih teoretičara/ki da je otuda izvuku i rekonstruiraju. No, nedostatak političke volje i zakonske regulative, prava balkanskih žena i dalje zapostavlja u odnosu na muške partnere u bračnoj zajednici. Tako su na našim prostorima i dalje prisutne prakse poput ugovorenog braka, privatizacije nasilja u braku, viktimizacije žrtve bračnog nasilja, stigmatizacije razvoda, te viđenje braka bez djece isključivim neuspjehom žene.

Naročitu pozornost izazvao je slučaj Hrvatske i dozvoljavanje sklapanja istospolnih brakova u ovoj zemlji. O tabooizaciji naših društava svjedoči i izbjegavanje nazivanja stvari svojim imenom, pa se tako brak između dva muškarca ili dvije žene u Hrvatskoj neće nazivati brakom već, valjda da bi se uklopilo u konzervativne društvene okove, životnim partnerstvom. Nekako nam ovaj pojam sam po sebi zvuči paradoksalno jer nas tradicionalne definicije uglavnom podsjećaju na to kako nam je bračni drug/drugarica zapravo životni partner/partnerica. Zakon o životnom partnerstvu, također, ne predviđa ni mogućnost usvajanja djece kao jednog od prirodnih prava supružnika/ca. Naravno, zakon je ponovo definiran biološkim karakteristikama i teško je vjerovati da se balkanska društva mogu izdignuti iznad ove banalizacije u skorijoj budućnosti. Pa ipak, i ovaj početni korak udaljavanja od tradicionalnog određenja braka ukazuje na mogućnost za otvaranje novih procesa u domenu postizanja spolne jednakosti i ostvarivanja ljudskih prava pojedinca/ki, kakvo sigurno jeste i pravo na brak.

Korištena i preporučena literatura:

Bošnjak, Emina. Brak u: Pojmovnik LGBT kulture. Sarajevski otvoreni centar. 2014. str. 55-63.

Giddens, Anthony. Sociologija. CID Podgorica. 1998. str. 108

Petrović, Miroljub. Brak i porodica. Methaphysica. 2009. str. 5

Vasiljević, Lidija. Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva u: Neko je rekao feminizam?. Centar za ženske studije. 2015. str. 103

FEMINIZMI

FEMINIZAM NIJE JEDAN

Aida Spahić

Feminizam u svom najširem značenju obuhvata svaku vrstu djelovanja, pisanja i zagovaranja prava i ravnopravnosti žena, kao i borbu protiv nepravdi koje im se nanose u većini društava na svijetu. Feminizam obuhvata mnogobrojne pokrete koji su različiti i počeli su se odvojeno razvijati od vremena kad su se žene uspjele izboriti za pravo glasa i osnovna građanska prava. *Klasični* feminizam često se poistovjećuje sa pokretom bjelkinja, zapadnih žena koje djeluju iz privilegirane pozicije u odnosu na druge žene. Ipak, feminizam predstavlja i otpor lezbejki, crnkinja, žena sa invaliditetom, samohranih majki, feministica iz postkolonijalnih zemalja, pa i nekih muškaraca. Nije izvodivo dati cjelokupan pregled feminističkih pokreta i teorija jer se na našim prostorima teoretičari/ke u najvećoj mjeri oslanjaju na zapadnu teorijsku misao što je samo po sebi ograničavajuće. Feminizam u svom najširem značenju obuhvata svaku vrstu djelovanja, pisanja i zagovaranja prava i ravnopravnosti žena, kao i borbu protiv nepravdi koje im se nanose u većini društava na svijetu. Također ga nije lako definirati jer feminizam nije jedan. Feminizam obuhvata mnogobrojne pokrete koji za cilj imaju uspostavljanje jednakih političkih, ekonomskih i socijalnih prava, kao i jednakih prilika za sve žene. U svijetu vladavine patrijarhata po kojem je muškarac norma koja posjeduje moć, mnogobrojni napor žena da se protiv toga (iz)bore slili su se u

pokrete koji se jednim pojmom označavaju kao feminizam.

Feministička teorija

Feministička teorija, između ostalog, kritizira produkciju historijskog znanja jer iako je utjecaj žena u javnoj sferi kroz historiju bio marginaliziran, historijska literatura zanemaruje i utjecaj koji je postojao ili ga svodi na rodne stereotipe o moćnim ženama. Tako iz današnje pozicije možemo reći da je mizoginija bila i ostala sveprisutna u svim zapadnim civilizacijama i društvima. Od poznate rečenice Simone de Bouvoir *da se ženom ne rađa, već postaje*, počinje razvoj feminističke teorije koja se agresivnije fokusira na dekonstrukciju binarnih kategorija, kritiku rodni uloga i odgoja žena i muškaraca, patrijarhalnu heteronormativnost. Feministice su, nakon formalnog sticanja političkih, ekonomskih i socijalnih prava, usmjerile svoje napore na dekonstrukciju društva koje im i nakon dobivanja prava nije omogućilo ravnopravan status.

U čemu je, ustvari, problem?

U trenutku našeg rođenja (ako ne i prije) počinje priča o rod-nim ulogama. Dijeale nas na djevojčice i dječake i u skladu s tim nam se počinje ispisivati budućnost u jednoj od dvije binarne kategorije žensko/muško. Obje kategorije sa sobom povlače obaveze, očekivanja, značenja i posljedice. *Od trenutka kada postajemo deo kulturnog, društvenog i političkog sveta-života, mi izvodimo svoje bivanje polom i do poslednjeg dana se trudimo da dokažemo vrednosni smisao određene biološke činjenice stečene rođenjem.*¹³ Binarna podjela je problematična iz razloga jer ljudske identitete uopćava i svrstava u dvije kategorije, strogo podijeljene i suprotstavljene koje nisu jednake i ravnopravne, već jedna predstavlja normu, a druga nepotpunost, nedovršenost i zavisnost. Stoljećima se perpetuira ideja žene kao nesavršenog bića čiji razum nije i ne može biti razvijen kao kod muškarca. Koncept je ustanovljen još u antičkoj Grčkoj u kojoj je posto-

13 Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010. str. 10.

jala stroga podjela na privatno i javno, gdje muškarac pripada javnoj sferi i ima svu moć, a žena spada u privatnu i tretira se kao vlasništvo muškarca. Ovu postavku su spremno prihvatile sve monoteističke religijske tradicije te se kroz svete tekstove i njihova tumačenja prenosi do danas. Kako su muškarci oduvijek imali moć, oni su bili u poziciji da kreiraju norme i ustrojstva društava. Tako je i privatna sfera *kreirana*, dakle, ona nije nešto što je dato kao takvo već je konstruirana nasuprot javne. Feministice su, nakon formalnog sticanja političkih, ekonomskih i socijalnih prava, usmjerile svoje napore na dekonstrukciju društva koje im i nakon dobivanja prava nije omogućilo ravnopravan status.

Mali historijski osvrt na tri vala feminizma

Filozofi i mislioci 18. i 19. stoljeća svoje su teorijske postavke zasniivali na idejama razlika između muškaraca i žena. U osamnaestom stoljeću, tačnije 1791. godine, Francuskinja Olympe de Gouges piše *Deklaraciju o pravima žene i građanke* u kojoj tvrdi da su i žene članice naroda i da ne mogu sami muškarci donositi odluke u ime naroda. Godinu kasnije, u Engleskoj, Mary Wollstonecraft izdaje *Odbranu prava žena* gdje postavlja ključno pitanje: *Ako su svi ljudi rođeni kao slobodni, zašto su sve žene rođene kao robinje?* Ova dva dokumenta se po mnogim tumačenjima smatraju temeljima feminističkog pokreta. U devetnaestom stoljeću, osoba koje je doprinijela začecima feminističkog pokreta bio je John Stuart Mill, koji je zajednički sa svojom suprugom Harriet Taylor Mill bio aktivan u zagovaranju prava žena. Feminizam kao pokret nastao je u devetnaestom stoljeću *dakle, u isto ono vreme kada i strogog regulisan sistem privatnog i javnog u čijim okvirima jedino postaje moguće razumeti položaj muškarca i žene.*¹⁴ Osim toga, u devetnaestom stoljeću u Engleskoj nastupa viktorijansko doba koje pogoršava diskriminaciju žena namećući im norme pristojnosti i ponašanja koje su bile još represivnije.

Obično kada se govori o prvom valu feminizma misli se na feminističko djelovanje tokom devetnaestog stoljeća i

14 Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010. str. 11.

početkom dvadesetog. Feminističko djelovanje tog doba poklapalo se sa borbom za pravo glasa, odnosno sufražetskim pokretom, borbom za pravo na jednako obrazovanje i učešće u javnom životu. Sufražetkinje su u najvećoj mjeri bile fokusirane na političko djelovanje, međutim, da bi postigle rezultate morale su raditi na promjeni društva, odnosno napraviti *prepravke* postojećih postavki društva. Ideje prosvjetiteljstva su bile dobro polazište za feminističku borbu: sloboda, jednakost, razum, prava. Nakon prosvjetiteljstva, ideje Francuske revolucije su pokret osnažile. Prvi val feminizma koncipiran je kao borba za prava svih žena. Borbu su vodile i teoretizirale feministice koje spadaju u privilegiranu grupu bijelih, zapadnih žena koje su uglavnom bile obrazovane. Sredinom dvadesetog stoljeća javlja se potreba da se suprotstavlja neravnopravnosti, patrijarhatu, diskriminaciji i seksizmu iz različitih pozicija. U tom periodu počinju izranjati lezbejski, crnački, liberalni, socijalistički, radikalni i mnogi drugi feminizmi.

Drugi val feminizma polazi od pretpostavke da su politička i kulturna prava do te mjere povezana da je nemoguće postići političku ravnopravnost ako ne dođe do problematiziranja privatnog/ličnog i kulturnog. Period na koji se obično misli pod pojmom drugi val feminizma odnosi se na šezdesete, sedamdesete i osamdesete godine dvadesetog stoljeća. Bio je to period ženskog oslobodilačkog pokreta u kojem su žene insistirale na obračunavanju sa stvarnim nejednakostima i diskriminacijom, jer se pokazalo da formalno dobivanje određenih prava u praksi nije mnogo doprinijelo promjeni njihovog položaja. Drugi val svoja polazišta nalazi u idejama Simon de Beauvoir i Betty Friedan koje su sredinom stoljeća pisale o do tada neprihvatljivim temama – seksističkom društvu, ugnjetavanju žene, privatnom životu žene itd. Poznati feministički slogan *lično je političko* počinje se koristiti sedamdesetih godina kada se budi svijest o tome da se stvari u privatnoj sferi neće nikada promijeniti ako se o njima ne bude govorilo u javnosti. Pored njih dvije, Kate Millett u *Seksualnoj politici* iz 1969. godine problematizira pojmove spola i roda te kulturnim i društvenim normama pripisuje odgovornost za neravnopravnost spolova. Krajem šezdesetih godina sa prvim LGBTTIQ aktivističkim istupima,

počinje da se razvija i gej-lezbejska teorija u okviru feminističke, te time na izvjestan način najavljuje promjene koje će donijeti treći val.

Treći val feminizma javlja se devedesetih godina prošlog stoljeća kao reakcija na ono što feministice tad smatraju manjkavostima drugog vala. Smatrale su da je glavni nedostatak drugog vala esencijalističko posmatranje žene koje nije u obzir uzimalo različita ženska iskustva koja su prožeta različitim kulturnim, klasnim i rasnim karakteristikama. Treći val se fokusira na razliku, dekonstrukciju i odmicanje od centra (tj. bijele, obrazovane žene srednje klase).¹⁵ Termin *treći val* prvi put je upotrijebila Rebecca Walker 1992. godine, crnkinja biseksualka. Dolaskom trećeg vala feminizma, fokus se mijenja i pomjera ka dekonstrukciji društva kao patrijarhalnog, heteronormativnog uređenja u koje LGBTTIQ pripadnici/e ne žele da budu inkorporirani/e jer je vrijeme pokazalo da čak i u zemljama u kojima su stečena sva građanska prava, diskriminacija nije iskorijenjena. Devedesetih godina dvadesetog stoljeća rađa se queer teorija koja problematizira koncept roda i rodni identiteta, proširujući fokus djelovanja na sve moguće seksualnosti koje pružaju otpor društvenim konstruktima. Najznačajnija teoretičarka na koju se queer teorija oslanja je Judith Butler koja je teorijom o performativnosti problematizirala esencijalizam koncepta roda. Butler smatra da mi rodom ne postajemo, već rod performativno izvodimo kroz ponavljanje određenih radnji.¹⁶ Kako se u zapadnom društvu rod podrazumijeva binarnu podjelu ljudi i društvenih praksi u dvije kategorije koje se čak konstruiraju kao suprotne,¹⁷ poststrukturalistička misao i teoretičari/ke s kraja dvadesetog stoljeća počinju ozbiljno propitivati ovo poimanje jer nastoje razbiti kategoriju roda i politike identiteta, definirajući koncept fluidnih identiteta. Početak otvorenog suprotstavljanja binarnosti i heteronormativnom društvenom uređenju počinje sa gej i lezbejskim pokretom. Često se kao početak ovog pokreta uzimaju Stonewallski neredi koji su se dogodili u New Yorku 1969. godine i koji su započeli borbu za prava osoba drugačije seksualne i rodne orijentacije. Početak razvoja gej i lezbejskog

15 Coleman, Jenny. *An Introduction to Feminisms in a Postfeminist Age*. Women's Studies Journal, Volume 23, Number 2. New Zealand: Women's Studies Association, 2009. str. 9.

16 Butler, Judith. *Gender Trouble*. Routledge, New York/London, 2007. str. 185.

17 Beasley, Chris. *Gender and Sexuality*. Sage Publications, London, 2005. str. 11.

pokreta poklapa se sa drugim valom feminizma koji je uveliko doprinio poimanju seksualnosti kao ključne u konstrukciji roda i održavanju nejednakih rodničkih odnosa. Lezbejska feministička misao drugog vala radila je na analizi i kritici obavezne heteroseksualnosti i heteroseksizma.¹⁸ Gej i lezbejski pokreti borili su se za ostvarivanje jednakih građanskih prava i građanskog statusa, koja su uključivala pravo na privatnost, borbu protiv stambene i radne diskriminacije, ukidanje zakona o antisodomiji, pravno priznavanje istospolnih partnerskih zajednica ili braka, eliminaciju predrasuda o roditeljima koji su gejevi ili lezbejke u određivanju skrbi nad djetetom, ukidanje zabrane usvajanja djece itd.¹⁹ Slično pokretu za ravnopravno uključivanje žena u sve sfere društva, prvobitni ciljevi gej i lezbejskog pokreta fokusirali su se na potpunu inkluziju u sve društvene strukture.

Feminizmi u svojoj raznolikosti

Slijede samo neki od brojnih feminizama koji su u različitim vremenskim periodima i različitim intenzitetom proizvodili znanje i utjecali na društvene poretke.

Liberalni feminizam predstavlja teoriju koja se suprotstavlja idejama da su žene manje sposobne, fizički i/ili psihički, od muškaraca. Ta podređenost žena korijen ima u običajima, pravu i društvenim normama i sprečava žene da aktivno i ravnopravno učestvuju u svim sferama života. Teorija liberalnog feminizma pokušava žene dovesti u ravan sa muškarcima.²⁰

Radikalni feminizam kritizira liberalni jer teorija radikalnog feminizma nastoji dekonstruirati cjelokupni društveni poredak koji smatra izuzetno patrijarhalnim i represivnim. Patrijarhat pred-

18 Coleman, Jenny. *An Introduction to Feminisms in a Postfeminist Age*. Women's Studies Journal, Volume 23, Number 2. New Zealand: Women's Studies Association, 2009. str. 7.

19 Ackelsberg, Martha A./Lyndon Shanley, Mary. *Privatnost, javnost i moć, u Dijalog 3-4*. Centar za filozofska istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 2008. str. 19.

20 Tong, Rosemarie P. *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Westview Press, 2009.

stavlja sistem moći koji se zasniva na općoj muškoj nadmoći.

Kulturalni feminizam se razvija iz radikalnog feminizma. Kulturalni feminizam se zasniva na posebnim odlikama žene, koje se više cijene od odlika muškaraca. Sa kulturalnim feminizmom se povezuju isključivo ženske zajednice, štovanje boginje i *političko lezbejstvo*. Kulturalne feministice su radikalne iz razloga što često odbacuju čak i feministice koje su heteroseksualne jer ih optužuju za saradnju sa muškarcima.²¹

Marksistički/socijalistički feminizam propituje rodne uloge i borbu za ravnopravnost žena kroz instrumente privatnog vlasništva i kapitalizma. Neravnopravnost je direktno povezana sa privatnim vlasništvom i odatle dolazi do potlačivanja žena.

Psihoanalitički feminizam rodne neravnopravnosti pripisuje ranom djetinjstvu u kojem se žene uče ženstvenosti, a muškarci mačizmu. U velikoj mjeri se zasniva na teorijskom doprinosu Freuda i Lacana.

Anarho-feminizam ili anarhistički feminizam je kombinacija anarhizma i feminizma. Anarhizam se bori protiv vlasti, strukture i hijerarhije, a feminizam protiv patrijarhata koji posjeduje sve navedene karakteristike. Anarhizam se sam po sebi može smatrati bliskim feminizmu.

Egzistencijalistički feminizam ženu ne posmatra kao bespomoćno biće. Potiče od Simone de Beauvoir i žene uči da ne zaboravljaju da imaju urođenu moć u svom ženskom borbenom duhu. Moć sposobne žene nije iluzija, ona postoji i nadvladava muškarce, a oni ostaju u iluziji da posjeduju moć.²²

Feministička teologija ponovno promišlja svete tekstove i dekonstruira ustaljene norme ponašanja i običaje koje propisuje religija. Feminističke teologinje se direktno pozivaju na svete

21 A Beasley, Chris. *Gender and Sexuality*. Sage Publications, London, 2005. str. 50

22 http://www.feministissues.com/existential_fem.html

tekstove, tumače ih i ne prihvataju patrijarhalna tumačenja koja su stoljećima ugnjetavala žene. Smatraju da religija nije mizogina i nepravedna, već da su je takvom učinili muškarci.

Crni feminizam uspostavlja vezu između rase i opresije. Crkinje vjeruju da one žive u dvostruko opresivnom svijetu i da je nemoguće primijeniti feminizam bijelih žena na crne žene, zbog toga što njihova iskustva i egzistencije nisu iste.

Ekofeminizam predstavlja feminističku teoriju koja povezuje feminizam sa ekologijom te time žene poredi sa prirodom i stavlja ih u neodvojivu vezu u smislu historijskog tlačenja i iskorištavanja žene i prirode.

Individualistički feminizam polazi od individualne osobe i njenih prava da upravlja svojim životom. Protivi se bilo kakvom uplitanju drugih osoba, ali i vlasti i države u pojedinačne živote. Individualistički feminizam treba da ponudi rješenja za konkretnu osobu i okolnosti u kojima ona živi.

Feminizam žena trećeg svijeta, često nazivan postkolonijalnim feminizmom, sličan je crnom feminizmu u tome da se protivi shvatanju bijele žene kao univerzalne žene. Smatra da su rasa, klasa i postkolonijalno okruženje direktno povezani sa problemom žene u trećem svijetu.

Queer feminizam se radikalno protivi patrijarhatu. Ne priznaje nijednu definiciju feminizma koja počiva na binarnoj rodnoj podjeli na muškarce i žene. Smatra da se ne smiju ignorirati mnogobrojni identiteti koji se u ovu podjelu ne uklapaju. Pored patrijarhata, bori se protiv rasizma, imperijalizma, genocida, nasilja, silovanja itd.²³

Postmoderni feminizam prihvata različitost istina, uloga i stvarnosti. Protivi se esencijaliziranju prirode žene, jednostranoj ženskoj egzistenciji. Također kritizira društveni poredak i patri-

23 <http://queerfeminism.com/what-is-queer-feminism/>

jarhat, ali se kloni bilo kakvih esencijalističkih koncepcija.²⁴

Sajberfeminizam smatra „iako se nove tehnologije i sajberprostor zamišljaju kao egalitarni i demokratski medijumi, oni svakako nisu rodno neutralni. Štaviše, sajberprostor“ je mesto na kome dolazi do manifestacije patrijarhata u mnogim formama, čak i do njegovog jačanja. Nasuprot tome, sajberprostor svakako pruža i mogućnost transformacije patrijarhata i stvaranje radikalno drugačije, transformisane budućnosti. Ovo je jedan od ciljeva sajberfeminizma, a takođe i svih drugih feminističkih orijentacija.“²⁵

Na kraju...

Osnovni cilj feminističke teorije je analizirati rodne odnose s ciljem da se kritički distanciramo od postojećih rodni uređenja i stvorimo prostor u kojemu ih se može prevrednovati i promijeniti.²⁶ Pomaci u tom distanciranju su spori, naročito ako uzmemo u obzir da mi uglavnom referiramo na zapadnu misao, zapadne feminizme koji proističu iz privilegiranih društava. Upravo je kritika tog centra dovela do manjih, pojedinačnih pokreta u ostalim dijelovima svijeta i među manjim grupama u društvima. Iskustvo queer osoba ne može biti isto u zemljama zapadne i jugoistočne Evrope jer društveni uslovi nisu isti, niti je poimanje roda isto. Iz tog razloga je neophodno teoriju kreirati i odnose promišljati iz perspektive okolnosti u kojima živimo, jer je i historija feminizma pokazala da se do napretka ne može stići nametanjem rješenja nastalih u drugačijim kontekstima.

24 <http://www.rise-of-womanhood.org/Postmodern-feminism.html>

25 Milojević, Ivana. *Kakva nam se budućnost predskazuje*. Odgovor "sajberfeminizma" na "sajberpatrijarhat", str. 31.

26 Flax, Jane. *Postmodernizam i rodni odnosi u feminističkoj teoriji*, u: *Feminizam/Postmodernizam*, ur. Nicholson, Linda J., Liberta, Zagreb, 1999. str. 39

Korištena i preporučena literatura:

- Ackelsberg, Martha A./Lyndon Shanley, Mary. *Privatnost, javnost i moć*, u *Dijalog* 3-4. Centar za filozofska istraživanja ANUBiH, Sarajevo, 2008.
- Beasley, Chris. *Gender and Sexuality*. Sage Publications, London, 2005.
- Butler, Judith. *Gender Trouble*. Routledge, New York/London, 2007.
- Coleman, Jenny. *An Introduction to Feminisms in a Postfeminist Age*. Women's Studies Journal, Volume 23, Number 2. New Zealand: Women's Studies Association, 2009.
- Flax, Jane. *Postmodernizam i rodni odnosi u feminističkoj teoriji*, u: *Feminizam/Postmodernizam*, ur. Nicholson, Linda J., Liberta, Zagreb, 1999.
- Knežević, Đurđa. *Od feminizma do feminizma – dva koraka na-trag, jedan korak naprijed*, ili: *Feministkinje pred penzijom*, u *Kruh i ruže* br. 31. Ženska infoteka, Zagreb, 2006.
- Millett, Kate. *Sexual Politics*. Virago, London, 1969.
- Nancy F. Cott. *The Grounding of Modern Feminism*. Yale University Press, New Haven, 1989.
- Tong, Rosemarie P. *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Westview Press, 2009
- Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010
- Kao i...
- Pateman Carole: *Sexual Contract* (1988)
- de Beauvoir, Simone: *Drugi spol* (1949)
- Friedan, Betty: *The Feminine Mystique* (1963)

Woolf, Virginia: *A Room of One's Own* (1929)

Wolf, Naomi: *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women* (1991)

Plath, Sylvia: *The Bell* (1963)

Ensler, Eve: *The Vagina Monologues* (1996)

hooks, bell: *Feminist Theory: From Margin to Center* (1984)

Existentialist Feminism: http://www.feministissues.com/existential_fem.html (posjećeno 17.10.2015.)

Milojević, Ivana. *Kakva nam se budućnost predskazuje. Odgovor "sajberfeminizma" na "sajberpatrijarhat"*.

<http://www.metafuture.org/articlesbycolleagues/IvanaMilojevic/2.%20Ivana%20Milojevic%20-%20Kakva%20nam%20se%20buducnost%20predskazuje%20-%20odgovor%20sajberfeminizma%20na%20sajberpatrijarhat.pdf>

Queer Feminism: <http://queerfeminism.com/what-is-queer-feminism/> (posjećeno 10.10.2015.)

Rise of Womanhood: <http://www.rise-of-womanhood.org/Post-modern-feminism.html> (posjećeno 9.10.2015.)

FILM

Dalila Mirović

U sjevernoameričkoj feminističkoj filmskoj kritici i teoriji, sintagma ženska kinematografija (women's cinema) najčešće se upotrebljava kao krovni naziv za svaki oblik rada na filmu u kojem su učestvovalе žene – bilo da se radi o režiranju, pisanju scenarija, glumi ili kostimografiji. Ipak, kako to Judith Mayne bilježi u svom djelu *The Woman at the Keyhole*,²⁷ iako se ovaj termin čini jednostavnim za definisati, vremenom je stekao dva dijametralno suprotna značenja. Mayne kao prvo značenje navodi filmove koje su *režirale žene*, režiserke poput Dorothy Arzner, Ida Lupino, Joan Silver, ali i onih koje bi feministkinje rado zaboravile, poput Leni Riefenstahl ili Line Wertmüller, na taj način sužavajući izvornu definiciju ženske kinematografije isključivo na režiranje. Drugo značenje koje ovaj termin ima odnosi se na holivudske filmove, uglavnom četrdesetih i pedesetih godina prošlog stoljeća, koji su *namijenjeni ženama*, odnosno koji su napravljeni na taj način da se svide, primarno, ženskoj publici, a često imaju melodramatičan ili patetičan ton, te po Molly Haskell predstavljaju *soft-core emocionalne porno filmove za zadovoljavanje masturbatornih fantazija frustriranih domaćica*²⁸. Termin koji Haskell koristi kako bi na pežorativan način opisala ovaj žanr – *the weepies*, na naše bi se jezike mogao najpribližnije prevesti kao *ljubići* ili *limunade*.

27 Judith Mayne: *The Woman at the Keyhole: Feminism and Women's Cinema*. Bloomington: Indiana University, 1990.

28 Molly Haskell, *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*. New York: Penguin Books, 1973.

No, i nakon što se uzme u obzir klasifikacija ženske kinematografije po Judith Mayne, mnoge stvari u vezi žene, ženskosti, feminizma, te ženske vidljivosti i načina prikazivanja žena, s jedne strane i filma, filmske industrije, te kritike i teorije, s druge strane, ostaje nedefinisano. Sprega žene i filma može se posmatrati i analizirati s više aspekata, te ćemo se, uzimajući u obzir karakter ovog Pojmovnika, vrlo kratko osvrnuti samo na par njih: na historijski pregled ženskog režijskog rada na filmu i feminističku filmsku teoriju, u sklopu koje ćemo se dotaći i određenih aktualnih fenomena u filmskoj industriji koji se odnose na žene.

Historijski pregled ženskog režijskog rada na filmu

U svojim počecima, filmska je industrija bila prilično obećavajuća za žene; Alice Guy-Blache je snimila svoj prvi narativni film *La Fee aux choux* 1896. godine, a do kraja karijere snimila ih je još 700, Lois Weber je bila jedna od najuspješnijih režiserki nijemog razdoblja filma, a glumice poput Lillian Gish, Mary Pickford i drugih su bile zvijezde. Scenaristkinje su bile veoma popularne i tražene, poput Frances Marion, Anite Loos i June Mathis, koja je ujedno bila i prva žena izvršna producentica i scenaristkinja više nijemih filmova u Holivudu.

Međutim, dolaskom dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, kada velike banke preuzimaju kontrolu nad holivudskim producerskim kućama, dolazi do standardizacije filma. Uvođenje zvuka je zahtijevalo nove investicije koje su dodatno povećale kontrolu banaka nad filmskom industrijom. 1929. godine, Hollywood je usvojio listu tabua koja je kasnije postala poznata kao *Hays Code*.²⁹ Sve osobe iz filmske industrije koje nisu djelovale u skladu sa ovim kodeksom ili čiji je rad bio nekonvencionalan, suočile su se s velikim problemima i ekonomskim neuspjesima, a žene pogotovo. Režiserka Dorothy Arzner je bila jedina žena

29 Više na: <http://www.artsreformation.com/a001/hays-code.html>

koja je uspjela opstati u ovom neprijateljskom okruženju i to na taj način što je stvarala dobre, ali formalno prilično uobičajene filmove.

S eksperimentalnom i avangardnom kinematografijom, došla je i Germaine Dulac, vodeća članica pokreta francuskog avangardnog filma nakon Prvog svjetskog rata, kao i Maya Deren, vizionarka filmova koji pripadaju klasicima eksperimentalne kinematografije.

Kasnih šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, za vrijeme drugog talasa feminizma, nova ljevica je bila na svom vrhuncu. Oba ova pokreta snažno su se usprotivila *mainstream* filmovima, tj. Holivudu i muškarcima iz evropske buržajske kinematografije. Holivud je bio optužen za promovisanje ugnjetavanja marginalizovanih skupina, tako što je širio seksističke, rasističke i imperijalističkih stereotipe. Žene su bile dio novih, *mješovitih* kolektiva, poput *Newsreela*,³⁰ ali također formiraju i vlastita filmska udruženja. Rani feministički filmovi često su se koncentrisali na lična iskustva žena. Jedan od najpoznatijih feminističkih filmova iz ovog perioda je *Wanda* Barbare Loden. Borba protiv sputavanja ženske seksualnosti bila je ključna za drugi talas feminizma te je ona istraživana na više načina: fokusiranjem na tabu seksualnost (lezbejstvo, sado-mazohizam) ili prikazivanjem heteroseksualnosti iz ženske tačke gledišta. Također, i suprotstavljanje patrijarhatu i njegovom nasilju nad ženama, postaje jedan od glavnih motiva ovih filmova, ali i filmova sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća.

Ipak, tek 2009. godine, Kathryn Bigelow postaje prva žena ikad koja je osvojila Oskara za režiju, a nažalost, do sada ostaje i jedina. Tu nagradu joj je donio film *The Hurt Locker*, a za isti film je iste godine osvojila i nagradu Udruženja režisera Amerike. Iako uspješna i priznata režiserka, te iako je 2013. godine njen film *Zero Dark Thirty* naišao na veoma dobar prijem kod publike

30 Više na: <http://www.newsreelarchive.com/>

širom svijeta, a samo u SAD-u je zaradio 95 miliona dolara, na taj način je kandidirajući za BAFTA nagradu, Zlatni globus i nagradu Udruženja režisera Amerike, Bigelow nije ušla u uži izbor za 85. dodjelu filmske nagrade Oskar, koju dodjeljuje američka Akademija filmskih umjetnosti. Ovaj potez Akademije je naišao na veliko neodobravanje kritičara/ki i javnosti jer se radilo o očitoj diskriminaciji na osnovu spola³¹. Još jedna uspješna suvremena režiserka je i Sofia Coppola. Njeni poznati i nagrađivani filmovi su *Lost in Translation*, *The Virgin Suicides*, *Marie Antoinette* i *Bling Ring*.

Neke od poznatih suvremenih režiserki van engleskog govornog područja su: Lone Scherfig, Lucrecia Martel, Agnès Jaoui i Claire Denis.³² I u našoj zemlji djeluje nekoliko uspješnih filmskih, ali i pozorišnih režiserki (Selma Spahić, Tanja Miletić Oručević). Diplomski film Aide Begić *Prvo smrtno iskustvo* prikazan je na više od dvadeset međunarodnih filmskih festivala. Ovaj film je učestvovao na 54. filmskom festivalu u Kanu – *Zvanična selekcija Cinefondation*, a kasnije je dobio još pet nagrada. Film *Snijeg* je bio njen dugometražni prvijenac koji se prikazivao na 61. Kanskom filmskom festivalu u programu *Sedmica međunarodne kritike* i osvojio je nagradu programa. Film je 2008. godine bio bosanskohercegovački kandidat na 81. dodjeli Oscara u kategoriji za najbolji strani film, ali nije ušao u užu konkurenciju. Film režiserke Jasmile Žbanić *Grbavica* je na Berlinskom Filmskom Festivalu 2006. godine dobio glavnu nagradu Zlatni medvjed kao najbolji film. Pored glavne nagrade, film *Grbavica* osvojio je još dvije nagrade na Berlinaleu 2006. - Nagradu ekumenskog žirija i Nagradu za mir. Ove je godine (2015) prikazano i prvo dugometražno ostvarenje režiserke i predsjednice Udruženja filmskih radnika BiH Ines Tanović - *Naša svakodnevna priča*.

31 O ovom slučaju možete pročitati više na: http://www.huffingtonpost.com/scott-mendelson/why-kathryn-bigelows-osca_b_2456768.html i na: <http://www.forbes.com/sites/dorothy pomerantz/2013/01/11/millions-more-to-get-outraged-about-kathryn-bigelows-oscar-snob-as-zero-dark-thirty-opens-wide/>

32 Pročitajte više na: <http://www.metacritic.com/feature/best-women-film-directors-and-movies>

Feministička filmska teorija

Feministička filmska teorija je teorijski korpus filmske kritike koji je nadahnut feminističkim političkim stavovima i teorijom. Pod time se podrazumijevaju mnogi različiti načini na koji su feministkinje pristupile analizi filma kao umjetnosti, odnosno društveno-kulturnom fenomenu. To, između ostalog, uključuje rasprave o načinu na koji ženski likovi sudjeluju u pojedinim filmskim zapletima, žanrovima, odnosno stereotipima kao odrazu društvenog položaja i pogleda na žene.

Feministička filmska teorija se razvila pod uticajem drugog talasa feminizma i ženskih studija šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća. U svojim počecima, u SAD-u, kritika se uglavnom temeljila na sociološkoj teoriji i bila je usmjerena na analiziranje uloge ženskih likova u pojedinim filmovima, te stereotipa. Nasuprot ovome, filmski teoretičari/ke u Engleskoj filmove su analizirali na osnovu kritičke teorije i psihoanalize, semiotike i marksizma.

Ubrzo su se eseji iz oblasti feminističke filmske kritike najčešće počeli baviti tzv. *muškim pogledom* (male gaze) koji je dominirao u klasičnom Holivudu. Laura Mulvey je u svojem eseju *Visual Pleasure and Narrative Cinema*³³ tvrdila da se kroz korištenje različitih filmskih tehnika, kao što je subjektivni kadar, tipični filmski gledaoci/gledateljke navikavaju da zbivanja posmatraju iz perspektive muškog protagoniste. Istovremeno, žene više služe kao objekti pogleda nego kao osobe s kojima se identifikira gledalac/gledateljka. Mulvey denuncira holivudsku filmsku mašineriju kao manipulatora vizualnim užitkom pri čemu je *neosporavan i neometan filmski mainstream upisao erotičnost u jezik dominantnog patrijarhalnog poretka*.³⁴

Pored mnogobrojnih, svjetski priznatih, feminističkih filmskih

33 Dostupno na: <http://imlportfolio.usc.edu/ctcs505/mulveyVisualPleasureNarrativeCinema.pdf>

34 Ibid.

kritičarki i teoretičarki, poput Marjorie Rosen i Molly Haskell, zanimljivo bi bilo spomenuti i rad Maje Bogojević, filmske kritičarke i univerzitetske profesorice iz Crne Gore, koja je objavila knjigu pod naslovom *Filmski pogled, rod i nacija u jugoslovenskom filmu*, u kojoj se bavi kompleksnom temom ženskosti i muškosti. Bogojević je pregledavši preko 300 filmova iz perioda od kraja Drugog svjetskog rata do raspada Jugoslavije, uključujući i one iz Bosne i Hercegovine, došla do zaključka da je većina jugoslovenskih, kao i svjetskih autora - mizogena. Upornost stereotipnog portretisanja ženskih likova, bilo da su one prikazane kao nesposobne, pasivne domaćice ili fatalne žene, dovodi do toga da su obje kategorije, podjednako kao i muškarci, žrtve patrijarhalnih okvira naših prostora.

Kako bi se na određen način borilo protiv ovih stereotipnih prikazivanja žena na filmu, te kako bi se javnost upozorila na rodnu neravnopravnost u filmovima, u posljednjem se periodu filmovi ocjenjuju i kroz tzv. *Bechdel test*,³⁵ koji je ime je dobio po američkoj autorici i strip-crtačici Alison Bechdel, a koja je ideju predstavila u svome stripu *Dykes to Watch Out For*. Da bi neki film prošao ovaj test, u njemu moraju biti najmanje dva ženska lika koja u barem jednoj sceni međusobno razgovaraju o nečemu, a da to o čemu razgovaraju nije muškarac. Iako je premisa ovog testa bila pokazati veliki rodni jaz u filmovima, te promovisati borbu za ženska prava u filmskoj industriji, on nije bez mana i nikako ne može služiti kao isključiv kriterij rodne ravnopravnosti u filmu.

Na primjer, film *Gravity*,³⁶ u kojem je glavna protagonistica briljantna medicinska inženjerka i specijalistkinja na svojoj prvoj svemirskoj misiji, nije prošao ovaj test, ali zato film *Plavuša sa Harvarda*,³⁷ u kojem je glavna protagonistica tipična bogatašica, članica kalifornijskog sestrinstva, koja se, da bi zadržala dečka, upisuje na fakultet, jeste – prosto zbog toga što glavni ženski lik i njena prijateljica u jednoj ili dvije scene razgovaraju o svojim psima.

35 Više na: http://geekfeminism.wikia.com/wiki/Bechdel-Wallace_test

36 Vidi na: <http://bechdeltest.com/view/4655/gravity/>

37 Vidi na: http://bechdeltest.com/view/733/legally_blonde/

Ovo pokazuje da Bechdel test ne mjeri umjetničku vrijednost filma, jer se ona ne može mjeriti niti jednim testom, kao ni rodnu ravnopravnost u filmu, već predstavlja tek površnu mjeru za promovisanje ženskih prava u filmskoj industriji, nudeći javnosti i aktivistkinjama kozmetička rješenja za problem diskriminacije žena – dok je, nakon skoro devet decenija održavanja Oscara, samo jedna žena dobila nagradu za najbolju režiju, i dok su glumice i dalje manje plaćene od svojih kolega.

Korištena i preporučena literatura:

Maja Bogoević: *Filmski pogled, rod i nacija u jugoslovenskom filmu: 1945-1991*, 2013.

Molly Haskell: *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*. New York: Penguin Books, 1973.

Judith Mayne: *The Woman at the Keyhole: Feminism and Women's Cinema*. Bloomington: Indiana University, 1990.

Laura Mulvey: *Visual Pleasure and Narrative Cinema*. Dostupno na: <http://imlportfolio.usc.edu/ctcs505/mulveyVisualPleasureNarrativeCinema.pdf>

Sue Thornham: *Feminist Film Theory. A Reader*, Edinburgh University Press, 1999.

HOMOSEKSUALNOST

Maida Zagorac

Pojam homoseksualnost je nastao iz dvije riječi: iz starogrčke riječi *μός* (homos) što znači isti i latinske riječi *sexus*, što znači spol. Homoseksualnost se definira kao emotivna i fizička privlačnost prema osobama istog spola, te predstavlja jednu od tri moguće seksualne orijentacije – heteroseksualne, biseksualne i homoseksualne³⁸. Termin homoseksualnost osmislio je Karl Heinrich Ulrichs 1862. godine. Termin se odnosio na one osobe koje vole pripadnike ce svog spola ili koji e su zarobljeni e u tijelu suprotnog spola. Za žene se koristio termin homoseksualne žene.

Prvo zabilježeno pominjanje homoseksualnosti nalazimo 1075. godine prije nove ere u *Zakoniku Srednjoasirskog carstva*. U ovom *Zakoniku* se navodi da će *muškarac koji bude imao odnos sa saborcem biti pretvoren u evnuha*.³⁹ Priča o historiji homoseksualnosti započinje od stare Grčke i Rima, gdje je seksualni odnos između dvije osobe istog spola bio posmatran kao seksualni čin, ali nije bio odobran. U antičkom svijetu homoseksualni odnos obično je bio odnos između starijeg (aktivnog) muškarca i mlađeg (pasivnog) muškarca, nije bio kažnjiv i nazivao se *paideraistia*. U antičko doba homoseksualnost je bila svedena isključivo na seksualni čin, aktivnu i pasivnu ulogu. Muškarac-građanin sebi nije smio dozvoliti da bude pasivan, to je bilo neprihvatljivo, onog momenta kada bi postao objekat penetracije,

38 <https://hr.wikipedia.org/wiki/Homoseksualnost>

39 Vasić, Vladana. Ljudska prava LGBT osoba: u LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo, 2014. str.68.

njegov društveni status bio bi upitan.⁴⁰

U većini evropskih zemalja kriminalizacija homoseksualnosti je bila utemeljena na zabrani koja je uvedena u Rimskom carstvu nedugo nakon prihvatanja hrišćanstva. Hrišćanstvo ima veoma negativan stav prema seksualnosti općenito, tako da širenjem kršćanstva seksualnost postaje "đavolje djelo". Jedini dozvoljeni seksualni čin bio je između muškarca i žene, koji su u braku i to radi zasnivanja potomstva. Druge religije nisu imale ovako negativan stav prema seksualnosti. Putopisci iz 15. i 16. stoljeća su u svojim djelima često navodili da postoje slobodna shvatanja i tolerantnost muslimanskih zajednica prema ljubavi između dva muškarca. Ta ljubav je zapravo bila iskazivanje divljenja muškaraca prema lijepim dječacima, dok je fizički, a posebno seksualni kontakt, bio strogo zabranjen i kažnjiv. Ženska homoseksualnost je smatrana manjom prijetnjom po društvo od muške, ali postoje zapisi o suđenju lezbejkama.

Dolaskom ere prosvjetiteljstva i industrijalizacije seksualnost postaje prihvaćenija. Počinju poigravanja sa rodним ulogama, javljaju se prva popularna pornografska djela, a otvaraju se klubovi za muškarce koji su se nazivali *Molly Houses*. Istovremeno su postojale oštre kazne za sodomiju, koju je pratila i velika društvena osuda. U Virginiji se 1610. godine usvaja prvi zakon o sodomoji koji kažnjava odnos između dva muškarca.

Nakon ovog perioda, u viktorskoj eri, seksualnost se vraća pod kontrolu religije. Pitanje javnog morala i njegove zaštite doživljava svoj vrhunac. U ovom periodu se javljaju nauke seksologija, ginekologija i psihijatrija koje neka seksualna ponašanja (među njima i homoseksualnost) izdvajaju kao posebne kategorije. Seksologija je posmatrala homoseksualnost kao kategoriju identiteta koji se dodjeljuje određenoj grupi ljudi od strane eksperata-psihijatara i seksologa. Većina seksologa ovog perioda su homoseksualnost objašnjavali kao poremećaj koji ne

40 Dekić, Slobodanka Boba. Homoseksualnost: u Pojmovnik LGBT kulture. 2. Dopunjeno i izmjenjeno izdanje, 2014. str. 151.

bi trebalo kažnjavati jer je urođen. Ovo su zapravo bili prvi koraci u promišljanju seksualnosti van zadatih normi, iako se danas ovakvi stavovi osuđuju kao izrazito homofobni.

Krajem 19. stoljeća dolazi do stručnog izučavanja homoseksualnosti. Neki autori su homoseksualnost definisali kao osjećaj koji je u suprotnosti sa normom, dok su se neki pozivali na postojanje otvorene ljubavi između muškaraca u antičko doba, navodeći da je homoseksualnost urođeno ponašanje koje je moralo biti potisnuto zbog društvenih, religijskih, moralnih i drugih pritiska. Homoseksualnost je bila posmatrana kao devijantno ponašanje, koje je moguće medicinski izliječiti.

U Njemačkoj se 1871. uvodi *Paragraf 175* koji kriminalizira homoseksualnost i zbog kojeg je veliki broj žena i muškaraca tokom Drugog svjetskog rata odveden u logore gdje su mučeni i ubijani. Ovaj paragraf je ukinut tek 1994. godine. Veliku ulogu u ovom periodu imao je Magnus Hirschfeld koji je osnovao Naučni humanitarni komitet koji je promovisao toleranciju homoseksualnih osoba. Njegov stav je bio da je homoseksualnost zapravo treći spol koji kombinuje karakteristike muškosti i ženskosti. Rad Magnusovog instituta zaustavlja Drugi svjetski rat, a istraživanja seksualnosti na ovaj način postaju zabranjena.

Nakon Drugog svjetskog rata u SAD-u počinje borba za gej i lezbejska ljudska prava. U to vrijeme je većina američkih saveznih država imala zakone, *Pragraf 286*, koji su kažnjavali čino ve analnog i oralnog seksa, te su se kažnjavani uglavnom muškarci koji su ih upražnjavali. Kazna za kršenje ovog Paragrafa bila je hospitalizacija i prisilno liječenje od homoseksualnosti u prihijatrijskim ustanovama.

Bitno je pomenuti i istraživanje biloga Alfreda Kinseya. Kinsey započinje istraživanje muške seksualnosti 1948. godine. On je tvrdio da ne postoje samo dvije seksualnosti kako se tada verovalo, heteroseksualna i homoseksualna, nego da postoje određeni stupnjevi na skali seksualnosti. Iako je ovo istraživanje

prekinuto, ono je dalo značajne podatke, tako se najveći broj osoba našao između homoseksualne i heteroseksualne spolne orijentacije – bili su biseksulani.

Početkom 1950-ih godina osnivaju se prve organizacije gej muškaraca i lezbejki u SAD-u, te se počinje polako jačati gej i lezbejski pokret. Dolazi do formiranja prvih značajnih organizacija, *Matachice Society* i *Daughters of Bilitis*, koje su se bavile jačanjem lezbejskog i gej pokreta. Njihove politike su se razlikovale, pogotovo u shvatanju roda, feminizma, položaja žena... U ovom periodu se seksualnost počinje posmatrati i sa kulturološkog aspekta, ne samo biološkog. Kako se 1950-ih godina pisalo o homoseksualnosti možemo saznati iz djela Wardella Pomeroya, poznatog američkog seksologa i saradnika Alfreda Kinseya. Opisujući žensku homoseksualnost u svojoj knjizi *Djevojke i seks* on navodi:

Homoseksualnim ponašanjem zovemo spolni dodir između dvije osobe istog spola. Da bismo stvar bolje razumjeli, treba da držimo na umu da neko ponašanje možemo proglasiti spolnim tek onda kad sadrži izvjesne promjene u tijelu – dublje disanje, toplinu kože, ubrzanje bila, ili neki drugi znak spolnog uzbuđivanja.

Točnija definicija homoseksualnog ponašanja sastoji se u ovome: žena ima spolne odnose sa drugom ženom ili je druga žena spolno uzbuđuje. Takvu osobu zovemo lezbejkom. Taj naziv potiče od imena grčkog otoka Lesbos na kojemu je u antičko doba živjela pjesnikinja Sapfa. Ona je vatrenim stihovima opisala radosti lezbejske ljubavi. Ti stihovi su postali djelom klasične književnosti.⁴¹

41 Pomeroy, B. Wardell. *Djevojke i seks*, 1972. str 175.

U svom djelu *Mladići i seks* Pomeroy navodi:

Naše društvo smatra homoseksualnost negativnom pojavom, pa je zakon zabranjuje. Sve naše države imaju zakone koji predviđaju kaznu tamnicom za odrasle muškarce koji jedni sa drugima stupe u homoseksualni odnos. Jedinu iznimku tome čini država Illinois; tamo smatraju homoseksualni odnos dopuštenim ako su oba sudionika u njemu odrasli muškarci koji dobrovoljno prihvataju takav odnos i provode ga u punoj intimnosti.

Kako je nastao naš stav prema homoseksualnosti? Biblija – ta golema riznica židovske kulture – daje nam o tome mnogo podataka. To čine i djela učenjaka koji su je proučavali. Izvore naših stavova prema homoseksualnosti možemo npr. naći u društvu koje je postojalo u Izraelu prije Kristova rođenja.

Nakon svog povratka iz babilonskog sužanjstva nomadska plemena koja su lutala i bila poznata pod imenom Izraelaca, promijenila su svoje stavove prema spolnosti. Njihov stav prema homoseksualnosti bio je u početku mnogo slobodniji nego većina drugih shvaćanja koja su se kasnije ispoljila (...) Izraelci su mislili da je sasvim u redu da muškarac ima spolne odnose sa svojim prijateljem. Spolnost je imala u Izraleskoj kulturi veliko značenje (...) No nakon što su se vratili iz babilonskog ropstva Izraelci su izmijenili mnoge svoje nazore o spolnosti (...) U to vrijeme Izraelci su opozvali sami sebe i zabranili svaku spolnu djelatnost izvan braka. Čak su i masturbaciju kažnjavali smrću, a zabranili su i homoseksualnu djelatnost među muškarcima.

Tako je kršćanstvo preuzelo gotovo sve zabrane, ograničenja i preporuke u odnosu prema spolnosti koje su uveli Izraelci u kasnijim razdobljima svoje kulture i

uvrstilo ih u svoje vjerovanje.⁴²

U mjesecu junu 1969. godine, prilikom policijske racije u Baru *Stonewall* u New Yorku, gdje su se okupljali_e LGBT osobe, dolazi do njihovog otpora i sukoba sa policijom, što je nakon nekoliko dana rezultiralo prvom paradom ponosa, koja od tada postaje najvažniji način iskazivanja vidljivosti LGBTQI osoba u cijelom svijetu. Nakon ovog događaja, počinje masovni *coming out*, osnivaju se organizacije, dolazi do umrežavanja u zajednicu. Prva veća organizacija koja nastaje je *Gay Liberation Front*. Ovo je bila organizacija prvenstveno gej muškaraca, koja se nije bazirala na problemima na kojima je insistirao feministički, lezbejski pokret, što dovodi do toga da nastaje poseban pokret lezbejki.

Lezbejski pokret je u početku bio vezan za feministički pokret (Women's Liberation Movement), koji je mnogo utjecao na politiku gej i lezbejskog pokreta, shvatanje roda, seksizma, rodnih uloga i partijarhata. Ideja vodilja bila je *privatno je političko* i dovela je do toga da se seksualnost posmatra izvan četiri zida i prebaci u javnu sferu. Prve lezbejske organizacije su utabale stazu za lezbejski feminizam. Zahtijevala se nezavisnost od muškaraca, kontrola nad vlastitim tijelom i seksualnosti. Osnivaju se organizacije Feminists, New York Radical Feminists, New York Radical Women itd.

Pored nerazumijevanja gej muškaraca, lezbejska zajednica se suočavala i sa nerazumijevanjem *mainstream* feministica, koje nisu željele da im se prišije etiketa lezbejki. Prilikom prvog kongresa Nacionalne organizacije žena 1968. godine, neke od liderki feminističkog pokreta su javno iskazivale diskriminatorne stavove i ogradile su se od lezbejskog pokreta. Na narednom kongresu, radikalne lezbejke upadaju na jednu od sesija i nameću raspravljanje o temama koje su bitne za lezbejke.

Danas je homoseksualnost kriminalizovana u oko 80 država svi-

42 Pomeroy, B Wardell. Mladići i seks, 1972. str. 81-85.

jeta, a u pojedinim se kažnjava kmrću (Iran, Jemen, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Nigerija, Sudan i Mauritanija). U SFRJ homoseksualnost je 1959. godine kriminalizovana Zakonom koji je odredio zatvorsku kaznu za homoseksualni čin (samo muški). Bila je predviđena kazna zatvora od jedne godine, ali postoje zapisi da su pojedinci, optuženi za homoseksualnost, vezani i vođeni ulicama, da su bili kamenovani, ubijani ili da su poslani sa ostalim osobama smatranim neprijateljima sistema u logore koji su se nalazili u Novoj Gradišci i na Golom otoku. Godine 1974. ukida se zajednički Krivični zakon SFRJ, te se ovlasti prenose na republike i pokrajine.

U Hrvatskoj se homoseksualnost skida sa liste mentalnih poremećaja 1973. godine, a dekriminalizira 1977, kada i u Sloveniji, Vojvodini i Crnoj Gori. U Srbiji se homoseksualnost dekriminalizira 1994, u Makedoniji 1997, a u BiH 1991. donošenjem Krivičnog zakona SRBiH, što je potvrđeno donošenjem entitetskih krivičnih zakona 1996. u Federaciji BiH i 1998. u Republici Srpskoj.⁴³

Korištena i preporučena literatura:

Dekić, Slobodanka Boba. Homoseksualnost: u Pojmovnik LGBT kulture. 2. Dopunjeno i izmjenjeno izdanje, 2014.

Pomeroy, B. Wardell. Djevojke i seks, 1972.

Pomeroy, B. Wardell. Mladići i seks, 1972.

Vasić, Vladana. Ljudska prava LGBT osoba: u LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo, 2014.

⁴³ Vasić, Vladana. Ljudska prava LGBT osoba: u LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo, 2014. str. 72.

INTERNET

Amira Hasanović

Prema definiciji koju možemo naći u Oksfordovom rječniku, internet predstavlja globalni informacijski sistem, logički povezan jedinstvenim sistemom adresiranja putem standardizovanih komunikacijskih protokola. Historijski posmatrano, ideja interneta je začeta kao strogo povjerljiv vladin projekat koji je prerastao svoje okvire i uvukao se u sve segmente modernog društva.

Ideju o umrežavanju računara u svom konceptu *galaktička mreža*, opisao je J.R. Licklider na MIT-u 1962. godine. On je zamislio globalno međusobno povezivanje skupa računara kroz koje se može pristupiti podacima i programima (nevezano za lokaciju). Ovaj koncept je umnogome ugrađen u današnju ideju interneta. Leonard Kleinrock je svojim radom na MIT-u na projektu DARPA učinio veliki napredak u omogućavanju izvodivosti komunikacije između računara. Istraživač Lawrence G. Roberts je krajem 1966. godine obznanio svoj koncept mreže i predstavlja ARPANET. Zajedničkim naporima ovaj koncept se razvija i do kraja 1969. godine, četiri računara su umrežena kroz mrežu na kojoj su radili istraživači/ce nekoliko naučnih centara. U oktobru 1972. godine Bob Kahn organizuje uspješnu demonstraciju ARPANET-a na IOPS-ovoj konferenciji. To je bila prva javna demonstracija nove mrežne tehnologije. Na ovaj koncept umrežavanja vremenom su se nadograđivali paketi, tako da je ARPANET prerastao u internet kakvog danas

poznamo. Zanimljivo je posmatrati kako jedan od najčuvaniji projekata (koji je bio namijenjen prvenstveno za vojnu komunikaciju) razbija ograničenja savremene komunikacije i pruža nove slobode djelovanja u modernom društvu.

Internet je postao osnovna infrakstruktura svakodnevne komunikacije. On je veoma poseban medij koji omogućava udruživanje niza različitih komunikacijskih oblika. Kibernetički prostor se razvio iz tekstualno utemeljenog komunikacijskoga medija s ograničenim pristupom, u multimedijaski fenomen s masovnom publikom. Prema autorici Tanji Oblak, internet je dijaloški medij koji *povezuje i međusobno udružuje više različitih oblika komunikacijskih odnosa, primjerice čuvanje i razmjenu informacija, kao i reprodukciju i razmjenu komunikacijskih kanala. Internet je tako registar informacija i sredstvo komunikacije. Upravo pomoću dijaloga, Internet je uspio oblikovati i svojevrsni oblik političke komunikacije koji nudi novi oblik "virtualnog udruživanja* (Davis, 1999: 149). Interaktivni značaj računalno posredovane komunikacije omogućava oblikovanje novih diskusijskih foruma, gdje pojedinci/ke mogu razmjenjivati mišljenja i upoznavati stajališta drugih ljudi. Na taj se način oblikuju nove specifične interesne skupine koje u svoje redove privlače nove članove/ice i potencijalne istomišljenike/ce. Mogli bismo, dakle, reći da se s pojavom novih *dijaloških prostora* promijenio značaj javnoga prostora. Jednako se tako pojačala i dinamičnost javnih djelovanja. Nastajuća javna scena tako je postala alternativni prostor u kojemu se javno izražavaju mišljenja, što predstavlja dodatni izazov za promišljanje javne sfere (Oblak; 65).

Međutim, procesi prožimanja mreže u tkivo modernog društva doveli su do pojave pseudo univerzuma (digitalnog svijeta koje paralelno sa stvarnošću egzistira u binarnom sistemu mreže). Otvorila su se vrata za ulazak u kibernetički svijet, gdje je zaživjelo društvo koje samo tjelesno egzistira u ovom realnom (vremensko-prostorom) koordinatnom sistemu, ali sve svoje

identitete je izgradilo u virtualnom svijetu mreže. Mogli bismo reći da se ideja Donne Haraway o savremenom društvu kao integriranom krugu, pokazala zastrašujuće istinitom. Kibernetički prostor je prividno prostor necenzurisanog djelovanja, sa osjećajem potpune slobode i kao takav posjeduje puni potencijal iskazivanja slobode govora, širenje ideja, uvezivanje u zajednice istomišljenika/ca kao i slobodu iskazivanja punog potencijala koji leži u nama. Prividno, kibernetički prostor je prostor bez predrasuda.

Kibernetički prostor ili *Cyber prostor*, je virtualna stvarnost; to je prostor uspostavljen uz pomoć i posredovanje kompjutorsko-digitalne tehnologije. Pojam kibernetičkog prostora se danas koristi za sve što je na internetu. Jedno od obilježja kibernetičkog prostora je virtualnost. Virtualnost označava svojstvo nečega, što ne postoji u obliku u kojem prividno postoji, ali po svojem biću ili učinku djeluje kao nešto što i u stvarnosti postoji. Pierre Levy, francuski filozof i teoretičar, virtualnost definiše kao svojstvo da nešto postoji potencijalno, a ne zapravo. Virtualne prostore možemo podijeliti na one ograničene (CD-ROM-ove, igre, simulacije itd.) kao i one koje su dostupni preko interneta i otvorene za interakciju, transformacije, te poveznice na druge svjetove i okruženja.

Razvojem interneta, komunikacija se podigla na viši nivo što je prepoznato je kao razvoj mogućnosti u rješavanju različitih socijalnih, političkih i moralnih problema, koji su često viđeni kao posljedica nedostatka komunikacije. Formiranje različitih grupa okupljenih oko nekog zajedničkog interesa, pokretanje socijalnih mrežnih stranica, foruma itd, otvorilo je mogućnost da se iznesu različiti stavovi i zatalasa se nepokretna masa medijskog prostora.

Pokretanje određenih pitanja, iznošenje komentara, davanje podrške grupama koje zastupaju određene stavove, objavljivanje fotografija ili video-zapisa s namjerom ukazivanja na konkretan

problem, pretpostavljaju zauzimanje određenih diskurzivnih pozicija (D. Čalović: Identitet u vremenu cyber svjetova, 27).

Kibernetički prostor je prostor bez društvenih ograničenja. Zahvaljujući određenim tehničkim performansama, cyber prostori daju mogućnost slobodnog izbora i aktivnijeg sudjelovanja u kreiranju vlastitog identiteta. Razvoj cyber prostora omogućio je uspostavljanje novih vidova komunikacije. Pokretanje društvenih mrežnih stranica, mogućnost da svaki/a korisnik/ca interneta postavi svoju internet stranicu, postojanje bloga itd, otvorilo je mogućnost da se putem interneta, ne samo iznesu određeni stavovi, nego i da se na ovaj način objave čitavi tekstovi. Tekst prerasta vlastite granice i modifikuje se u hipertekst koji je svoju strukturu prilagodio izazovima novih vidova komunikacije. Interesantno bi bilo posmatrati i vidove umrežavanja testa.

Razvoj interneta omogućio je jednostavnije pokretanje i usmjeravanje debata o pojedinim pitanjima. Sudjelovanjem u debatama ili pokretanjem debate povodom konkretnog problema, otvaraju se novi pristupi u sagledavanju konkretnog problema. Internet je ponudio mogućnost jednostavnog komuniciranja s velikim brojem internet korisnika/ca i ujedinjavanje korisnika/ca u grupe koje dobivaju moć da utiču na realnost i mijenjaju je u smjeru koji im odgovara. Interesantno je promatrati blogericu oksimoronskog imena Salafi Feminist koja je svoj blog pretvorila u glas žene muslimanke koja je pomirila tradicionalne norme religijskih okvira i bezgraničan radoznali um žene 21. vijeka. Kroz svoj blog, ona vrši novo čitanje religijskih priča, historijskih (i vjerskih) događaja i ličnosti, kao i zvaničnih stavova (muških tumača) o religijskim pitanjima. Njena popularnost raste iz dana u dan i kroz slobodu koju joj daje internet (i kibernetički prostor) podstakla je nove generacije žena na rušenje okova šutnje i mirenja sa normama koje su im muški tumači nametnuli. Pokrenula je novu generaciju islamskih tumačica, žena koje preispituju svakodnevnicu kroz

prizmu islama.

Vesna Janković, u *Cyberfeminizam između teorije i pokreta*, o ovome promišlja na način da su žene u susretu sa novom tehnologijom izdiferencirale dvije vrste pristupa:

Već na počecima novog teorijskog pokreta vidljivo formuliranje dvije vrste pristupa: tzv. soft cyberfeminizam koji polazi od shvaćanja da su i nove informatičke tehnologije (baš poput svih 'starih' tehnologija) muško oruđe koje perpetuira stare odnose dominacije i isključivanja. Zato žene moraju preuzeti ta oruđa koja konstruiraju Drugo i radikalno ih dekonstruirati. Informatička pismenost je nužna kako bi žene mogle odgovoriti na osobni i politički utjecaj koji nove tehnologije i mediji imaju na svakodnevni život. Jedino tako se mogu suprotstaviti proliferaciji kulturalnih, političkih i seksualnih stereotipa koji dominiraju kiberprostorom. (...) S druge strane nalazi se hard cyberfeminizam VNS Matrix i Sadie Plant, koja vjerovanje da je tehnologija (osobito komunikacijska) 'muška stvar' proglašava patrijarhalnim mitom koji treba dekonstruirati otkrivanjem i vrednovanjem prešućenih ženskih elemenata.

Intuitivno žene su prepoznale cyber prostor kao medij kroz koji mogu uspješno djelovati i jačati svoju poziciju. Uspjele su ukrotiti bezgranični binarni prostor i upotrijebiti ga u svrhu vlastitog umrežavanja i osnaživanja.

Cyber feministkinje – počeci jedne subkulture u BiH

Tekst je preuzet iz knjige Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku, str. 246-247

U posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća kreira se potpokret feminizma – cyber feminizam kao direktni utjecaj raz-

voja tehnologija, informatičke revolucije i povećanog pristupa tehnologijama. Prvi feministički teorijski tekst nastao je 1984. godine, esej Donne Haraway, *Manifest za kiborge: nauka, tehnologija i socijalistički feminizam u 1980-tim*. U njemu Donna Haraway kreira figuru kiborga kao ironičan politički mit u funkciji feminističkog prisvajanja tehnologije. *Cyber* feminizam polazi od ideje da je tehnologija prostor u kojem se binarne podjele roda i spola mogu razgrađivati i dekonstruirati. S obzirom da razvoj društva uslovljava sve veću ovisnost o tehnologiji, to direktno utječe na razvoj kulture, umjetnosti, ali i na pomjeranja u društvenom stanju svijesti. *Cyber* feminizam kreće od utopijske ideje interneta kao prostora oslobođenog od društvenih konstrukata. Iako se danas već teoretizira o smrti tog pokreta, za bh. kontekst se može reći da još uvijek postoji potreba za njim – *cyber* feministica Selma Kešetović smatra da u bh. društvu i danas postoji strah od tehnologije, te da taj pokret još ima mogućnosti za razvoj u državi. I pored velikog truda uloženog u istraživanje ove feminističke forme, nažalost, može se izdvojiti samo nekoliko imena bosanskih *cyber* feministica. Selma Kešetović je feministkinja, književnica i autorica iz Tuzle. Njen teorijski rad najviše istražuje dekonstrukciju i konstrukciju sa naglaskom na postmodernističko nadilaženje historijskog shvatanja determiniranosti tijela i načine realizacije žudnje kao ostatka subjektiviteta. Završila je rodne studije (Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu). Sebe opisuje kao feministkinju, liberalku, pедера, *cyborg fairy*.⁴⁴ Njene tekstove možete čitati na dva bloga.⁴⁵

valentina pelizzer⁴⁶ je feministkinja i direktorica organizaci-

44 Biografija preuzeta sa: http://www.malosutra.org/magazin/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=54&Itemid=32 (10. juli 2014)

45 Više na: <http://arhitektka.wordpress.com/> te http://www.malosutra.org/magazin/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=54&Itemid=32

46 Ova aktivistica se vlastitim izborom potpisuje malim početnim slovima u ličnom imenu i prezimenu (prim. lek.)

je OneWorldSee, koja zapravo teži da kreira mreže civilnog društva u virtualnom prostoru. Njene zapaženije kampanje su *Take back the tech*, te *KRIVA - Feministička Medijska Produkcija* – projekt kojim se kreira multimedijalni sadržaj, koji svojim feminističkim politikama otvara prostor marginaliziranim idejama i praksama u društvu: otvoreno govori o seksu, seksualnosti, rodu, kulturi, umjetnosti i marginaliziranim društvenim pokretima i aktivizmu. Leila Šeper je feministkinja, *cyber* aktivistkinja i politička aktivistkinja. Njen najveći doprinos *cyber* aktivizmu je rad na portalu ženskaposla.ba. Održala je brojne radionice na temu *cyber* nasilja, sigurnosti, identiteta i sl. Fokus joj je na korištenju novih tehnologija s ciljem da se postignu pozitivne društvene promjene, te posebno zagovara korištenje slobodnih i otvorenih alata i programa, kao i njihovu promociju. Leila poštuje blog kao formu izražaja vlastitog stava i mišljenja i aktivna je na društvenim mrežama. Trenutno piše o temama vezanim za političku situaciju, a bila je i glas protesta iz 2014. godine na mrežama mrežama.

Korištena i preporučena literatura:

- I Michael Robinson (2013). *History of the Internet*. [s.l]: [Michael Robinson].
- Barry M. Leiner et al. (2009). *A Brief History of the Internet*, Dostupno na <http://www.internetsociety.org/internet/what-internet/history-internet/brief-history-internet> (11.09.2015.)
- Vesna Janković (2009). *Cyberfeminizam između teorije i pokreta: Osvrt na Hrvatsku*. U: Soc. ekol., Vol. 18, broj. 1, Zagreb.
- Dragan Čalović (2012). *Identitet u vremenu cyber svjetova*. U: *Filozofska istraživanja*, 125 god. 32 sv. 1, Zagreb.
- Tanja Oblak (2002). *Internet kao medij i normalizacija kibernetičkog prostora*. U: *Medijska istraživanja : znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije = Media research :*

Croatian journal for journalism and the media, God.8, broj 1, Zagreb.

Bojan Basrak (2009). Internet kao prostor slobodne društvene komunikacije. U: Čemu, Vol.VIII, broj 16/17, Zagreb.

Tihana Lubina (2014). Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima. U: Pravni vjesnik, god. 30, broj 2, Osijek.

<http://www.thesalaffeminist.blogspot.com/> (11.09.2015.)

JEZIK

Delila Hasanbegović

Ono što smatram veoma značajnim moram da izgovorim, pretvorim u verbalno i podijelim sa drugima, čak i uz rizik da moja poruka bude lažno predstavljena ili pogrešno shvaćena.

Audre Lorde, *Sestra autsajderka*

Za žene, jezik je krojen prema mjeri muškarca, jer obuhvata značenja muškaraca koji su kreirali definicije svijeta iz pozicije dominacije, pozicije koju žene kao grupa ne zauzimaju; za žene su ova značenja djelimična i lažna.

Dale Spender, *Man Made Language*

Jezik, kao najvažnije sredstvo kojim se ljudi sporazumijevaju, je povijesno-društveni fenomen koji nastaje i razvija se uporedo sa razvitkom društva, dok se, s druge strane, posredstvom jezika mijenja društvo. Neposredno vezan s mišljenjem, jezik predstavlja njegovu realizaciju. Dakle, govor pojedinca/ke je djelatnost neodvojiva od društvenog života. Kako su čovjek i civilizacija u neprekidnoj evoluciji, tako se i jezik, kao naše sredstvo za razvrstavanje, uređivanje svijeta i manipuliranje stvarnošću, neprekidno mijenja.

Odnos jezik – spol/rod

Feministički pokret je, kroz brojna jezička istraživanja od 1970-ih godina, pokrenuo pitanja međuovisnosti jezika, spola i društva, odnosno međuovisnosti jezičke strukture i govornika/ca koji ju koriste. U skladu s tim, postavljaju se pitanja: *Da li žene i muškarci govore različito? Da li se pri tome koriste različitim izgovorom, intonacijom, bojom glasa, sintaksičkom organizacijom? Koliko pripadnost određenom spolu utiče na verbalno ispoljavanje?* Ova istraživanja su pokušavala ustanoviti vezu između spola govornika/ca i strukture i upotrebe jezika. Rezultati istraživanja su pokazali dva tumačenja: prvo, da postoji jezik žene drugačiji od jezika muškarca, drugo, da postoji neka vrsta ženskog dijalekta (*genderlect*) kojem se priznaje samo djelimično odstupanje od *norme* muškog govorenja.⁴⁷ Ono što je problematično u ovim rezultatima je da se naglašavaju razlike a ne sličnosti među spolovima, među kojima su morfološke, leksičke i fonetske razlike (žene govore *korektnijim* jezikom, sa većom raznovrsnošću u intonaciji i akcentu). Autori/ce koji/e procjenjuju ova istraživanja naglašavaju da nije dovoljno dovesti u direktnu vezu neku jezičnu osobinu sa spolom, već da je neophodno istovremeno uzeti u obzir i druge varijable, kao što su starost ili pripadnost društvenoj grupi. Stereotipni govor žena ili muškaraca treba zamijeniti stereotipnim aktivnostima koje obavljaju, jer govor prati i odražava naša djela.

Ženski identitet u jeziku

Iako je svjetska populacija, u smislu odnosa žene – muškarci, ravnopravna, u jeziku su stvari drugačije i, prema mnogim stajalištima, situacija nije ni blizu jednakosti. Zato je važno odgovoriti na pitanja: *Na koji se način žene pojavljuju u jeziku, kako govore i kako se u razgovoru ponašaju spram muškaraca? Da li su podređene u komuni-*

47 Svenka Savić (1995), *Jezik i pol: istraživanja u svetu*, Ženske studije, br. 1, Beograd.

kaciji i zašto do toga dolazi? Insistiranja na korištenju ženskog roda u jeziku često rezultiraju komentarima da je to suvišno, odnosno da *siluje jezik*. Mnoge autorice smatraju da je tu riječ, ne o jezičkoj osjetljivosti, već o strukturama moći, o političkom odnosima. Muška superiornost u jeziku, koja se reflektira i u praktičnom životu, je mit koji se, kako smatra Dale Spender, može otkriti i iskorijeniti znanjem, promjenom svijesti i neophodnim restrukturiranjem naših vjerovanja i vrijednosti. Upravo su muškarci, zato što su vijekovima imali moć, bili u poziciji da konstruišu mit o muškoj superiornosti, i tako isključuju žene iz kreiranja jezičkog sistema i prisiljavaju ih da se služe jezikom koji nije njihov proizvod.⁴⁸

Svijest postojanja žene u jeziku se očituje kroz definiciju žene u rječnicima⁴⁹ - *osoba po spolu suprotna muškarcu*, dakle žena se ne definira po sebi, nego prije svega kao suprotnost muškarcu kao normi. Takođe, frazeološki izrazi o ženi odražavaju njeno tretiranje u jeziku i u stvarnosti: *javna žena – prostitutka, laka žena*, dok o muškarcima nema frazeoloških izraza. Među izrazima o ženi nalaze se i *supruga, družica muža*.⁵⁰ Latinska riječ *femina* se poistovjećivala sa ženom koja *doji* i *rađa*, dok je muškarac onaj koji *gospodari*. Iz ovoga je vidljivo šta se ženama povijesno upisuje, pripisuje i kako jezik, odnosno oni koji se njime služe, odražavaju duboko usađene patrijarhalne kodove i potvrđuju da je spolna razlika najstarija i da prethodi samom jeziku.

Ako se ženom ne rađa već postaje, Rada Borić izražava zabrinutost zbog činjenice da rječnici ne bilježe kako se postaje ženom (ili muškarcem).⁵¹ Feminističke analize su pune preokupacija o načinima zadobijanja ženskog identiteta: Da li jezik bilježi kako postajemo sestre, kćerke, majke, prijateljice, saradnice, ljubavnice? Ključno pitanje je: *U čijem jeziku živimo, čiji nas jezik imenuje, čijim se jezikom i same oblikujemo/imenujemo?*

48 Dale Spender (1980). *Man Made Language*, Routledge & Kegan Paul, London, str. 1

49 Vladimir Anić (1991). *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb

50 Petar Skok (1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb

51 Rada Borić (1998). *Ženski identitet u jeziku*, TREĆA: časopis Centra za ženske studije.Br.1, vol. 1, str. 38

Feministička lingvistika

Na prethodno pitanje feministička kritika jezika pokušava odgovoriti osnovnom feminističkom teorijom: da je rodni identitet upisan u jeziku koji oslikava odnose moći i društvene razlike među spolovima.

Ovo novo polje istraživanja u okviru nauke o jeziku nastaje iz feminističkog pokreta kada su određene lingvistkinje počele da primjenjuju feminističke ideje na nauku kojom se bave. Feministička lingvistika, analizirajući jezičku normu i sistem, opisuje, kritikuje i ukazuje na njihove nedostatke. Ova disciplina pokazuje da jezik nije samo odraz, već da, naprotiv, jezik formira naš identitet, naša shvatanja, nas same, jezik *nas* govori. Glavno pitanje koje postavlja je: *Na koji način se ženski rod/žene pojavljuju u jeziku?* Ključno stanovište koje zastupa feministička lingvistika je da se žene posredstvom jezika sistematski tlače. Osnovni zahtjev je da se žene u pisanom i govornom jeziku tretiraju kao samostalna i ravnopravna ljudska bića. Navodnu jezičku neutralnost feministkinje smatraju načinom činjenja žena nevidljivim (prvo u jeziku, pa i u stvarnosti), kao i načinom podređivanja žena u odnosu na muškarce koji *misle i gospodare*. Feminističke lingvistkinje proučavanje jezičkih praksi provode biranjem, razvrstavanjem i interpretiranjem informacija, što ovisi od pravila koja svaka kultura razvija da bi dala smisao svijetu. Osnovni problem vide u tim pravilima koja su *man made* i koja isključuju manjine, umanjuju njihovu vrijednost i značaj. Ciklični uticaj jezika na društvo odlično definira Luise Pusch kada kaže da posredstvom jezika nastaju predstave koje utiču na naše djelovanje, a djelovanje utiče na naš politički i ekonomski položaj, a taj položaj, sa svoje strane, utiče na naš jezik.⁵²

Feminističke lingvistkinje su 1970-ih i 1980-ih godina iznijele tezu da se žene u jeziku nejednako tretiraju i da su izložene

52 Hana Čopić, *Žene i jezik*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/ Heinrich Böll Stiftung; Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 262

nasilju i diskriminaciji. Činjenica da se imenice uglavnom pojavljuju u muškom rodu, tj. da je generički rod muški rod (pretijesna je veza između gramatičkog i biološkog roda), pokazuje da sam jezik ima rod i potvrđuje tezu da je rodni identitet upisan u jeziku. Pristupi koje feministička lingvistika izučava su: pristup nedostatka, pristup vlada(vine)nja i pristup kulturne razlike.

Pristup nedostatka (*deficit model*) žene doživljava kao obespravljenе govornice, zbog njihove rane socijalizacije u spolnu/rodnu ulogu. Najznačajnija predstavnica ovog pristupa je Robin Lakoff. Određujući žene kao govornice kojima nedostaje autoritet, Lakoff je, prema mišljenju mnogih feministkinja, osnažila muški utemeljene procjene koje derogiraju ženski jezik. Zašto ženama nedostaje autoritet pri izricanju i je li autoritet poželjna norma, Robin Lakoff ne govori. Prema pristupu vlada(vine)nja (*dominance model*), ženu se zamišlja u pregovoru o svom relativno nemoćnom položaju u interakciji s muškarcem. Društvena privilegija muškaraca vidljiva je u obnavljajućim obrascima jezičke upotrebe. Naglašava se nejednakost kao korijen svih problema i sugerira da je rješenje moguće tek uklanjanjem duboko ukorijenjene nejednakosti. Ovaj pristup je zastupljen u radu Candace West.⁵³ Prema pristupu kulturne razlike (*culture difference*), napravljene su analogije između roda i drugih socijalnih podjela (etnicitet, klasa, segregacija prema spolu za vrijeme školovanja i sl.). Ovaj pristup reinterpreтира navedene probleme kao nerazumijevanje. Žene i muškarci nisu pozicionirani nejednako, nego simetrično, kao autsajderi/ce prema jezičkoj kulturi onog drugog/one druge. Zagovornice ovog pristupa smatraju da se problemi mogu riješiti ako se izlože korijeni nerazumijevanja i poradi na stvaranju svijesti o tome šta proizvodi nerazumijevanje. Tako i Deborah Tannen, jedna od značajnijih predstavnica feminističke kritike jezika, u knjizi *You just don't understand*, identificira problem na način da svaki rod interpretira jezičke strategije drugog/druge kroz vlastitu prizmu. I to stvara narušenu sliku. Postoje sukobi ženske i muške norme u onome

53 Rada Borić, *ibid.*, str. 40

što D. Tannen naziva *trouble talk*. Kada bi muškarci i žene posjedovali više znanja o razlikama, bilo bi manje nerazumijevanja.⁵⁴

Lingvistički primjeri pozicije žene u jeziku

Etnografska istraživanja prije 1970-ih godina su naglašavala razliku/tipičnost muškog/ženskog govorenja i pisanja. Analizirajući diskurs u evropskim jezicima, došlo se do zaključaka da je ženski govor čedan, nelogičan, sa posebnim rječnikom iz kojeg se vidi da žene izbjegavaju neuljudne i grube riječi (psovke), da čuvaju konzervativnu formu jezika i da govore više od muškaraca. Istraživanja idućih godina (sociolingvistika, antropološka lingvistika, psiholingvistika, analiza diskursa, retorika) nisu prihvatila ove osobine kao očigledne i nastojala su ih detaljno analizirati, putem laboratorijskih eksperimenata (osobina uočena u spontanom govoru se dokazuje u strogo kontroliranim uvjetima), upitnika, testova i sl.

Istraživanja su pokazala da se ženi ne dozvoljava autonomna egzistencija, već se pomoću jezika cementira njena pripadnost muškarcu: u mladosti ocu, a nakon udaje mužu.⁵⁵ Dokazana je seksistička upotreba jezika – žena se ignorira, omalovažava riječima i izrazima poput termina za oslovljavanje ili označavanje profesije žene. Stil govora žene se prepoznao kao različit, te je ženskom stilu pripisivana sklonost izboru određenih tema za razgovor (npr. o ličnim stvarima). Feministkinje su, analizirajući konverzaciju, objavljivale radove kojima su dokazivale razlike u komunikaciji muškarca i žene. Npr. žene češće upotrebljavaju partikule (*pa, sasvim, uostalom*), kao i riječi kojima ispunjavaju neku misaonu prazninu (*hm, znaš, ovaj*); žene češće upotrebljavaju riječi koje odražavaju emocije, više od muškaraca daju i primaju komplimente, te se više izvinjavaju; žene češće biraju formulacije koje slabe njihove iskaze: čestom upotrebom de-

54 Rada Borić, *ibid.*, str. 41

55 Svenka Savić, *ibid.*

minutiva ili relativizacijom formulišu iskaz u obliku pitanja (čini se da, *rekla bih da, zar nije slučaj da, zar ne*); žene češće koriste oblike koji im oduzimaju vrijednost (*Ma, ja sam samo domaćica, Šta ja znam, To je samo moja ideja*); žene imaju drugačiji vokabular, u oblastima koje tradicionalno spadaju u njihove dužnosti (domaćinstvo, odgoj djece, moda) njihovi termini su precizniji od onih koje koriste muškarci.

Nova perspektiva istraživanja – analiza diskursa okrenula se odnosu govornika/ca, konteksta i situacije, tj. naglašavano je da jezik nije izolovani sistem, već da se mora posmatrati i analizirati u aktualnoj kontekstualnoj upotrebi. Osnovno pitanje za istraživače/ce diskursa je: *Kako i zašto se nešto u jezičkoj formi pojavljuje?* Ovakva analiza uzroke nekog jezičkog ponašanja individue ili grupe traži u društvu. Rezultati pokazuju da se žene više nego muškarci trude da zadrže pažnju sagovornika/ce koristeći izraze poput: *Znaš šta?* i *To je vrlo zanimljivo*. Istraživanja takođe pokazuju da žene, da bi podržale/pomogle temu koju je muškarac otpočeo, razvijaju određene konverzacione strategije. Budući da je manja šansa da zadrže muškarčevu pažnju u dijalogu, žene postavljaju pitanja kojima žele zasigurno dobiti odgovor. Muškarci se više oslanjaju na tvrdnje, sudove, što je rezultat njihove dominacije ili uvjerenja da će biti slušani, bez obzira šta i o čemu govore. Tako se može reći da je udio žene u konverzaciji onaj nevidljiviji, kojim se konverzacija održava i gradi, što odgovara njenom nevidljivom poslu u kući.⁵⁶

Kao što je slučaj i s drugim skupinama koje ne posjeduju moć (određene klase, razne manjine) tako su i žene u jeziku, koji oslikava odnose moći, manje moćni subjekti. Primjer toga su epiteti i neprihvatljivi izrazi rezervirani za ženu, a koji ne postoje za muškarce: *prljavica, kurva, uličarka, vještice, stare babe, gadure, sponzoruje, kučke, raspuštenice* – razvedene žene, grijeh suprotan ženskoj vrlini (*vezanosti*), *usidjelice* – uzaludnost postojanja, žensko biće nema svrhu ukoliko se nije ostvarilo u bračnoj zajed-

⁵⁶ Svenka Savić, *ibid.*

nici. Izrazi koji se odnose na žene kao seksualne objekte pokazuju ženski status kao vlasništvo drugih. Jezik jasno razdvaja stare i mlade žene, dajući starim ženama konotacije neprivlačnosti i seksualne nekorisnosti, dok mladim, privlačnim i poželjnim ženama daje priliku da govore s muške pozicije. Često se iste riječi koriste za žene i djecu: *srce*, *šećeru*, *mačkice*, *kokice*, *sunce moje*. U jeziku su vidljivi i stereotipi u obraćanju ženama, vezani za fenomen fizičke ljepote/ružnoće: *ljepotica/baba-roga*.

Autorica Rada Borić ističe da u svakom slučaju žene ostaju rod s razlikom, prečesto su žene pogodnost muškarcu, „predmet njegove žudnje i obožavanja“. Posebno analizira slavonske jezike, gdje se često kaže: *zna se gdje je ženi mjesto*, ili *kad muškarac govori, žena šuti*. Ona se *udaje* ili ide za mužem, daje se, on dobiva, on se ženi, tj. uzima ju za ženu, pa slavonski posvojni dativ kaže: *Ovo mi je žena*.⁵⁷ U rečenicama: *Mi se moramo brinuti o našim ženama*. *Mi se moramo brinuti o našim muškarcima*, dva *mi* nisu jednaka. Kontekst prve je „viteško-zaštitnički“, a druge „služinsko-pomagački“.⁵⁸ Takođe, riječi *domaćin* i *domaćica*, iako imaju isti korijen, semantički su potpuno različitog značenja i vrijednosti: *domaćin* kao gazda, a *domaćica* kao sluškinja u kući. Neodređena zamjenica za ljudsko biće, čovjek, u našem jeziku se često koristi kao sinonim za muškarca, pa tako čujemo da su čovjek i žena ljudska bića, što implicira da žene nisu ljudi samim tim što nisu muškarci.

Žargonski izrazi o ženi koriste se od kada se ljudi služe jezikom, kao način za opisivanje i bolje shvatanje ženskog spola. Žargonski izrazi nisu proizvoljni ni neutralni, oni su uvijek motivirani, iskazuju određeno raspoloženje, društveno i kulturno uslovljen odnos prema nečemu ili nekome. Žargon kao specifičan, kulturom uslovljen terminološki sistem, na jasan i slikovit način pokazuje kakva shvatanja o ženskom spolu vladaju u datoj kulturnoj sredini. Autorica Dragana Antonijević u knjizi *Kako sh-*

57 Rada Borić (1998). *Ženski identitet u jeziku*, TREĆA: časopis Centra za ženske studije. Br.1, vol. 1, str. 40

58 Ibid.

vatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi tvrdi da je u patrijarhalnim društvima, kojima pripada i balkansko, podređeni odnos žene u odnosu na muškarca općepoznata činjenica.⁵⁹ Žargonske izraze muškarci, nesposobni da definiraju i raščiste sa pravom prirodom žene, koriste za prikrivanje svoje slabosti – grubošću, i svoje nesigurnosti – agresivnošću. Pozivajući se na *Rečnik srpskog žargona* Dragoslava Andrića, žargonske izraze o ženi dijeli u dvije kategorije: prvu čine sinonimi za ženu, a drugu detaljniji opisa žene u njenom psiho-fiziološkom izgledu i seksualnom i društvenom ponašanju.

Svenka Savić, u radu *Seksizam u jeziku – politika omalovažavanja*, daje preporuke za izbjegavanje diskriminacije prema spolu i za prevazilaženje seksističke upotrebe jezika.⁶⁰ Ona tvrdi da su moguća dva načina za ostvarenje tog principa: prvi je simetrija, čiji je cilj učiniti žensku i mušku osobu jednako vidljivim u jezičkom materijalu, a drugi je neutralizacija razlika, čiji je cilj da jezički izrazi brišu vidljivost samo jedne osobe.

Kritička feministička lingvistika u Bosni i Hercegovini

Jezičko nasilje i diskriminacija žena je svakodnevica u Bosni i Hercegovini, i pored postojanja zakona koji štite ravnopravnost u jeziku.⁶¹ Ovo je još veći problem, znajući da bosanski/srpski/hrvatski jezik posjeduje sisteme za ravnopravnu vidljivost spolova, tj. ima nastavke za ženski rod i zahtijeva slaganje riječi u rečenici. Dakle, gramatički opravdan, rodno osjetljiv jezik je važno društveno i ideološko pitanje koje doprinosi većoj vidljivosti

59 Preporuka za dalje čitanje: Dragana Antonijević, *Kako shvatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* (2002) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd

60 Preporuka za dalje čitanje: Svenka Savić, *Seksizam u jeziku – politika omalovažavanja*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* (2002) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd

61 *Zakon o ravnopravnosti spolova BiH* (2003) i *Zakon o zabrani diskriminacije BiH* (2009)

ženskog roda u svakom društvu, pa i bosanskohercegovačkom.

Nastojanja da se pitanje jezika u Bosni i Hercegovini udalji od politizacije, da se problemi nepismenosti i normiranja bosanskog jezika ublaže, vidljiva su kroz projekt *Gender senzitivni jezik u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*⁶² koji je, istražujući bh. praksu, pokazao da postoji nesrazmjer između upotrebe jezika u svakodnevnoj situaciji i jezika u javnoj i službenoj upotrebi. Cilj projekta je mijenjanje jezičke prakse u BiH kojom su žene sakrivene iza muških titula, a otkrivane iza neprimjerenog pitanja *Izvinite, gospođica ili gospođa?*⁶³ Priručnik koji je nastao kao rezultat ovog projekta (*Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*), definirajući pojmove diskriminacije u jeziku, političke korektnosti, javnog diskursa, rodno osjetljivog jezika, daje opće i posebne preporuke za uklanjanje diskriminacije u jeziku, od uputa za autore i autorice udžbenika, preko uputa za obraćanje, za titule, zvanja i zanimanja, preko primjera prikazivanja stereotipnih uloga i ponašanja žena i muškaraca u udžbenicima, do uputa za medijsko izvještavanje i za usklađivanje pravnih dokumenata sa Zakonom. Na kraju Priručnika nalazi se rječnik koji navodi abecedni popis zanimanja u muškom i ženskom rodu, sa varijantama na bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku.

Na kraju treba reći da nam, kada riješimo gramatički problem, ostaje da osvijestimo i promijenimo društvenu praksu jezika kao navike, i shvatimo da jezik može biti i *odvika*. Kada shvatimo koje nam riječi nedostaju u onome što želimo da kažemo, kada spoznamo tiraniju koju svakodnevno gutamo i kojoj se pokušavamo prilagoditi, tada moramo, privržene/i jeziku i njegovoj moći, ponovo zatražiti pravo na taj jezik koji su drugi usmjeravali protiv

62 Projekt je provodilo Udruženje Lingvisti od januara do jula 2011. godine, a finansiran je sredstvima Finansijskog mehanizma za provedbu Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine.

63 Jasmina Čaušević, Sandra Zlotrg, *Izvinite, gospođa ili gospođica? – Feministička jezička istraživanja u Bosni i Hercegovini*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 275

nas. Riječima Audre Lorde: *U preobražaju ćutanja u jezik i akciju, od suštinskog je značaja da svaka od nas uspostavi ili preispita svoju funkciju u tom preobražaju, kao i da unutar njega svoju ulogu prepozna kao vitalnu.*⁶⁴ U protivnom, dok šuteći budemo čekale taj konačni luksuz neustrašivosti, teret tog šutanja će nam doći glave.

Korištena i preporučena literatura:

Hana Čopić, *Žene i jezik. U: Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung; Ured u BiH/Fondacija CURE

The Feminist Critique of Language – a reader (1990) / edited by Deborah Cameron. Routledge, London and New York

Dale Spender (1980). *Man Made Language*, Routledge & Kegan Paul, London

Audre Lorde (2001). *Sestra autsajderka*, Feministička 94: Žene u crnom, Beograd

Rada Borić (1998). *Ženski identitet u jeziku*, TREĆA: časopis Centra za ženske studije. Br.1, vol. 1

Svenka Savić (2009). *Rod i jezik*, Novi Sad: Ženske studije i istraživanja: Futura publikacije

Pojmovnik rodne terminologije: prema standardima Europske unije (2007) / uredila Rada Borić, Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH

Jasmina Čaušević, Sandra Zlotrg (2011). *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*, Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti

Jasmina Čaušević, Sandra Zlotrg, *Izvinite, gospođa ili gospođica?*

64 Audre Lorde (2001). *Sestra autsajderka*, Feministička 94: Žene u crnom, Beograd, str. 52

– *Feministička jezička istraživanja u Bosni i Hercegovini. U: Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE

Svenka Savić, *Ideologija jezikoslovne elite. U: Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse. T. 2* (2005) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd

Svenka Savić, *Seksizam u jeziku – politika omalovažavanja. U: Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* (2002) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd

Dragana Antonijević, *Kako shvatiti ženski pol: žargonski izrazi o ženi. U: Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* (2002) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd

KNJIŽEVNOST

Maida Salkanović

*Puno smo idealni... A doticaj sa mračnim svijetom nas porazuje...
Ali, ako smo jaki i ako hoćemo služiti svome pozivu, moramo se
ipak boriti sa poteškoćama, vjerujući u uspjeh,
pa makar kako jak i težak otpor bio!*
Nafija Sarajlić

Književnost, kako je definira Milivoj Solar, najčešće se i u svakidašnjem govoru i u znanosti upotrebljava u užem smislu: misli se na one jezične tvorevine koje se razlikuju i od svagdašnjeg, običnog govora i od govora u svim onim ljudskim djelatnostima koje nemaju osobitu umjetničku svrhu i funkciju. (Milivoj Solar: Teorija književnosti. Zagreb: Školska knjiga, 2005.) Samom ovakvom definicijom književnosti očito je da glavnu riječ u raspravi šta jeste, a šta nije književnost imaju oni koji određuju njenu književnu vrijednost. Književna vrijednost rada je određena propisanim pravilima i kanonima.⁶⁵ Ovakva kanonizacija često omogućava da se rad marginaliziranih pojedinaca/ki i grupa omalovažava, nipodaštava, napada, ali i potpuno ignoriše. Stoga ne postoji način da se zna koliko velikih književnih djela je ostalo nepoznato, zahvaljujući tome što nisu ispunjavala uslove za njihovo izučavanje, te što nisu smatrana podobnim od strane književne kritike. Izvanredan književni rad,

⁶⁵ Riječ 'kanon' dolazi od starogrčke riječi koja znači 'štap, mjerilo, pravilo'. U književnosti označava standardni model koji je uzor djelima iste vrste.

u užem smislu, bi, osim svoje umjetničke vrijednosti, trebao da posjeduje i književne motive koji prevazilaze granice prostora i vremena, i oslikavaju univerzalnost ljudskog iskustva. Međutim, koristeći ove kriterije primjećuje se da su marginalizovane i manjinske grupe u nepovoljnom položaju na samome početku, jer njihovo iskustvo ne dijeli većina, a posebice ne privilegovana skupina koja određuje šta je dobar književni rad, te ih već samom definicijom *književno vrijednog rada* lišava mogućnosti da se njihovo stvaralaštvo posmatra kao kvalitetna književnost.

Najranije forme književnosti u većini prvobitnih ljudskih društava predstavljale su zabilježene narodne umotvorine, te je tako književnost bila zbirka kolektivnog narodnog znanja i vještina, a individualno stvaralaštvo i originalnost nisu imali toliku važnost kao danas. Na našim prostorima neki od najranije zabilježenih književnih radova bile su narodne pjesme neznanih autora/ica. Kroz historiju, književnost je predstavljala uvid u živote onih o kojima se piše, te važan historijski dokaz o ljudima i događajima. Važno je napomenuti da su oni koji su imali privilegiju da budu stvaraoci/stvarateljice te književne stvarnosti u većini slučajeva, pogotovo u vremenu prije masovnog opismenjavanja, bili povlašteni slojevi društva, te je tako književnost pružala uvid u društvo iz perspektive povlaštenog/e. Na primjer, većina pisanih tragova koje imamo o nezapadnim društvima dolazi iz pera osvajača, te se tako može očekivati da njihova perspektiva nosi određenu dozu nerazumijevanja kultura o kojima pišu, te da je mogla biti iskrivljena vlastitim interesima.⁶⁶ Slično ovome, većina spisa koje imamo o životima *običnih ljudi* zapravo ne dolaze od tih običnih ljudi, tako da je njihovo iskustvo predstavljeno izvana, te je samim time i ograničeno naše znanje o životnim uslovima tih ljudi.

Može se reći da je književnost kroz historiju bila elitistička aktivnost, gdje su privilegovani predstavljali svoj doživljaj stvar-

66 Više o tome kako je zapadno društvo vidjelo svoje nezapadne savremenike može se naći u djelu 'Orientalism' Edwarda Saïda (London: Penguin, 1977).

nosti očekujući da se takav prihvati kao univerzalan. Patrijarhalno uređenje društva pogodovalo je ovakvim očekivanjima, te su drugi i drugačiji kroz historiju predstavljeni većinom perom muškog, obrazovanog autora iz srednjeg ili visokog društvenog staleža. Stoga, u učenju historije imamo predstavljanje ekspedicija Evropljana kao *otkrivanje Novog Svijeta*, uprkos tome što su tamo već živjeli ljudi kojima taj svijet uopšte nije bio novi, te predstavljanje domorodaca/domorotkinja kao divljaka koje bijeli čovjek treba da spasi od njihove primitivnosti. Ovakva predstavljanja su imala posljedice u realnom prostoru, te su tako neke od tadašnjih depikcija i danas prevalentne u stereotipiziranju određenih skupina. Ukratko, pero je predstavljalo, i još uvijek predstavlja, moć. Posebno je to (bilo) izraženo u slučajevima kada skupine o kojima se piše nemaju pristup obrazovanju, te tako same ne mogu dati svoj glas i svoje viđenje vlastitog iskustva, već umjesto toga ostaju oslikane u historiji i umovima drugih ljudi percepcijama privilegovanog.

Kada se radi o predstavljanju žena u književnosti, privilegiju da same govore o svojim životnim okolnostima i unutar njemu svijetu žene su rijetko imale. Prije svega, bile su onemogućene time što nisu imale pristup obrazovanju, zatim time što se kroz historiju njegovala određena književna shvatanja koja su i onim ženama koje su mukotrpnim radom i nadljudskim naporima uspjele da se njihov glas čuje, isti zapušavala kritikama o trivijalnosti i neozbiljnosti njihovog stvaralaštva, te u ekstremnijim slučajevima, i potpunim brisanjem književnog opusa žene iz kulturnog života društva, bez mogućnosti da se isti prenese sljedećim generacijama. Žena se u književnom radu predstavljala kao sporedni lik u historiji i najčešće stavljala u ulogu majke, njegovateljice ili seksualnog objekta.⁶⁷ Obožavala se kao svetica i čuvarica tradicije, ili prezirala kao kurva, ali je uvijek bila predstavljana u kontekstu drugosti.

67 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture* (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, 2013), 133.

Čak i autorice koje su svojim pisanjem ostavile traga, često su bile članice privilegovanih skupina (na osnovu nacije, porijekla, boje kože, društveno-ekonomskog statusa) te se njihovo iskustvo ni u kom slučaju ne bi smjelo uzimati kao univerzalno i važeće za sve žene. U ovakve se prvenstveno ubrajaju zapadne autorice kao što je Virginia Woolf, jedna od najznačajnijih feminističkih autorica i osnivačica feminističke književne kritike.

U Bosni i Hercegovini i okruženju, žene su se dugo borile za svoje pravo da same predstave sebe i svoje viđenje događaja. Ta borba još uvijek nije gotova, iako BiH sada ima mnoštvo autorica čija su djela prepoznata kao kvalitetna u književnom svijetu. Međutim, Bosna i Hercegovina bilježi dugu historiju ignorisanja i nipodoštavanja žena autorica, što se ne može iskorijeniti u kratkom vremenu. Kroz različite periode u bh. historiji, autorice su koristile različite načine kako bi postigle da se njihovo književno stvaralaštvo primijeti i prepozna, najviše nastojeći imitirati muškarca i muški stil pisanja.

Specifična pozicija ovih žena koje su bile na marginama društva, te mogle djelovati kao njegove posmatračice i mnoge, pogotovo u ranijim periodima, imale nezavisnost u obrazovanju (bile su samouke) „dala im je specifičnu moć opservacije i senzibilnosti koja je nadilazila postojeće hijerarhije, uključujući i rodne binarnosti i dvoubličja kroz koji su se preklapali i nacionalni emancipatorski projekti usložnjavajući prethodne i gurajući ih nerijetko u drugi plan.“⁶⁸ Jedna od ovakvih samoukih autorica bila je Staka Skenderova, prva žena iz BiH koja je napisala knjigu.

Primjetno je i da su spisateljice, želeći da se uklope u duh vremena, koristile prevladavajući muški diskurs u svojim djelima, što podrazumijeva imitaciju muškog pisanja, sa uvjerenjem da je jedino takav stil pisanja vrijedan, proisteklim iz kanonizacije muškog pisanja i nedozvoljavanja upliva drugačije vrste književnosti, koja je u samom startu bila označena kao trivijalna

68 Ibid. str.61.

i manje vrijedna. Mnoge spisateljice su, želeći da pišu i objavljuju, koristile pseudonime. Prije svega zbog toga što je njihov rad smatran manje ozbiljnim ukoliko se znao rod tvorca, ali i zbog toga što im je nekada pisanje bilo zakonom zabranjeno. Takav je slučaj Jelice Belović-Bernadžiske (1870-1946) iz Banje Luke, koja je za života izdala više od 800 članaka i 30 knjiga, ali su joj vlasti nakon penzionisanja zabranile objavljivanje njenih djela, te je bila primorana pisati pod pseudonimom.

Nakon Prvog svjetskog rata u BiH se pojavljuje mnoštvo novih autorica, čije pisanje je bilo *u skladu (...) sa tadašnjim strujanjima književne produkcije i konteksta kojem su pripadale*⁶⁹. To znači da je kvaliteta njihovog pisanja bila rame uz rame sa onom njihovih muških savremenika. Međutim, književna kritika je ostala slijepa na žensku književnost, a zvanične hrestomatije i kanonizirane antologije ostale su uskraćene za djela ovih spisateljica. Sve ovo svjedoči duhu vremena u kome je mizoginija nastojala da uguši žensku književnost ignorirajući i nipodaštavajući je, te samim time obeshrabrujući nove autorice od pisanja.

Otjelovljenje ove filozofije je slučaj revolucionarne književnice Vere Obrenović Delibašić, koja je pisala u toku Drugog svjetskog rata. Nakon okončanja rata *njena se zaostavština i angažman „(...) doslovno briše iz svih zvaničnih pregleda historije jugoslaven-ske i bosanskohercegovačke književnosti, čime se, pored os-talog, željelo predstaviti i to da je revolucionarno angažovana književnost muški posao.*⁷⁰

Drugi talas feminizma donosi težnju da se zaboravljene autorice vrate u historiju, kako u svijetu, tako i kod nas. Zlatiborka Popov-Momčinović navodi da je drugi talas feminizma bio produktivno doba za žensku literaturu, te da u tom dobu „buja šarolika izdavačka djelatnost i razvija se bogata feministička intervencija

69 Aida Spahić et al., *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, 2014.), 58.

70 Ibid. str. 103.

u polju proizvodnje znanja kao moći sa liberalne, socijalističke, radikalske, postfeminističke pozicije koje se stalno kritički (samo) preispituju.”⁷¹

Jedna od autorica sa ovih prostora koja je u skorije vrijeme doživjela rehabilitaciju u društvo ponesena idejama drugog talasa je hrvatska spisateljica Marija Jurić Zagorka (1873-1957). Za života se suočavala sa mnogim preprekama svome pisanju, a muški savremenici su njenu literaturu srozavali na nivo trivijalnog označavajući je *literaturom za kravarice*. Ako se uopšte i ne bavimo vrijednošću djela spomenute autorice, a ni ženske literature u cjelini, mizoginija osobe koja je takvom označava se osjeti i u ovoj sintagmi, jer su kravarice označene kao osobe niže vrijednosti, čija se ljudska dimenzija gubi pred njihovim malo cijenjenim zanimanjem, odnosno pozicijom u društvu. Indirektno, time se i ženski doprinosi i ženski rad označavaju kao manje vrijedni društvu, a *kravarice* gube vrijednost ljudskog bića i ubacuju se u hijerarhijski sistem koji različitim vrstama rada pripisuje različitu vrijednost, u većini slučajeva na štetu tradicionalno ženskih oblika rada.

Iako je Zagorka u skorije vrijeme doživjela određeno priznanje za svoj osebujan stvaralački opus,⁷² poražavajuće je to da ni u današnjem vremenu ne postoji razumijevanje njenog rada i njegovog značaja. U 2012. godini pisac Miljenko Jergović objavljuje članak⁷³ o Zagorki u kome je stavlja u domen ‘šund literature’, pokazujući mušku privilegiju i nerazumijevanje ženske realnosti i borbi kroz koje žene prolaze da bi dobile isti tretman kao i muškarci. Nipodaštavanje ženske literature gurajući je u domen trivijalnog pokazuje potpuno zanemarivanje i nerazumijevanje doprinosa takve literature emancipaciji žena i boljem ra-

71 Popov-Momčinović, str. 36.

72 Jedna od biblioteka Grada Zagreba promijenila je 1994. godine ime u Knjižnica Marije Jurić Zagorke i u njoj se može naći većina Zagorkinih djela: <http://www.kgz.hr/default.aspx?id=78>; Društvo Marije Jurić Zagorke osniva se 2010. godine i počinje sa izdavanjem časopisa ‘Zagorka’, kao i drugim aktivnostima u svrhu odavanja počasti autorici: <http://www.drustvozagorke.com/index.php>

73 Jergovićev članak se može pronaći na: <http://www.jergovic.com/ajfelov-most/zagorka/>

zumijevanju društava koja su je iznjedrila. Iako Jergović suštinski shvata pravu vrijednost Zagorkinog pisanja, on propušta da oda priznanje nečemu što je jedna od glavnih odlika tzv. ženskog pisma. „Dok su drugi na Hedervaryja udarali iz revolucionarnih i nacionalnih ideala, ona je tukla iz puno privatnijih razloga, zbog onog što je nosila pod kožom. Njezina revolucija bila je dublja i proživljenija (...)“ kaže on, pozicionirajući i dalje njena djela (od kojih neka, poput *Kamen na cesti* i *Mala revolucionarka* opisuju upravo njene razloge za revoluciju) nisko na hijerarhijskoj ljestvici književne vrijednosti. Ovime se pokazuje koliko je jaka moć etiketiranja, kojim se ženska književnost skoro po pravilu označava kao manje vrijedna i manje značajna, a takve etikete se prenose kroz vrijeme i rijetko kada promišljaju i dekonstruišu.

Lov na vještice, jedna od tema kojima se Zagorka bavila, najbolji je simbol progona žena iz javnog prostora, svih žena koje su se usudile prkositi sistemu i izaći, doslovno i figurativno, iz okvira djelovanja u koje ih je društvo postavilo. Poražavajuće je da, uprkos svom napretku koji se desio od Zagorkina vremena, lov na vještice i dalje traje.

Slično iskustvo imala je još jedna književnica koja se usudila pisati o ženskom iskustvu: Bisera Alikadić. „Alikadić se izravno bavila feminističkim artikulacijama i raščinjavanjima mizoginij i patrijarhalnih reprezentacija ženskih likova i ženskog iskustva u bosanskohercegovačkoj i južnoslavenskoj književnosti.“⁷⁴ Književna kritika njenog doba Alikadić je držala za „osrednju autoricu, erotsku književnicu, ženu koja pati uslijed neostvarenog majčinstva, te njene književne tekstove posmatrala uvijek kao odraz osobnog iskustva“⁷⁵ što prikazuje ne samo mizoginiju, već i nestručnost i elitizam književne kritike tog doba, koja nije, suprotno današnjim prevladavajućim nazorima, shvatila da je lično političko te da pisac/spisateljica najbolje piše o stvarima koje najbolje poznaje. Karakteristike pisanja Alikadić su ujedno i karak-

74 Spahić et al. str. 151.

75 Ibid. str. 151.

teristike onoga što danas zovemo žensko pismo, koncepta koji su uvele francuske feministkinje Hélène Cixous i Luce Irigaray. Žensko pismo podrazumijeva da žena neposredno govori o svojim, ženskim, iskustvima i direktno je suprotstavljeno vladajućim muškim diskursima. Ovakvo pisanje često se karakteriše kao pisanje iz srca, sa previše emocija i lirskih elemenata, direktno i nježno. Ipak, *écriture féminine* jeste ženski simbolički izraz koji nastoji prevladati patrijarhalnu hegemoniju u jezičnim strukturama, a ključni momenat za sve teoretičarke jeste i tjelesnost ženskog pisma, esencijalizam ženskog iskustva i slično.

Devedesete godine u BiH donijele su pojavu i ženskog ratnog pisma u kome se viđenje rata predstavlja na do tada neuobičajen način, gdje se *odustaje od herojske figure uopće, bez obzira da li se to odnosi na muški ili ženski lik*.⁷⁶ Ovakva vrsta pisanja smatra se strategijom *otpora herojskoj figuri muškoga lika i žrtvenoj figuri ženskoga lika*. Svojim pisanjem autorice, od kojih se kao najistaknutije navode Ferida Duraković, Alma Lazarevska i Jasna Šamić, se suprotstavljaju trenutnim muškim viđenjima rata, te iznevjeravaju prevladavajući nacionalistički diskurs.

Iako osmišljen da bi se žene ohrabrile da njeguju svoj stil izražavanja, bez imitacije muškog pisanja i kako bi osnažio autorice, naziv žensko pismo je problematičan. Ovom sintagmom žensko stvaralaštvo se dodatno marginalizuje, time što se kulturološki odvađa i označava sa pridjevom ženski. Ovime se ženskom stvaralaštvu daje jedna specifična publika i ograničena domena djelovanja. Dok i muškarci mogu biti zainteresovani za žensko pisanje, ono se i dalje drži kao nešto što je odvojeno, nešto što nije univerzalno i što ne može važiti i za muškarce, dok se muškom stvaralaštvu daju suprotne karakteristike, te se očekuje da se u muškom doživljaju stvarnosti prepoznaju i žene.⁷⁷ Vjero-

⁷⁶ Ibid. str. 212

⁷⁷ Odraz je ovo uvjerenja da je sramotno sve što je žensko i što otkriva ranjivost ljudskog bića (a ranjivost i slabost se poistovjećuju sa ženskošću), uvjerenja koje je duboko prodrlo u sve pore društva, a razlog je preovladavajuće životne filozofije da muškarci ne bi trebali da se prepoznaju u ženskom iskustvu, te samim time ni da čitaju i vred-

vatno je i ovo jedan od razloga zbog koji su žene najčešće bile uskraćivane i za književne nagrade, u čijem žiriju, kao po pravilu, sjede muškarci. Žene su kao odgovor osnovale nagrade koje specifično ciljaju na žene autorice. Danas se dodjeljuje nagrada Anka Topić za prvu knjigu poezije žena u BiH, u čast Anki Topić (1882-1956), prvoj ženi u BiH koja je objavila zbirku pjesama (*Izgubljena zvijezda*, 1908. godine). U Srbiji od 2001. godine postoji nagrada Žensko pero koju žene dodjeljuju ženama.

U Bosni i Hercegovini su zaboravljene spisateljice dobile određeni stepen priznanja u 2014. godini, kada je Sarajevski otvoreni centar izdao knjigu *Zabilježene*,⁷⁸ kojom se nastoji podsjetiti na žene u historiji BiH o kojima se malo govori i zna. Među njima bile su i žene književnice, kao što su: Staka Skenderova, Nafija Sarajlić, Milena Mrazović, Umihana Čuvidina, Habiba Stočević Rizvanbegović, Laura Papo Bohoreta i druge.

Korištena i preporučena literatura:

Čačinović, Nadežda. *U ženskom ključu*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2000.

Popov-Momčinić, Zlatiborka. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, 2013.

Spahić, Aida et al. *Zabilježene- Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE, 2014.

Vujković, Sarita. *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*. Banja Luka: Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, 2009.

nuju ženske autorice. Više o tome se može naći u djelu „I am an Emotional Creature“ američke spisateljice Eve Ensler.

78 Knjigu možete pronaći na: http://ba.boell.org/sites/default/files/zabiljezene_zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine.pdf

KULTURA

Delila Hasanbegović

Kulturalne studije

Da bismo uopće definirali kulturu, odnosno da bismo bolje razumjeli bogatstvo i varijacije kulture, neophodno se osvrnuti na kulturološke studije koje kulturu vijekovima pokušavaju definirati i uobličiti. To svakako nije jednostavan posao, imajući u vidu da kultura ima mnoštvo značenja. U ovom radu neće biti data detaljna analiza različitih aspekata tih studija (teorijskog, političkog, empirijskog), a ni mnogobrojnih autora_ica koji_e su pokušavali_e kulturu svrstati u određeni kontekst i značenje, već će ukratko biti ponuđeni osvrti na osnovna pitanja i koncepte kulture.

Za početak treba napomenuti da je osnovno pitanje šta kulturološke studije rade, a ne šta su. Kulturološke studije, prije svega, analiziraju prakse svakodnevne proizvodnje značenja, pokušavajući locirati moć u stalnoj potrebi za promjenom. U tom smislu, tri su osnovna pitanja kojima se ove studije bave: diskurs, moć i svakodnevni život, te međusobnim kompleksnim odnosima između njih. Dakle, kulturološke studije su interdisciplinarno polje, vrsta intelektualnog aktiviza, koje propituje odnose kulture i moći. Kulturološke studije, istražujući rod, klasu, kolonijalnost, rad, obrazovanje, socijalne i političke pokrete, radnike_ce u kulturnim institucijama, kulturni menadžment, a u kontekstu veza kulture, moći i socijalne promjene, nam daju uvid u načine kako misliti kulturne fenomene koji su osnovni predmet proučavanja kulturoloških studija, te je glavna briga

ovih analiza raznovrsnih kulturoloških studija dokučiti kako kulturni fenomeni određuju ljudsko ponašanje i oblikovanje svakodnevnog života.

Stalnim žongliranjem između shvatanja da se kultura treba tumačiti s obzirom na sistem proizvodnje na kojem počiva (kultura kao baza, Raymond Williams), i shvatanja da se kultura treba tumačiti kao ono najbolje što je ljudski duh stvorio, da podrazumijeva kultivaciju, rast, njegovanje (kultura kao nadgradnja, Matthew Arnold), nastale su mnogobrojne tačke posmatranja/definicije same kulture: od razumijevanja kulture kao materijalnih artifakata; preko razumijevanja kulture kao rituala, odnosno društvene prakse čiji cilj je proizvodnja zajedničkog odnosa pripadnosti; kulture kao otjelovljenja; kulture kao improvizacije (slučajnosti), odnosno načina života koji nije uvijek svrhovit, pri čemu se kultura događa, bez da je uvijek namjerna; pa do razumijevanja kulture u kontekstu sistema upravljanja kulturom (muzeji, nacionalna pozorišta, biblioteke i sl.).

Sve što je stvorilo ljudsko društvo i što se ostvaruje tjelesnim i umnim radom ljudi, jeste kultura (lat. *kult*), za razliku od prirodnih pojava. Dakle, materijalna i duhovna kultura, kao društveni fenomeni, neraskidivo su povezani sa čovjekom i njenim/njegovim stvaralaštvom. Danas bolje razumijevamo bogatstvo i varijacije kulture kroz raznovrsne kulturne studije koje, svaka sa svog aspekta, teorijskog, političkog, empirijskog, analiziraju i nude specifične načine mapiranja polja kulture. Glavna briga ovih analiza jeste dokučiti kako kulturni fenomeni određuju ljudsko ponašanje i oblikovanje svakodnevnog života.

Kako bismo razumjeli kompleksnost načina kako kultura oblikuje društveni, politički, emocionalni i psihički svijet oko nas, važno je podsjetiti se da, u običajima i moralu u svakoj historijskoj epohi u klasnom društvu, kultura ima klasni karakter (robovlasnička, feudalna, buržoaska, kapitalistička). Tako autor Matthew Arnold koji je ustanovio kulturnu agendu koja je bila dominantna od

1860-ih do 1950-ih godina, definirajući kulturu kao znanje o onome najboljem u radu muškaraca i žena, naglašava da muškarci i žene (zajedno) moraju nastojati da njihovi sunarodnjaci/sunarodnjakinje *zahtijevaju kulturu*.⁷⁹ Čitajući njegove radove, jasno je da je ono što on naziva *kulturnom anarhijom* zapravo sinonim za popularnu kulturu kao kulturu nove urbane i industrijske radničke klase, *običnih, nekultiviranih, nesretnih, jadnih, podzemnih masa, umornih od pokoravanja*. U najširem smislu, popularna kultura je shvaćena kao skup društvenih praksi koje dominiraju u popularnoj umjetnosti, kao skup oblika reprezentacija u medijima, i kao skup kulturnih artefakata namijenjenih širokoj upotrebi. Treba se složiti da je kultura odličan alat koji pomaže u svim teškoćama življenja. Ako znamo da su žene, izložene razno-likim mehanizmima tlačenja, dugo bile isključene iz građanskog, svedene isključivo na sferu privatnog i smatrane nestabilnim subjektom, u izučavanju kulture žena i feminističke kulture kroz studije kulture, a posebno popularne, veoma je važno pratiti put kulturne definicije egzistencije žene unutar zadatih društvenih struktura. U tom smislu je feminizam, čija se historija još uvijek piše, izazov za svaki odnos moći.

Feministički pristupi i doprinosi popularnoj kulturi

Feministički pristupi popularnoj kulturi⁸⁰ kritiziraju debate o popularnoj kulturi u kojima ne učestvuju žene i čije se analize društvene moći ne fokusiraju na patrijarhalno društvo (isključuju žene iz teoretskog diskursa), tako da nijedna debata nije ponudila suštinski različite pozicije od muških. Slojevito društvo je podijeljeno u smislu odnosa elite i mase, vladajuće i radničke klase, dominantne kulture i subkultura, a da se pritom zanemaruju druge kategorije (poput muškaraca i žena, koji su

79 Matthew Arnold: *Culture and Anarchy*, London: Smith, Elder & Co, 1869.

80 Lana F. Rakow: *Feminist approaches to popular culture: giving patriarchy its due*, Journal of Communication Inquiry, 9, 1986. U: John Storey: *Cultural theory and popular culture (a reader)*. Pearson Education Limited, England, 2009.

integralni dio prethodno navedenih kategorija). Feministički pristupi konstituiraju važnu društvenu analizu koja se zasniva na dvije pretpostavke: prva je da je odnos žena prema popularnoj kulturi različit od muškog, a druga je da je važno razumijevanje načina funkcioniranja popularne kulture za muškarce i žene, ako žene žele steći kontrolu nad vlastitim identitetima i promijeniti društvene mitologije i odnose.

Feminizam je uticao na kulturu na mnogo načina, ali su i kulturni fenomeni značajno uticali na feminizam.⁸¹ Naučna i umjetnička produkcija žena, posebno kroz pisanje/književnost, muziku, teatar, film, televiziju, vizualne umjetnosti, modu i druge vidove duhovnog izražavanja, važna je radi sagledavanja dostignuća žena koje su stoljećima posmatrane kao *drugi spol*. Znajući da su žene, kao simbol principa prirode, u kulturnoj povijesti svijeta bile one koje muškarci, kao simboli stvaralačkog principa kulture, određuju i tumače, jasno je zašto su dugi vremenski period bile isključene iz tzv. visoke/elitne kulture, odnosno iz bilo kojeg vida kulturnog stvaralaštva. Tu svoju urođenu kulturu su toliko vremena skrivale, prilagođavale i podređivale kulturi društvene zajednice u kojoj su odgajane.

Žene u kulturi

S obzirom da popularna kultura odražava standarde, vjerovanja i prakse kulture u cjelini (u kojoj se pojavljuju generalne kulturne diskriminacije i stavovi o ženama), razumljivo je da su žene upravo u popularnoj kulturi nalazile, našle i danas nalaze važan prostor za nastanak, mijenjanje i artikulaciju različitih formi ženskih identiteta koji su višestruki i čak kontradiktorni unutar sebe (tu spadaju i rodni, rasni, klasni, etnički identiteti). U granicama privatnog prostora žene su se izražavale brojnim sredstvima: u rural-

81 U savremenoj literaturi nalazimo sintagme feministička kultura, kao i feminizam u kulturi.

nim predindustrijskim društvima to su činile kroz muziku, izradu različitih predmeta; u određenim povijesnim trenucima stvaranjem umjetničkih djela koja su prvo odbacivana kao nedovoljno kvalitetna da bi kasnije ušla u kanon itd.⁸² Tako su žene svoje suprotstavljanje mizoginiji i patrijarhalnim konstruktima, koji ciljaju na specifična ženska iskustva, potrebe i značenja (žena – seksualni objekt, žena – idealna domaćica/supruga/majka), izražavale revoltom uz postepeno osvajanje javnog prostora.

Žene u kulturi mogu djelovati kao akterke/autorke i/ili recipijentkinje, odnosno aktivno i/ili pasivno. Feministička teorija popularnu kulturu tumači kao spontano kreiranu zabavu od strane žena, za žene, i o ženama, ali i *masovnu zabavu* koju takođe mogu da stvaraju žene, finansiranu ili potpomognutu od strane države ili nastalu na komercijalnim motivima.⁸³ Feministička kultura kritizira pasivno prihvatanje uloga oblikovanih patrijarhatom, kojima se žensko tijelo i subjektivitet formiraju u odnosu na zahtjeve popularne industrije kao *roba* za muškog konzumenta. Pozicija žene kao konzumentkinje podrazumijeva da je ženska publika najpodesnija za potrošnju kulturnih proizvoda poput sladunjave pop muzike, sapunica, jeftinih ljubavnih romana (*ljubića*), kozmetike ili garderobe. Feminizam kritizira ovaj način omalovažavanja i svođenja žene na slijepu i pasivnu potrošačicu. Feminizam u kulturi nastoji da se žena postavlja kao autorka i na nove načine reprezentira ženski identitet i iskustva, koji zavise od kulture kojoj pripada, medija koji je sredstvo izraza, i od ličnog iskustva i historije. Feministička kultura, svjesna da ne može pružiti ideološki jedinstven prostor za glasove žena, kroz kritičko preispitivanje uloga tradicionalno dodjeljivanih ženama, promovira heterogenost identiteta, tema i sadržaja koji prikazuju *višestrukost* bivanja ženom.

82 Iva Nenić: Matrica koja obećava? *Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi*. U: Adriana Zaharijević (prir.): *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 334, 2012.

83 Iva Nenić, *ibid.*, str. 335

Odnos pop kulture i feminizma u umjetnosti (primjer Lady Gage)

U domenu performativnih umjetnosti današnjice, neizostavna je analiza Lady Gage koja je, pojavivši se u svijetu pop kulture, kontraverznim ponašanjem, izgledom, pažljivo smišljenom personom, performansima, a prije svega muzikom, dakle svojim umjetničkim stvaralaštvom, promijenila načine na koje mislimo o popularnoj kulturi i mjestu žena u istoj. Njene raznolike teatralnosti govore o identitetu/ima, politici i *celebrity* kulturi koja je odlično sredstvo borbe sa problemom predrasuda, nejednakosti, neravnopravnosti i diskriminacije žena. Kao simbol nove vrste feminizma,⁸⁴ njen *zadatak* je ispraviti i reformirati kodirane poruke o inferiornosti žena u popularnoj kulturi. Njena sposobnost privlačenja pažnje i majstorska upotreba slave, mode i muzike, šalju poruke novog značenja, ne samo ženskog, već i ljudskog uopće. U trenutku kada su spol i rod u krizi, ona spektakularno nadilazi nestabilni koncept ženskog u feminističkoj teoriji, povezujući u svom radu popularnu kulturu, feminini stil, zvuk i pokret. Postavlja se pitanje: Koje verzije feminizma Lady Gaga predstavlja? Koje tradicije i feministička djelovanja govore kroz nju i s njom? J. Jack Halberstam smatra da feminizam XXI vijeka, pred društvenim slomom, kojem nedostaje jezika i akcije, treba novu figuru i simbol koji će označiti i proglasiti ono što ovaj ne može. Ona nam pomaže da primijetimo koliko su energije žene uložile u rekreiranje svojih svjetova i osjećaja za budućnost, i u reformiranje vlastitih očekivanja od promjena. Njen društveni eksperiment ide za verzijom feminizma koji se ne zadovoljava šablonskim svjedočenjima o ženama koje se bore za neovisnost i moć. *Gaga feminizam* ide za sjenama prošlosti i nalazi heroje/ine koji/e glasno odbijaju kategorije koje su im dodijeljene. To ne znači *postati ženom* u smislu dolaska do svijesti, nego izaći iz okvira ženskog, preobući taj okvir, rastaviti ga, pa ponovo izgraditi da bude jači i bolji. Lady Gaga se ne može useli-

84 J. Jack Halberstam: *Gaga feminism: sex, gender and the end of normal*, Beacon Press, Boston, 2012, str. 12..

ti u kuću koju je kultura izgradila za nju. Mora ju srušiti, zamisliti novi oblik i smisao kuće, i onda ju ponovo izgraditi.⁸⁵

U pjesmi *Alejandro* (2010) Lady Gaga nam dokazuje da žene, uprkos borbama za jednakopravnost i samopoštovanje, nisu pri kraju te borbe. Opraštajući se od svojih ljubavnika, ona želi reći da su predrasude i nametnuti društveni konstrukti, kao i sve u životu, prolazni, i da treba uživati u životu a ne robovati očekivanjima koja ljudi, pogotovo muškarci, mediji i religijski autoriteti, imaju od žena. Ona problematizira današnji trend forsiranja ženskog uspjeha isključivo kroz pokazivanje tijela, i nametanje korištenja tijela žene kao njenog glavnog oružja. Kroz pjesmu *Aura* (2013) Lady Gaga želi reći da ona nije rob nikome i ničemu, već žena sa pravom izbora i, takođe, odgovara društvu koje ju, konstantnim (*raz*)otkrivanjem, osuđuje zbog načina života. Ona im poručuje da je sve što ona jeste i što radi pitanje vlastitog izbora i strasti, a ne potrebe da se iza svega krije čvrst i medijski kompromitirajući razlog. Desktruktivnu moć i uticaj medija na sliku postmoderne žene Lady Gaga problematizira i u pjesmi *Do What U Want* (2013) kroz koju ona izražava svoj bijes i nelagodu zbog činjenice da mediji veću pozornost pridaju trivijalnim i površnim fenomenima (izgled, privatni život), a ne njenoj umjetnosti, znanju i sposobnostima. Lady Gaga nam pokazuje da žene i njihov rad još uvijek nisu shvaćeni ozbiljno u javnosti, ali odlučno poručuje da to ne smije biti ograničavajući faktor, jer njeno srce, um, glas i život niko ne može posjedovati, iskorištavati niti zaustaviti. Lady Gaga u pjesmi *Bloody Mary* (2011), pjevajući/govoreći iz perspektive Marije Magdalene, koristeći religijske reference, želi skrenuti pažnju na problem društvenih očekivanja od žena koje u isto vrijeme trebaju djelovati iz više uloga, kao i na probleme s kojima se žene suočavaju u slučaju neispunjenja tih očekivanja. Marija Magdalena je pravi primjer očekivanja da istovremeno bude „superzvijezda“ i stvarna žena, ona je istovremeno svetica i grešnica. Lady Gaga vjeruje da je Marija Magdalena bila potpuno božanska, ali i potpuno

85 Ibid., str. 14.

ovozemaljska ličnost. Ona je morala biti jaka kada je Isus realizirao proročanstvo smrti za grijeha ljudi, ali ona u isto vrijeme zadržava moment ljudskosti jer je nesretna što ga mora pustiti, dakle ispunjena je ljubavnim emocijama svojstvenim čovjeku. Ova pjesma pokazuje kako žene često žive i bore se između fantazije i stvarnosti.⁸⁶

Položaj žena u subkulturama

Uloga djevojaka/mladih žena u subkulturama je predmet mnogih savremenih analiza, rasprava i umjetničkih djela. Često se ističe da su djevojke marginalizirani subjekti podložni isključivo muškim fantazijama i pogledima, kao i sistemu vrijednosti. Mnoge feministice koje problematiziraju položaj žena u kulturama, ističu kao glavni problem izostanak ženskog ugla posmatranja i djelovanja u simboličnom svijetu momaka/muškaraca koji je dominantan u javnom životu i kulturi uopće. Prešućivanje ženskog iskustva u svim oblastima života je posljedica činjenice da su istraživači kulture najčešće muškarci koji su naklonjeni muškom senzibilitetu, njihovoj odvažnosti i samostalnosti, dok žene svakodnevno žive na periferijama stila i kulture. Mnoge autorke, koje ne djeluju nužno kroz feministički angažman, analiziraju kulturu žena od nastanka svijeta do postmodernističkog vremena i zaključuju da se nije mnogo promijenila: vidljive su kao miljenice vođa stilova, odnosno kao muze, izabranice koje nadahnjuju vođe u trenucima kada im je to potrebno, i u toj sferi su stekle djelimični uticaj. Posljedica toga je današnja svijest djevojaka moći koja im omogućava da skrenu pažnju na sebe. Otkrile su koliko je važno kako izgledaju, dotjeruju se tako da bi ih drugi gledali, vrlo dobro znaju kada i ko ih posmatra. Isto tako, i one sasvim obične djevojke koje se ničim posebno ne izdvajaju, uspijevaju da *umaknu* stilskim zamkama vodećih subkultura – rade na imidžu, uvježbavaju posebno držanje tijela, hod,

86 Više o muzici u naslovu UMJETNOST

gestove neophodne za samostalan ili grupni nastup u javnosti. Najčešće se stilovi odijevanja, češljanja, govora, mimike, tumače kao taktike zavođenja dječaka/muškaraca. U tom smislu, moda je postala najočigledniji primjer stilskih očekivanja od žena, a sve radi zadovoljavanja muškog spola, umjesto samih sebe.⁸⁷

Kulturna (pre)okupacija žene modom i ljepotom

Modna industrija, koja pored proizvodnje modnih artikala, uključuje i medijsku propagandu, kulturnom preokupacijom mami žensku populaciju kao glavne potrošače i predstavlja jedan od najuticajnijih kulturnih pokreta današnjice. Ova masovna kultura, naizgled se vodeći racionalnim razlozima, kao što su logika i zakonitost kapitala, zapravo ima snažan simbolički uticaj na kulturno konstruiranje stvarnosti, odnosno želja, potreba i osjećajnosti žena. Kolekcije odjeće, obuće i pratećih detalja, kao i vrhunska šminka i frizure i druge forme spektakla na modnim revijama, lifestyle časopisima, reklamama i sličnim medijima jasno razdvajaju elitnu i uličnu modu, te šalju poruku potrošačima/cama da ta ekskluzivna moda treba da oblikuje njihove kulturne vrijednosti i životni stil. Feministkinje koje kritiziraju modne diktate čiji bi smisao trebalo da bude ženska potreba za uljepšavanjem, ističu da je to društveno nametnuto i da ne izlazi u susret ženskim potrebama, već da proizvodi i usmjerava ženske potrebe tako da ostvaruje sistematsku represiju nad ženama. Feministkinje smatraju da upravo strategija modne industrije direktno forsira načela mizoginije (viđenje žene iz perspektive muškog društva u kojem je žena objekt muškog pogleda) i da moda direktno ugrožava fizičko i mentalno zdravlje žena. Američka autorka Susan Bordo⁸⁸ govori o kultu tijela

87 Ratka Marić: *Devojke u potkultutama*. U: Marina Blagojević (prir.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd, 2002, str. 332.

88 Susan Bordo: *Material Girl: The Effacements of Postmodern Culture*, 1997. U zborniku: Roger N. Lancaster, Michaela di Leonard: *The Gender/Sexuality Reader*. Routledge, NY

u medijskoj kulturi. Ona vidi *plastičnost tijela* kao *postmodernu paradigmu*. Plastične i kozmetičke hirurške operacije, transplantacija, vještački organi, ideologijom neograničenog popravljjanja i promjene, realiziraju fantaziju 17. vijeka o ženskom tijelu kao mašini, tijelu koje je unaprijed potpuno određeno od strane *moderne ideologije sopstva*. Sve te idealne oblike i izgleda tijela i lica nameću medijske reklame/propaganda koje autorka Naomi Wolf vidi kao sredstvo brže zarade novca transnacionalnog kapitala koji će održavati patrijarhalni sistem. Ona smatra da te *promjene* i beskonačne intervencije na ženskom tijelu ne znače i promjenu političkog položaja žene, već služe održanju njenog politički i društveno inferiornog položaja i poništenju već postignutih promjena na ovom planu.⁸⁹ Wolf navodi i analizira sve ključne elemente na kojima počiva savremeni mit o ljepoti, u kojima se on manifestuje i kojima služi: posao, kultura, religija, seks, glad i nasilje. Ona pokazuje segmente začaranog kruga iz koga je za žene nemoguće izaći bez posljedica. Transnacionalni kapital počiva i održava se na nisko plaćenom radu; statistike govore da žene rade tri puta više od muškaraca i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama. Uprkos tome što postižu vrhunske rezultate, još uvijek su manje plaćene od muškog spola. Ali pošto su ipak uspjele da osvoje i rukovodeće položaje, trebalo im je odmah izmisliti, pored zvaničnog posla i kućnih poslova, još jednu ograničavajuću, treću smjenu: rad na *kvalifikaciji da se izgleda kao profesionalna ljepotica*.⁹⁰ Pitanje koje zabrinjava je: Šta će se desiti kada žena shvati da je to nemoguć ženski ideal, odnosno kada shvati da je toliko vremena uložila u konstruiranje žene koja ne postoji?

and London, 1997, str. 335.

89 Naomi Wolf: *The Beauty Myth*. Vintage, London, 1990.

90 Ivana Kronja, *Mizoginija i modna industrija*. U: Marina Blagojević (prir.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd, 2005, str. 402

Današnji kulturni prostor žena (osvrt na Vedranu Rudan)

Osvajanje kulturnog prostora i svakodnevne borbe žena na zanimljiv način predstavlja i problematizira Vedrana Rudan, književnica/pisačica i blogerica, koja je fenomen popularne kulture u rodnoj Hrvatskoj, zemljama regije Zapadnog Balkana, ali i svijetu. Do danas je objavljeno njenih deset knjiga (romana i zbirki kratkih priča), drame režirane po njenim knjigama izvode se na teatarskim pozornicama širom svijeta, a blog koji svakodnevno piše je medij po kojem je prepoznatljiva i koji je pročitao nekoliko miliona puta.⁹¹ Mnogi ju smatraju kontroverznom, čak i ludom zbog iskrenosti i hrabrosti da kaže ono što misli u svijetu u kojem žive ljudi koji ili ne misle, ili se ne usuđuju govoriti. Svoj stav najčešće izražava u domenu muško-ženskih odnosa, kritizirajući načine na koji muškarci gledaju na žene, politike i sve što smatra trulim i pogrešnim u društvu. Iako se nekada čini da govori s pozicije muškarca, Vedrana Rudan ističe da je feministica u svijetu kojim vladaju muškarci, ljudsko biće prije svega, koja se ne bori protiv muškaraca (kako često smatraju protivnici i kritičari feministica), već za ljudska, posebno ženska prava, u vrijeme kada su, kako ističe, žene crnci svijeta.

U svojim djelima često problematizira nasilje nad ženama, nepoželjnost i stereotipizaciju sredovječnih žena u društvu, položaj žena u politici, neprihvatanje uspjeha žene u poljima djelovanja tradicionalno *rezerviranim* za muškarce. Često u knjigama piše o arhetipskim peripetijama žena, pokazujući nam njihove dvojbe, sumnje i strahove, a sve to sa dozom autobiografskih elemenata, što priču i poentu čini još ubjedljivijom. Jezik koji koristi je brutalan i grub, ali nadasve realan, i prikazuje stvarno stanje stvari koje je poražavajuće. U maskulinoj kulturi, u svijetu kojim vladaju muškarci, otvoreno i iskreno kritizira sve pojave koje ugnjetavaju žene, opisuje što znači biti žena, sve borbe koje žene svakodnevno vode, ali daje i preporuke kako se odbraniti od različitih oblika nasilja i otvarati put slobode i samostalnosti.

⁹¹ Vidi na: www.rudan.info

Kulturni život žena, bilo da u kulturnoj sferi djeluju feministički ili na drugi način, bogato je i važno istraživanje za svakoga ko želi da čuje glasove žena koji su učutkivani, brisani ili se pod uticajem društvenih okolnosti nisu čuli. Postoji mnogo literature o problemima i izazovima predstavljanja žena u kulturi, kao i o njihovom umjetničkom stvaralaštvu.⁹² U tom smislu, posebno značajna knjiga za kontekst Bosne i Hercegovine je *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*⁹³ koja daje pregled povijesti žena u BiH i njihove pozicije u mainstream kulturi, kroz smjenjivanje društveno-političkih prilika, i tako doprinosi afirmaciji njihovog postojanja, znanja i neiscrpnog društvenog rada.

Neizbježan je zaključak da, kada sve umre, kultura ostaje i priča priču o nama: kako smo živjeli, za što smo se zalagali i borili. Zato ju moramo stvarati, njegovati, bilježiti i ne zaboraviti. Bez kulture koja nam svima pripada, jednako rezervirane za žene i muškarce, nema nas.

Korištena i preporučena literatura:

John Storey (2009). *Cultural theory and popular culture (a reader)*, Pearson Education Limited, England

Lana F. Rakow (1986). *Feminist approaches to popular culture: giving patriarchy its due*, Journal of Communication Inquiry, 9. U: John Storey (2009). *Cultural theory and popular culture (a reader)*. Pearson Education Limited, England

Iva Nenić, *Matrica koja obećava? Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE

⁹² Više u pojmu UMJETNOST

⁹³ Jasmina Čaušević (pr.): *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/zabiljezene-zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine-u-20-vijeku>

J. Jack Halberstam (2012). *Gaga feminism: sex, gender and the end of normal*, Beacon Press, Boston

Barbara Creed (1987). *From here to modernity: feminism and post-modernism*, Screen, vol. 28, no. 2. U: *Cultural theory and popular culture (a reader)* / editor John Storey. Pearson Education Limited, England

Elizabeth Wilson (1985). *Fashion and Postmodernism*, In: *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*, London: Virago. U: *Cultural theory and popular culture (a reader)* / editor John Storey. Pearson Education Limited, England

Ivana Kronja, *Mizoginija i modna industrija*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. T. 2 (2005) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacije za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd

Ratka Marić, *Devojke u potkulturama*. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* (2002) / priredila Marina Blagojević. AŽIN – Asocijacija za žensku inicijativu (Feministička edicija), Beograd

Vedrana Rudan, *Dan hrvatskih žena* (25.11.2011), dostupno na <http://www.rudan.info/dan-hrvatskih-zena/>

Vedrana Rudan, *Crkni ženski* (22.09.2012), dostupno na <http://www.rudan.info/crkni-zenski/>

Vedrana Rudan, *Čevap u kremici* (10.01.2013), dostupno na <http://www.rudan.info/cevap-u-kremici/>

Vedrana Rudan, *Ja sam mama, velika mama* (11.03.2014), dostupno na <http://www.rudan.info/ja-sam-mama-velika-mama/>

Vedrana Rudan, *Čemu služe muškarci* (04.11.2014), dostupno na <http://www.rudan.info/cemu-sluze-muskarci/>

Vedrana Rudan, *Čemu služe žene* (06.11.2014), dostupno na <http://www.rudan.info/cemu-sluze-zene/>

LJUDSKA PRAVA

Marina Veličković

Prava žena, ženska prava ili ljudska prava?

Koji od ovih termina je najadekvatniji? Ljudska prava se odnose na prava koja ljudi (muškarci i žene) imaju zbog svoje ljudskosti, te su univerzalna i neotuđiva. Nalaze se u međunarodnim instrumentima koji se nakon ratifikacije implementiraju na državnom nivou. Ljudska prava su generalno opširna i neprecizno definisana, da bi se ostavilo prostora za kulturološke interpretacije tokom implementacije. Prava žena ili ženska prava se odnose na podskup ljudskih prava koji za cilj ima uklanjanje direktne i indirektne diskriminacije sa kojom su se žene kroz historiju suočavale. Dakle, kada govorimo o ljudskim pravima, ona obuhvataju i prava žena, prava djece, prava manjina, kao i druge kategorije specifičnih prava, a kada govorimo o ženskim pravima, ili pravima žena, govorimo o onim pravima koja žene imaju zbog svoga spola.

Ova podjela je utemeljena 1979. godine, usvojanjem Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW). Konvencija se fokusira na ona ljudska prava koja su žene ostvarivale teže i sporije nego muškarci.

Jugoslavija je Konvenciju ratificirala 1982. godine, a Bosna i Hercegovina 1993. godine te je od 1995. i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma ona dio bh. Ustava.

Vrste prava

U ovom tekstu će biti pokrivena osnovna politička prava (i slobode), te osnovna socijalna, ekonomska, i kulturološka prava i slobode. Grupna prava (npr. prava manjina) neće biti obrađena, jer se svijest o njima počela razvijati relativno kasno, tek u drugoj polovini dvadesetog vijeka. U sklopu političkih prava biće obrađeno pravo glasa te zabrana diskriminacije. U sklopu socio-ekonomskih prava biće obrađeno pravo na rad, pravo na obrazovanje, pravo na abortus (u sklopu prava na pristup medicinskoj njezi) i pravo na razvod. Pravo na skidanje feredže i zara se može posmatrati kao kulturno-specifično pravo, koje je ujedno služilo i za uspostavljanje rodne ravnopravnosti u javnoj i privatnoj sferi.

Zabrana diskriminacije

Zabrana diskriminacije na osnovu spola pominje se u članu 2. Ustava Bosne i Hercegovine (Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma). Zakon o ravnopravnosti spolova usvojen je 2003. godine. Član 2 tog zakona uvodi zabranu na osnovu spola, te seksualne orijentacije, a u članu 3 se diskriminacija definiše kao:

svako stavljanje u nepovoljniji položaj bilo koje osobe ili grupe osoba zasnovano na spolu zbog kojeg se osobama ili grupi osoba otežava ili negira priznavanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava ili sloboda.

Član 20. Zakona o ravnopravnosti spolova definiše ravnopravnu zastupljenost spolova u javnim tijelima kao zastupljenost manje zastupljenost spola od najmanje 40%. Izborni zakon Bosne i Hercegovine je 2013. godine usklađen sa Zakonom o ravnopravnosti spolova, te je uspostavljeno pravilo da na izbornim listama najmanje 40% kandidata_kinja moraju biti pripadnici_e manje zastupljenog spola.

Pravo na obrazovanje

Staka Skenderova je spisateljica iz Bosne i Hercegovine, koja je svojom pismenošću kršila tadašnje društvene norme. 1858. godine osniva prvu školu za djevojke u Sarajevu u kojoj su mogle učiti matematiku, čitanje, staroslavenski jezik i crtanje. U vremenu kada je opšta pismenost bila svega 3%, škola za djevojke je bila revolucionarna, no zbog finansijskih poteškoća zatvara se 1875. godine.⁹⁴ Škola Stake Skenderove nije bila ni prva škola za djevojke u regionu (u Zemunu je osnovana prva škola za djevojčice 1840. godine, a zatim su osnovane i škole u Paraćinu 1845. i Beogradu (1846. godine).⁹⁵ U Sarajevu je 1879. otvorena prva osnovna škola za djevojčice, a pet godina kasnije otvara se Ženska učiteljska škola.⁹⁶

Pravo glasa

Žene su pravo glasa dobile pet godina prije no što je ono prepoznato u članu 23 Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine, koji glasi:

svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, vjeroispovijesti, stupnja obrazovanosti i mjesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti.

Naime žene su već 1941. mogle glasati za članove narodnih odbora.⁹⁷

94 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, and Zlatan Delić: *Period Austrougarske Uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: Zabilježene. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. 16-38.

95 Dodatak 8: *Žene kroz istoriju, Feminizam kroz istoriju, hronologija. U: Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012. 523-53.

96 Ibid.

97 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, i Zlatan Delić. *Period austrougarske uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: Zabilježene. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. 16-38.

Pravo na rad

Godine 1905. radnice u fabrici ćilima u Sarajevu sindikalno se organizuju i započinju štrajk, u kojem im se 1906. godine pridružuju i muškarci.⁹⁸ Godine 1914. žene Bosne i Hercegovine prvi put slave 8. mart, dan sjećanja na proteste radnica u New Yorku 1857. godine, te zahtijevaju ekonomska i politička prava.⁹⁹ Godine 1919. osnovan je Sekretarijat žena socijalista (komunisti) iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije.¹⁰⁰ Na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije 1940. godine predstavljena su četiri zahtjeva u kontekstu rada žena:

- 1) ukidanje razlika između bračne i vanbračne djece,
- 2) uvođenje građanskog braka, kao i mogućnost razvoda, te ukidanje dvojnih moralnih standarda za muškarce i žene,
- 3) pravo na rad i zaštitu na radu, te na jednaku platu i na jednak pristup poslovima za koje su kvalifikovane,
- 4) priznavanje prava glasa i svih ostalih prava.¹⁰¹

Po završetku rata, 1946. donosi se Zakon o socijalnoj zaštiti radnika/ca po kojem žene dobivaju pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo, pomoć za novorođenče i odsustvo sa posla zbog njege bolesnoga djeteta.¹⁰²

98 Ibid.; "Dodatak 8: Žene kroz istoriju, feminizam kroz istoriju, hronologija." *Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012. 523-53.

99 Ibid.

100 Ibid.

101 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, i Zlatan Delić. *Period austrougarske uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: Zabilježene. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. 16-38.

102 Dodatak 8: *Žene kroz istoriju, feminizam kroz istoriju, hronologija*. U: *Neko Je Rekao Feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012. 523-53.

Pravo na brak i razvod

Građanski brak se uvodi 1946. godine Zakonom o braku Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Žene i muškarci imaju ista prava i obaveze. Prvi put se prepoznaje mogućnost razvoda braka. Pomenuti zakon prepoznaje razvod sa i bez krivice; sporazumni, ili razvod po tužbi jednog bračnog druga.¹⁰³ Godine 1947. izjednačavaju se prava bračne i vanbračne djece, a 1955. žene kroz Zakon o nasljeđivanju u SFRJ dobijaju pravo na nasljeđe jednako kao i muškarci.¹⁰⁴

Pravo na abortus

Abortus je bio ilegalan u periodu prije nastanka Jugoslavije. Tek od 1930. godine su žene mogle biti oslobođene krivice, ukoliko je dijete bilo vanbračno, ili ukoliko je pobačaj bio medicinski neophodan.¹⁰⁵ Abortus postaje legalan 1951. godine, kao jedina medicinska procedura koja se u Jugoslaviji naplaćivala. Bio je dostupan uz pravna ograničenja koja se 1977. godine ukidaju u slučajevima abortusa prije 10 sedmica starosti ploda.¹⁰⁶

Skidanje feredže i zara

U Bosni i Hercegovini se 1947. donosi zakon o skidanju feredže i zara, na inicijativu Antifašističkog fronta žena, uz podršku tadašnjeg Reis-u-uleme, koji to prepoznaje kao bitan korak ka

103 Miladinovic, Diana.: *Pravo na razvod braka*. U: *Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012.

104 Popov Momčinović, Zlatiborka, Fabio Giomi, i Zlatan Delić. *Period austrougarske uprave*. Ur. Jasmina Čaušević: Zabilježene. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. 16-38.

105 Spahić Aida, Fabio Giomi, i Zlatan Delić: *Žene kroz smjenjivanje epoha*. Ur. Jasmina Čaušević: Zabilježene. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014.

106 Stevanović, Jasmina: *Reproduktivna prava u Srbiji*. U: *Neko je rekao feminizam?* Ur. Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012.

postizanju ravnopravnosti spolova. (Srpske žene nisu morale da se pokrivaju još od 1830. godine kada je Bosna i Hercegovina još uvijek bila u sastavu Osmanskog carstva). Tri godine kasnije se uvodi zabrana, kako nošenja tako i nagovaranja i prisiljavanja žena na nošenje zara i feredže, ili na pokrivanje lica. Interesantno je da je za nošenje Zakon predviđao kaznu od 20.000 dinara, a za nagovaranje ili prisiljavanje kaznu od 50.000 dinara.

Korištena i preporučena literatura:

Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku, grupa autora, priredila Jasmina Čaušević, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014.

Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka, Adriana Zaharijević (priredila, 2012) Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Heinrich Böll/Fondacija Cure

Matrijarhat

Mersiha Jašarević

Riječ matrijarhat potiče od latinske riječi mater-majka i grčke arhein-vladati. Matrijarhat označava društveno uređenje u kojem su žene imale vlasti, i u kojem se porijeklo djece i nasljedno pravo određuju po ženskoj liniji. Suprotan pojma matrijarhatu je patrijarhat.

Prahistorija čovječanstva po Engelsu podjeljena je na tri etape divljaštvo, barbarstvo i civilizacija. Isprva su ljudi živjeli u neograničenim spolnim druženjima i kako niko nije znao ko je otac djeteta, jedini pouzdan rodbinski odnos bio je između majke i djece. U takvom poretku žena, kao majka, uživala je veliko poštovanje, te se smatra da je ujedno bila i nositeljica vlasti. Kod svih naroda starog doba postojala je ginekokracija, vladavina žena (grč. genaikos-žena, krateia-vladavina). Postepeno se uvođi monogamna porodica u kojoj se zna ko je otac djece, što je uvjetovano i prevlašću muškaraca u društvu.

Švicarski pravnik Johann Jakob Bachofen je 1861. godine objavio svoje djelo "Matrijarhat" u kojem je opovrgnuo prirodnu superiornost muškaraca. Bachofen je smatrao da prirodno pravo pripada ženi, a da je muškarac nametnu svoju dominantu poziciju u društvu. Prilikom iznošenja ovakvih tvrdnji najviše dokaza je pronašao u staroklasičnoj književnosti. Bachenhof smatra da se prelazak iz matrijarhata u patrijarhat desio usljed razvoja religijskih shvatanja. Bachofen prelazak iz matrijarhata u patrijarhat poima kao opšti razvoj ka duhovnom muškom

principu. Pojma matrijarhata kod Bachofena je sinonim za ginekokraciju, dominaciju žena u porodici, iz čega proizilazi i politička dominacija kod žena.

Na tragu Bachofena, američki etnolog Lewis H. Morgen je napisao "Drevno društvo" 1871. godine. On je, također, tvrdio da je matrijarhat predhodio patrijarhatu i da je matrijarhat najraniji oblik ljudskog društva. Morgen je u indijskom plemenu Irokeza posmatrao prelaz od matrijarhata ka patrijarhatu. Irokezi su bili matrilinearno društvo. Posmatrajući njihovo plemensko srodstvo zaključio je da je porijeklo po majčinoj liniji starije. I Morgen je tvrdio da je na početku postojao grupni brak i da je jedino sigurno bilo ko je majka djeteta.

Fridrih Engels u svom djelu "Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države" iz 1884. godine popularizirao je tezu o matrijarhatu. Engles je smatrao da je pojavom privatnog vlasništva nestao matrijarhat i nastao patrijarhat.

Bachofen, Morgan i Engels poistovijetili su matrijarhat sa materilinearstvom. Međutim, ova shvatanja su bila podvrgnuta kritici početkom dvadesetog stoljeća, jer se smatralo da ni matrilinearost, kao ni matrilokalnost nisu u direktnoj vezi sa distribucijom moći među polovima u tim društvima, i da ne vode automatski ka vladavini žena.¹⁰⁷

Matrijarhalna društva mogu se posmatrati kako sa ekonomskog aspekta, tako i sa političkog i društvenog aspekta. U matrijarhalnim društvima osnovna ekonomska grana bila je poljoprivreda gdje se poštovao princip jednakosti. S obzirom na to da su žene imale moć raspolaganja svim dobrima, to im je omogućilo dominantnu ulogu u procesu odlučivanja. Smatra se da su sve političke odluke donosile konsenzusom, te da je matrijarhalno društvo bilo društvo jednakih.

¹⁰⁷ Žarana Papić, Patrijarhat; dostupno na <http://www.gay-serbia.com/teorija/2005/05-01-11-patrijarhat/index.jsp>

Najstariji dokazi o postojanju matrijarhata su crteži u špiljama u Francuskoj i Španiji na kojima su prvenstveno prikazane žene. Također, tu su i kipovi Venera koje su nađene na području Evrope i Sjeverne Azije. U grčkoj, etrurskoj i rimskoj mitologiji mogu se naći elementi materinskog prava.

Matrijarhat je privukao pažnju mnogih teoretičarki feminizma i mnoge feministkinje su ga koristile u borbi za ostvarenje ženskih prava. Feministička promišljanja o matrijarhatu naglašavaju da pojam matrijarhat i patrijarhat nisu simetrični, te zbog toga feministkinje koriste i druge pojmove kao što su matrifokalnost, matrizam i sl.

Danas u mnogim državama svijeta nalazimo ostatke matrijarhata: u Indijskoj državi Magalaja, u plemenu Mosuo, Yao, Miao u Kini, kod naroda Chiang na Tibetu, Ainu u Japanu, Bantu i Akan u Sjevernoj Africi, u plemenu Arwak u Južnoj Americi, u plemenu Irokeza u Sjevernoj Americi, i u plemenu Juchitanian u Centralnoj Americi, na ostrvu Kiknu u Baltičkom moru.

Korištena i preporučena literatura:

Morus, Historija seksualnosti, Zagreb, Zora/Naprijed, 1961.

Wiesel, Uwe, Mit o matrijarhatu, Zagreb, Scarabeus, 2004.

Engels, Friedrich, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Zagreb, Kultura, 1950.

Morgan, Luis H, Drevno društvo, Beograd, Prosveta, 1981.

Žarana Papić, Patrijarhat, <http://www.gay-serbia.com/teorija/2005/05-01-11-patrijarhat/index.jsp>

www.ladylike.hr/vise/fame/matrijarhat-709

<http://nellacro.wordpress.com/2014/12/20/,atrijarhat/>

MEDICINA

Izudin Karić

Medicina je nauka koja ima za cilj postavljanje dijagnoze, uvođenje terapije i prevenciju bolesti i kao takva nam je svima podjednako bitna. Zdravstveno stanje, njegovo proučavanje, unapređenje i na koncu briga o njemu dugo vremena je bila prepuštena muškarcima. Ona se ne tako daleko u prošlost bavila ženama od strane muškaraca, ali žene nisu mogle da se bave njom. Povijest medicine je duga i revolucionarna bar što se tiče nauke kao nauke. Isto ne možemo reći i za učešće žena u medicini. U samim počecima, prije par hiljada godina, dakle daleko u prošlost, ljudi su zdravstveno stanje tretirali primitivnim metodama kao što su praznovjerje i liječenje biljkama. Danas smo zahvaljujući razvoju civilizacije, paralelno s tim tehnologije i ostalih nauka odmakli daleko, ali opet ne i u kontekstu medicine i spola. Izučavajući razvoj medicine vidimo da se zahvale doprinosa u medicini uglavnom i u većini priklanjanju muškarcima. Rijetka je pojava da među istaknutim naučnicima pronađemo žensko ime, sa razlogom. Naime, kao i u mnogim drugim naukama ženama nije bilo dozvoljeno da proučavaju medicinu uprkos znanju. U klupama medicinskih škola i fakulteta nije bilo mjesta za žene iako su one davale znatan doprinos za brigu o zdravlju i pomagale u liječenju oboljelih. Ulazak žena u medicinu počeo se dešavati tek na početku 20. vijeka. Tako su u Sjedinjenim Američkim Državama žene činile 4.4% studentica medicinskih fakulteta, a ostatak muškarci. Taj broj se tokom perioda 1989–1990. povećava na preko 36%. Svakako ne slučajno. Međutim,

većini žena je nakon akademskog obrazovanja onemogućen daljnji napredak u medicini, preuzimanje moći i autoriteta koji čvrsto drže muškarci.

Za žene čija koža nije bijela situacija je još kritičnija. Gore pomenuti postoci se uglavnom odnose na žene koje imaju bijelu kožu. Tako su njih svega 3.8% koje su bile studentice medicine 1980. godine činile 5.2% od ukupnog broja studenata i studentica prve godine medicine u narednih 10 godina. Kada su žene ušle u domen obrazovanja i počele da predaju medicinu na fakultetskim ustanovama bivale su mnogo sporije unapređivane u odnosu na njihove kolege muškarce. U prosjeku dva puta sporije.

Zdravstvo je do dan danas podijeljeno na osnovu spola, 84% doktora su muškarci, a 97% medicinskih sestara su žene. Od specijalizacija žene su uglavnom raspodijeljene u četiri najniže plaćene specijalizacije: opšta porodična medicina, pedijatrija, psihijatrija i interna medicina. U npr. hirurgiji i sličnim specijalizacijama, zastupljeno je svega 8% žena. U Sestrinskoj profesiji koja je godinama unazad bivala podcijenjena i loše plaćena najviše je zastupljeno žena.¹⁰⁸ Jedan od pozitivnih obrta se desio tokom 70-ih godina 20. vijeka kada su feministkinje pokrenule pokret protiv medicinskih institucija u Sjedinjenim Američkim Državama. Kroz taj pokret, one su osnovale mrežu Feminističkih zdravstvenih ustanova širom zemlje koje su ženama različitog staleža, rase, godina, seksualnog opredjeljenja i ekonomske pozadine nudile usluge ranog abortusa, kontracepcije, reproduktivnog savjetovanja, planiranja porodice, edukacije o masturbaciji i orgazmu itd. Pokret je bio veoma uspješan u smislu promjene tretmana prema ženama u tradicionalnim zdravstvenim ustanovama u Sjedinjenim Američkim Državama.¹⁰⁹

Osvrćući se na stanje u Bosni i Hercegovini vidimo i svijetle primjere žena koje mogu da posluže kao inspiracija drugim ženama koje su se odlučile baviti medicinom. Prve dvije doktorice u BiH

108 Više na: http://www.feminist.org/research/medicine/ewm_toc.html

109 Više na: <http://www.neme.org/452/knowning-bodies>

su bile Ševala Zildžić-Iblizović i Hiba Šerbić. Tako i jedna ulica u Sarajevu nosi ime doktorice Ševala Zildžić-Iblizović, a pored toga dr. Zildžić-Iblizović je dobila i svoju poštansku markicu 2002. godine, uoči stote godišnjice rođenja. Specifičnost koja se veže za ovaj slučaj jeste da se doktorica Ševala počela baviti medicinom u vrijeme kada je medicina bila isključivo profesija za muškarce i što je, u stvari, ona bila prva žena muslimanka koja je bila doktorica u BiH. Put koji je prošla kroz obrazovanje nije bio lagan, naprotiv. Nakon završenog osnovnog obrazovanja upisala je Mušku gimnaziju 1919. godine za čiji upis joj je bila potrebna dozvola tadašnjeg reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića. Dozvolu od reisu-l-uleme je dobila, ali ne i od društva. Tada se nije odobralo da žena napreduje u obrazovanju, a one koje su smogle hrabrosti za to bile su degradirane. Međutim dr. Ševala je istrajala u svojim namjerama te uspješno završila Medicinski fakultet u Zagrebu 1931. godine, gdje je kratko radila, te se vratila u Sarajevo. U ostatku svog života se borila protiv patrijarhalnih modela i na osnovu svjedočenja onih koji/e su je poznavali/e bila veoma posvećena medicini i pomaganju drugima. Za dr. Hibu Šerbić također možemo reći da se medicinom počela zanimati u okrutno vrijeme za žene. Bila je prva žena koja je maturirala u Tuzli, a medicinski fakultet je završila u Beogradu. Ostatak života provela radeći kao doktorica. Dodijeljena su joj mnoga priznanja za predan rad i doprinos.¹¹⁰

Gledajući medicinu i bolesti kroz historijski presjek, možemo da uočimo kako su žene bile njene žrtve i žrtve muškaraca koji su kroz vrijeme išli do te mjere da su neosnovano izmišljali stanja koje današnja, suvremena medicina ne priznaje. U medijima su izlazili članci o nekoliko takvih bolesti. Među tim izmišljenim bolestima je bilo, tzv. biciklističko lice. Žene su bivale upozoravane da će zbog izraza i izgleda lica, koji je bio posljedica fizičke aktivnosti, postati ružne. Pretpostavka je da je ovaj termin izmišljen zato što

110 Jasmina Čaušević (priř.): *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/zabiljezene-zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine-u-20-vijeku/>

su dolaskom bicikla žene postajale sve neovisnije o muškarcima, jer su mogle samostalno prelaziti veće udaljenosti. Također, sufražetkinje su brzo i s oduševljenjem prihvatile bicikle koji su indirektno uzrokovali reformu u odijevanju, jer je bilo nemoguće voziti biciklo duže vrijeme u stisnutim i neudobnim korzetima koji su se u to vrijeme nosili. Doktori su izdavali opomene da će biciklistice patiti od zdravstvenih problema kao što su glavobolja, depresija, iscrpljenost, nesanica i, naravno, biciklističko lice. Ova teorija je u potpunosti nestala nakon nekoliko godina korištenja bicikla, kad su se i najveći skeptici mogli uvjeriti da ni jedna žena nije izgubila ljepotu zbog bicikla.

Nadalje, bolest lutajuća materica često je bila od strane muškaraca u Egiptu i Grčkoj, koji su se pokušavali baviti medicinom, dijagnosticirana ženama. Hipokrat je mislio da postoji životinja unutar životinje koja se giba u ženskom tijelu i navodno utiče na njezino raspoloženje i zdravlje. Jedan od preporučenih oblika liječenja ove bolesti bile su učestale trudnoće, jer se smatralo da se životinja (maternica) vrti iz čiste dosade. Jedan bizantski doktor preporučio je da se neko dobro izdere na ženu ili da je natjera da kiše, kako bi maternica ostala na mjestu. Do 17. stoljeća, stručnjaci su vjerovali da se lutajuća maternica može vratiti na mjesto ako se kroz ženino spolovilo proširi ugodan miris. S vremenom su shvatili da je ova bolest besmislena, neutemeljena. Ova pojava je, kao što i možete da zaključite, u prisnoj vezi sa ženskom histerijom, a sve te teorije su nastale vijekovima prije nego što su otkriveni hormoni i njihov uticaj na mozak.

Izmišljotina koja je nažalost imala daleko veće posljedice od gore navedenih bolesti jeste bolest emotivno preopterećenje. Ona se tretirala lobotomijom! Prva lobotomija izvršena je na domaćici iz Kanzasa 1936. godine. Psihijatar koji je prepisao ovu operaciju, Walter Freeman, navodno je vjerovao da je preopterećenost emocijama uzrokovala mentalnu bolest, a kao jedini mogući lijek vidio je rezanje određenih živaca u mozgu kako bi stabi-

lizirao psihičko zdravlje. Nakon toga su na lobotomiji učestalo počele završavati žene čije je emocije trebalo dovesti u red i ravnotežu. Britanka Eileen Davie bolovala je od postporođajne depresije nakon rođenja drugog djeteta 1946. godine. Njen suprug Sid je u BBC-jevom dokumentarcu iz 1976. ispričao kako mu je objašnjeno da je riječ o proceduri koja nije ništa složenija od vađenja zuba. Nakon tih riječi potpisao je pristanak, a njegova žena je ostala nepovratno oštećena. Freeman je obavio hiljade operacija prije nego li je dobio zabranu, a prema nekim procjenama početkom 1950-ih u SAD-u je obavljeno oko 50.000 lobotomija. Ova procedura se jako raširila i u Švedskoj, gdje se 63% svih operacija izvodilo na ženama.

*Bolest ludost je do 1872. godine u Engleskoj i Walesu većini klasificiranih luđaka/inja (što je u to vrijeme bio zdravstveni pojam) u ludnicama dijagnosticirana ženama. U društvu koje je žene smatralo djetinjastim, iracionalnim i seksualno nestabilnima, a gdje one nisu imale nikakvu pravnu ni ekonomsku moć, nije nimalo čudno da su liječnici brzo žene i službeno prozivali luđakinjama, pisala je Elaine Showalter u knjizi *The Female Malady*.¹¹¹*

Srećom, svi gore navedeni primjeri bolesti pripadaju prošlosti. Međutim, žene su danas ozbiljno ugrožene stvarnim i ozbiljnim bolestima koje se često ne mogu tretirati zbog samog položaja žene u društvu i spolne nejednakosti. Takav slučaj je i sa HIV infekcijom, odnosno AIDS-om. Pogotovo u zemljama u razvoju, spolna nejednakost uzrokuje visoko rizično ponašanje. U mnogim kulturama žene su prisiljene na seks pri čemu ne mogu insistirati na zaštiti. Izloženost nasilju tri puta povećava rizik infekcije HIV-om. Studije na razini zemalja ukazuju kako je rizik od HIV-a među ženama koje su bile žrtve nasilja i do triput viši u poređenju sa ženama koje nisu bile žrtve nasilja. Prisilni seks povećava rizik od prijenosa HIV-a zbog povreda i rana. Postoji značajna vjerovatnoća da će se žene suočavati s

111 Više na: <http://www.etrafika.net/drustvo/27982/imaginarne-bolesti-kroz-istoriju-zena-pakovali-izmisljene-dijagnoze/>

preprekama u pristupu prevenciji HIV-a, tretmanu i uslugama skrbi zbog ograničene moći donošenja odluka, manjka kontrole nad finansijskim resursima, ograničene mobilnosti i odgovornosti oko podizanja djece u zavisnosti od više faktora kao što su kultura, država u kojoj žene žive itd. Muškarac je donekle u poziciji moći i kontrole u odnosu na ženu. Žene nemaju isti pristup zapošljavanju i obrazovanju kao muškarci. Pružanje seksualnih usluga za ženu je ponekada jedini način da zaradi i prehrani sebe i svoje potomstvo u zavisnosti od individualnih odluka i stanja. Postoje neke pojedinosti karakteristične za žene koje imaju HIV infekciju, kao što je povećan rizik od oboljenja reproduktivnih organa. Najčešće su to brojne vaginalne infekcije, HPV (*Human Papiloma virus*), tumor materice i sl. Dalje, zbog manjeg učinka u radu žene u odnosu na muškarca, žene dobivaju manje plaćen posao i manje beneficija. Samim tim, pristup kvalitetnom zdravstvenom osiguranju i zdravstvenoj njezi, ograničeniji je za žene. Veća je vjerovatnoća da će žena brigu o svom zdravlju ostaviti po strani nego što je slučaj sa muškarcima. Žene preuzimaju više odgovornosti i brige o porodici i češće žrtvuju svoju zdravstvenu zaštitu u cilju brige za svoju porodicu, posebno djecu. Manjak obrazovanja može spriječiti žene da dođu do informacija i usluga u vezi s HIV-om. Samo 38% mladih žena posjeduje tačno i sveobuhvatno znanje o HIV-u. (SZO Gender Inequalities and Health).¹¹²

Konstantan napredak i veliki uspjeh na ovom polju u Bosni i Hercegovini je postignut zahvaljujući radu dr. Vesne Hadžiosmanović koja se par decenija bavi tretiranjem HIV infekcije i AIDS-a. Dr. Hadžiosmanović ističe kako je u Bosni i Hercegovini trenutno registrovan mali broj osoba koje imaju HIV infekciju, odnosno AIDS i da od tog broja žene su procentualno manje zastupljene. Od prvog registrovanog slučaja u BiH, pa do danas, desile su se mnoge značajne promjene u smislu tretiranja infekcije i oboljenja. Nekada smrtonosna infekcija danas je uz terapiju hronično stanje kao di-

112 Više na: <http://www.aidsresurs.rs/tretmani/%C5%BEene-i-hiv/za%C5%A1-su-%C5%BEene-podlo%C5%BEenje-hiv-infekciji> i na: <http://www.udruga-let.hr/hiv-aids/zene-hivajds/>

jabetis ili bilo koje drugo oboljenje sa kojim je moguće živjeti normalno i kvalitetno kao i ostali ljudi koji nemaju infekciju. Žene koje imaju HIV infekciju ili čiji partner ima HIV infekciju, uz uvođenje terapije, mogu i da planiraju potomstvo te da uz stručni nadzor dobiju dijete koje je HIV negativno kao kod roditelja koji nemaju HIV infekciju. U domenu roditeljstva HIV više ne predstavlja prepreku svim onim ženama koje imaju HIV infekciju ili čiji je partner ima, a koje žele potomstvo. Prema riječima dr. Hadžiosmanović najbitnije je da žene kao i muškarci razmišljaju o svom zdravlju te da posjete savjetovališta za HIV/AIDS kojih ima mnogo u BiH te da na taj način educiraju o HIV-u/AIDS-u. Time se postiže sticanje znanja o zdravlju ali i iskorjenjivanje stigme koja prati HIV infekciju i oboljenje. U savjetovalištima se vrši testiranje na HIV, hepatitis B i C kao i na seksualno prenosive bolesti. Testiranja koja se vrše su anonimna i besplatna uz maksimalnu zaštitu podataka osobe koja se testira, a u slučaju otkrivanja infekcije terapija je besplatna. Akcenat se stavlja na prevenciju infekcije, ali i na blagovremeno otkrivanje infekcije, odnosno oboljenja. Otkrivanje infekcije/oboljenja je jako bitno jer se time postiže stavljanje infekcije/oboljenja pod kontrolu čime se sprječava širenje infekcije, razvoj oboljenja i uvođenje terapije uz koju imuni sistem otpočinje oporavljanje.

Većina nas je sigurno bar jednom čula za anoreksiju. Ono što je značajno za ovu bolest jeste da od nje u 95% slučajeva oboljevaju žene. Anoreksija nervoza je poremećaj karakterističan po iskrivljenoj slici tijela, prekomjernom strahu od debljine, odbijanju održanja najmanje moguće normalne tjelesne težine, a u žena po gubitku menstruacija. Počinje otprilike u doba razvoja, ponekada i ranije, rjeđe u odrasloj dobi. Prvi pokazatelji nadolazećeg poremećaja su povećana briga o dijeti i briga o tjelesnoj težini, čak i u onih koje su već mršave, kao što je većina ljudi s anoreksijom nervozom. Prekomjerna briga i tjeskoba o težini se povećava kako osoba postaje mršavija. Čak kad je potpuno malaksala, osoba se osjeća debelom, poriče da nešto nije u redu, ne žali se na gubitak apetita ili gubitak težine i obično se opire liječenju. Osoba obično ne traži medicinsku pomoć sve dok na tome ne insistira porodica koja je zabrinuta. Anoreksija nervoza u prvom redu zahvaća ljude srednje i gornje društvene klase. Izgleda da je u zapadnom društvu

broj ljudi s tim poremećajem u porastu. Anoreksija nervoza može biti blaga i prolazna ili teška i dugotrajna. Opisana je smrtnost od 10 do 20%. Međutim, kako se blagi slučajevi i ne dijagnosticiraju, niko ne zna tačno koliko mnogo ljudi imaju anoreksiju nervozu i koliki postotak ih od nje umire. Njen uzrok nije poznat, ali čini se da su važni društveni faktori. Želja da se bude mršav poplavljuje zapadno društvo, a debljina se smatra neprivlačnom, nezdravom i nepoželjnom. Čak i prije razvojnog dobi djeca su svjesna takvih pristupa pa su dvije trećine djevojaka u dobi razvitka na dijeti ili poduzimaju druge mjere za kontrolu svoje težine. Ipak, samo mali postotak tih djevojaka razvije anoreksiju nervozu. Obično se liječenje sastoji od dva koraka. Prvi je uspostavljanje normalne tjelesne težine. Drugi je psihoterapija, često uz dodatak lijekova.¹¹³

Kao i od anoreksije nervoze tako i od druge bolesti bulimije nervoze najčešće oboljevaju žene. Bulimija nervoza je poremećaj prepoznatljiv po opetovanim epizodama proždrljivog jedenja nakon čega dolazi do pročišćavanja (samopotaknutim povraćanjem ili uzimanjem sredstava za čišćenje, diuretika ili oboje), strogog pridržavanja dijeta ili prekomjernog vježbanja da bi se djelovalo suprotno učincima prejedanja. Žene koje boluju od bulimije nervoze su i zabrinute o izgledu tijela i težini. Premda se bulimija nervoza prikazivala kao epidemija, samo oko 2% fakultetski obrazovanih žena za koje se vjeruje da imaju najveći rizik, imaju pravu bulimiju. U usporedbi s ljudima koji imaju anoreksiju nervozu, oni koji imaju bulimiju nervozu svjesniji su svog ponašanja i zbog toga osjećaju grižnju savjesti ili krivnju. Oni radije idu doktoru/ici ili drugoj povjerljivoj osobi priznaju svoju zabrinutost. Uopšte, ljudi s bulimijom su otvoreniji. Skloniji su razdražljivom ponašanju, zloupotrebi droga ili alkohola i očitijoj depresiji. Postoje dva pristupa liječenju: psihoterapija i liječenje lijekovima. Psihoterapija, za koju je uopšte najbolje da je provodi terapeut/kinja s iskustvom o poremećajima jedenja, može biti vrlo učinkovita. Lijek protiv depresije može pomoći u sprječavanju bulimije nervoze, čak i ako osoba nije u očitijoj depresiji.¹¹⁴

113 Više na: <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-za-pacijente/poremecaji-dusevnog-zdravlja/poremecaji-jedenja/anoreksija-nervoza>

114 Više na: <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-za-pacijente/poremecaji-dusevnog-zdravlja/poremecaji-jedenja/bulimija-nervoza>

Korištena i preporučena literatura:

Empowering Women in Medicine, dostupno na: http://www.feminist.org/research/medicine/ewm_toc.html

Knowing Bodies - Feminist issues in health care, medicine, and biotechnology, dostupno na: <http://www.neme.org/452/knowning-bodies>

Jasmina Čaušević (prir.): *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/zabiljezene-zene-i-javni-zivot-bosne-i-hercegovine-u-20-vijeku>

Imaginarne bolesti kroz istoriju: Ženama pakovali izmišljene dijagnoze, dostupno na: <http://www.etratika.net/drustvo/27982/imaginarne-bolesti-kroz-istoriju-zenama-pakovali-izmišljene-dijagnoze/>

Zašto su žene podložnije HIV infekciji? Dostupno na: <http://www.aidsresurs.rs/tretmani/%C5%BEene-i-hiv/za%C5%A1-su-%C5%BEene-podlo%C5%BEenje-hiv-infekciji; Žene i HIV/AIDS>, dostupno na: <http://www.udruga-let.hr/hiv-aids/zene-hivajds/>

Anoreksija nervoza, dostupno na: <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-za-pacijente/poremecaji-dusevnog-zdravlja/poremecaji-jedenja/anoreksija-nervoza>

Bulimija nervoza, dostupno na: <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-za-pacijente/poremecaji-dusevnog-zdravlja/poremecaji-jedenja/bulimija-nervoza>

MEDIJI

Maida Salkanović

Pojam mediji označava sisteme javnog informiranja koji služe za diseminaciju vijesti i audio-vizualnih sadržaja u svrhu informiranja, obrazovanja i zabave najširih slojeva stanovništva. Često se kao prva medijska sredstva spominju crteži na pećinama, kojima su ljudi razmjenjivali sa drugima korisne informacije. Nakon toga su mediji evoluirali kroz različite oblike, neki od kojih su: javno izvođenje antičkih drama, te knjige pisane rukom ili na mašini od gline. Invencijom Gutenbergove štampaće mašine u 15. stoljeću, svijet medija je doživio revoluciju jer je mnoštvo materijala postalo dostupno mnogo većem broju ljudi nego ranije. Sve od tada, pa do nakon završetka Drugog svjetskog rata, mediji su većinom bili štampani, nakon čega se uvode radio, televizija i video. Sljedeća velika promjena se desila zahvaljujući napretku tehnologije i pronalasku interneta, čime se za kratko vrijeme pristup informacijama omogućio većem broju ljudi nego ikada ranije.

Kako imaju pristup velikom broju konzumenata koje snadbijevaju informacijama o svijetu oko njih i obično, uprkos mogućim kritikama, uživaju povjerenje javnosti, mediji imaju veliki uticaj na formiranje mišljenja te javnosti. S obzirom na to, od ključnog je značaja da predstavljanje žena u medijima ne prati tradicionalne načine viđenja žene u patrijarhalnim društvima, kako bi se izbjeglo ograničavanje uloge žene u društvu, te ohrabrilo razbijanje predrasuda i smanjenje rodne nejednakosti. Međutim, globalna,

ali i lokalna istraživanja pokazuju da trenutni obrasci predstavljanja žena u medijima perpetuiraju tradicionalan položaj žene u društvu, većinom koristeći visoko klišeizirane i arhetipizirane slike žena, te sklanjajući žene na margine društvenih dešavanja.

Svjetska istraživanja¹¹⁵ pokazuju da muškarci dominiraju kao sagovornici u medijima i centralni likovi u novinarskim pričama. Ovi nalazi replicirani su i na našem području. Tako je u izvještaju o medijskom prikazu žena u Jugoistočnoj Evropi Mediacentra iz Sarajeva iz 2007. godine, predstavljeno istraživanje Adle Isanović u kome su se analizirali štampani mediji iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. U istraživanju je pronađeno, između ostalog, da se u štampanim medijima muškarci pojavljuju skoro 5 puta češće nego žene, te da žene imaju centralnu ulogu u priči samo u 13.3% slučajeva¹¹⁶. Takođe je pronađeno da su žene bile dosta manje zastupljene i na fotografijama unutar medija¹¹⁷.

Slične podatke izrodilo je i istraživanje Udruženja Infohouse i Fondacije CURE iz 2011. godine, gdje su uključene i druge vrste medija. Pokazalo se da *muškarci kao subjekti vijesti dominiraju u sve tri vrste medija koje su bile fokus monitoringa u BiH – 81% na radiju, 76% u štampanim medijima i 75% na televiziji. Žene su kao subjekti vijesti bile prisutne 25% vremena na televiziji, 24% u štampanim medijima i 19% na radiju.*¹¹⁸ Uzme li se u obzir da žene čine 51% stanovništva Bosne i Hercegovine¹¹⁹, nejednakost u reprezentaciji postaje frapantno jasna. Navedeni podaci pokazuju da je muški diskurs dominantan u bh. medijima. Isto tako, pokazuju da je bosanskohercegovačko društvo društvo

115 Pogledati: *Women's Media Center, The Status of Women in the U.S. Media 2015* (Women's Media Center, 2015).

116 A. Isanović: *Medijski diskurs kao muški domen: Predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji' u Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, Nirman M.Bamburač, Tarik Jusić i Adla Isanović (ur.), Mediacentar, Sarajevo, 2007, str. 64.

117 Isanović, str. 75

118 Vedrana Frašto et al., *Oснаživanje uloge žene u političkom životu* (Sarajevo: Udruženje Infohouse i Fondacija CURE, 2011), 4.

119 Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Žene i muškarci u Bosni i Hercegovini* (2013), http://www.bhas.ba/tematskibilteni/BHAS_Zene_Muskarci_BH.pdf

muškarca, u kome muškarac obavlja važne društvene funkcije, dok je žena potisnuta u pozadinu, a njenim aktivnostima nije dat značaj koji se pridaje aktivnostima muškarca. Sve ovo vodi do toga da se konzumentima, a pogotovo mladima čija percepcija svijeta se još uvijek formira, poručuje da žene imaju svoj određeni djelokrug iz koga ne bi trebale izlaziti, a da je javni prostor rezervisan za muškarce.

Ukoliko se ženama i da prostor u medijima, on je uglavnom ograničen na područja označena kao manje ozbiljna kao npr. zabava, kultura i slično. *Postoji očigledna tendencija da se žene više postavljaju u kontekst porodičnih odnosa, čak i kada je glavna tema teksta njena profesionalna karijera. U isto vrijeme, žene su u medijskom predstavljanju mnogo neravnomjernije raspoređene po različitim profesijama nego muškarci i ograničene su na manje ozbiljne i manje odgovorne zadatke u društvu, koji se uglavnom vežu uz industriju zabave.*¹²⁰ Ovime se neposredno šalje poruka djevojčicama i mladim djevojkama da, ukoliko žele da budu uspješne i medijski vidljive i prepoznate za svoj rad, treba da se okrenu određenim pozivima i profesijama, te da budu pjevačice, glumice, a i starlete,¹²¹ (potonje su u posljednjih nekoliko godina počele da dobivaju veliku pažnju javnosti na prostoru bivše Jugoslavije, uprkos nedostatku prepoznatih kvaliteta i vještina). Umjesto podsticaja djevojkama da se bave društveno korisnim radom i stvaralaštvom, mediji im poručuju da za njih ne postoji mjesto van određenih profesija, te utiču na stvaranje određenog sistema vrijednosti čije tekovine prodiru u sve pore društva i uzrokuju degradaciju u njenoj kulturi. Ukoliko bi u medijima više prisutne bile žene naučnice, političarke i stručnjakinje iz drugih sfera djelovanja, mlade djevojke imale bi adekvatne uzore i određen podsticaj da se bave produktivnim i smislenim radom, kao i svijest o tome da njihova sfera djelovanja nije ograničena

¹²⁰ Isanović, str. 81.

¹²¹ Naziv starleta dolazi iz italijanskog jezika i znači *zvjezdica*. Koristio se da bi označio filmsku ili pozorišnu glumicu koja igra sporedne uloge i/ili je na početku svoje karijere. U kontekstu našeg vremena i prostora, starleta označava konvencionalno atraktivnu mladu ženu koja zauzima medijski prostor iako je bez prepoznatih talenata i vještina.

na *trivijalno i manje važno*, već da su im otvorena vrata svih profesija. Žene se u medijima manje pojavljuju i u profesijama u kojima zapravo dominiraju u realnom prostoru, kao što su zdravstvo, javna uprava i obrazovanje,¹²² što je jasna poruka medija da iako žene brojno dominiraju određenim poljima, kao stručnjaci u tim poljima mogu biti predstavljeni jedino muškarci.

Prema autorici Isanović, *Medijski diskurs kao muški domen se (...) neprestano (re)konstruira korištenjem različitih tehnika podržavanja i utvrđivanja simboličke rodne nejednakosti u svijetu starih, dominantnih, fiksiranih i homogenih identiteta i odnosa. U njihovom okviru, moć, kompetentnost, produktivnost, autoritet i vidljivost pripadaju muškarcima, dok se tišina, ovisnost, porodica, reproduktivnost, zabava i seksualnost pripisuju ženama.*¹²³ Ovime mediji ne samo da preslikavaju patrijarhalne vrijednosti koje već postoje u društvu, već svojim stereotipiziranim portretisanjem žena i sami promoviraju ovu retrogradnu ideologiju, te doprinose stvaranju nejednakih mogućnosti za žene i muškarce u društvu.

Pored razlike u zastupljenosti u medijskom prostoru, žene i muškarci se razlikuju i u vezi sa ulogom koju u tom prostoru obavljaju. Dok su muškarci najčešće predstavljeni kao autonomne individue, stručnjaci i nosioci akcije, žene se često koriste u medijima kako bi povećale privlačnost tog medija ili nekog proizvoda za potencijalne muške konzumente. Ovo se najčešće postiže seksualnom objektivacijom žene. U izvještaju Mediacentra primijećeno je da se fotografije žena često objavljuju samo kao ukras teksta, ali i da se njihove fotografije frekventno objavljuju i samostalno, tek uz pisanu poruku sa komentarom seksističkog sadržaja. Ovakvom glorifikacijom seksualne funkcije žene u medijima njoj se odriče status autonomne i punopravne individue. U svom radu Žene i štampa Tereza Stratford navodi da fenomen i ideja prikazivanja djelimično ili

122 Isanović, str. 73.

123 Ibid., str. 82.

potpuno obnaženih žena nema nikakve veze sa samim vijestima, ali je direktno povezana sa prodajom novina i željom za povećanjem tiraža.¹²⁴ Osim što ovakvim predstavljanjem mediji poručuju ženama da se njihova vrijednost temelji na njihovom fizičkom izgledu i stepenu seksualne poželjnosti, kao i volje da zadovolje, ustoličava se uloga muškarca kao posjedovatelja kupovne moći, jer su ovakvi sadržaji većinom usmjereni prema heteroseksualnim muškarcima koje mediji targetiraju kao potencijalne mušterije. Ovime se ulazi i u ekonomsku nejednakost žena i muškaraca jer se pretpostavlja da su muškarci ti koji imaju sredstva za kupovinu medijskih i ostalih produkata, a potpuno zanemaruju želje i potrebe žena koje su konzumenti određenog medija, te se profit kompanije temelji na njihovoj degradaciji. Ono što je poražavajuće je to da se rubrike 'Ljepotica dana' i slično nalaze u medijima koji za ciljne skupine imaju i žene, što bi trebalo da svjedoči o potpunom nedostatku obzira tih medija za potrebe žena konzumenata, te da je objektifikacija i seksualizacija žena toliko normalizirana u bh. društvu da se od žena očekuje da prihvate bez pogovora ovakvo stanje stvari.

Ovakvo predstavljanje žena u medijima ne bi trebalo biti začuđujuće uzme li se u obzir nedostatak žena na vodećim pozicijama u medijskim kućama. Izvještaj Međunarodne ženske medijske fondacije (International Women's Media foundation) iz 2013. godine o statusu žene u medijima diljem svijeta obznanjuje činjenicu da samo 27% pozicija u visokom menadžmentu u medijima zauzimaju žene. Pored toga, tek 36% svjetskih reportera su žene. Najbliže jednakosti su žene u senior professionals pozicijama, gdje obavljaju 41% prikupljanja i uređivanja vijesti.¹²⁵

U Bosni i Hercegovini situacija u vezi s predstavljanjem žena u medijima je komplikovanija tim više što većina medija ima svoju političku funkciju i agendu. Politički sistem BiH je visoko patrijarhalan, bez prisustva žena na pozicijama moći, što implicira da

124 Thereza Stratford, *Žene i štampa*, Genero, posebno izdanje (2004), 134.

125 International Women's Media Foundation, *Global Report on the Status of Women in the News Media* (Washington D.C.: International Women's Media Foundation, 2013).

mediji koji promoviraju političke stranke i njihove političke ciljeve neće težiti podrivanju trenutnog stanja i stvaranju rodno egalitarnijeg društva.¹²⁶ Međutim, zahvaljujući inicijativama nevladinih organizacija, određeni pomoci mogu se primijetiti. Ponukani nedostatkom žena ekspertica u medijskim prikazima, Udruženje BH novinari napravilo je 2014. godine registar žena ekspertica u određenim oblastima, zajedno sa njihovim kontakt informacijama¹²⁷. Ovaj registar trebao bi novinarima/kama olakšati pristup ženama eksperticama te doprinijeti smanjenju rodni razlika u vezi sa stručnjacima i stručnjakinjama u medijima.

Određene inicijative se mogu primijetiti i na uvođenju rodno senzitivnog jezika u institucije vlasti, kao i medije¹²⁸. Međutim, primjetna je doza otpora prema korištenju rodno osjetljivog jezika, u dosta slučajeva i od strane žena, koje jezik političke korektnosti ne vide kao nešto što bi suštinski moglo promijeniti stvari. Najčešće se takav jezik kritikuje kao neekonomičan, rogobatan i suvišan, jer se muški rod posmatra kao generični rod. Ovakva objašnjenja čine veoma jasnim da društvo kao cijelo još uvijek nema visoko razvijenu svijest da jezik ne samo da opisuje, već i da oblikuje realnost. Za bh. kontekst važno je prepoznati transformativnu moć jezika i unutar toga aktivno raditi na promoviranju rodne jednakosti. Mediji imaju moć da doprinesu dekonstruiranju društvenih stereotipa, kao i rekonstrukciji tradicionalnih mentalnih imidža žene i muškarca, čime bi se omogućila i podržala rodna jednakost u bh. društvu.

126 Više o položaju žena u bh. politici u: Vlada Republike Srpske, Gender centar, *Opšti izbori 2014: (Ne)vidljive žene* (Banja Luka: Vlada Republike Srpske, Gender centar, 2015)., kao i na sljedećem linku: <http://soc.ba/gdje-su-zene-u-vladama-zastupljenost-i-reprezentativnost-zena-i-muskaraca-u-izvrstnoj-vlasti-u-bih/>

127 Registar možete pronaći na: http://www.bhnovinari.ba/images/stories/pdf/projekti/lista_ekspertica_u_bih.pdf

128 Za više informacija pogledati: Tafro-Sefić, Lejla, ur. *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini BiH*. Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2014.; Čaušević, Jasmina i Zlotrg, Sandra. *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje Lingvisti i CIPS, 2011.; Savić, Svenka. *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura publikacije, 2004.

Korištena i preporučena literatura:

Čaušević, Jasmina i Zlotrg, Sandra. *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje Lingvisti i CIPS, 2011.

Frašto, Vedrana et al. *Osnaživanje uloge žene u političkom životu*. Sarajevo: Udruženje Infohouse i Fondacija CURE, 2011.

International Women's Media Foundation. *Global Report on the Status of Women in the News Media*. Washington D.C.: International Women's Media Foundation (2013).

Isanović, Adla. *Medijski diskurs kao muški domen: Predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji*. U *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi*, ur. Nirman M. Bamburać, Tarik Jusić i Adla Isanović. Sarajevo: Mediacentar, 2007.

Savić, Svenka. *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura publikacije, 2004.

Stratford, Thereza. *Žene i štampa*. Genero, posebno izdanje (2004).

Tafro-Sefić, Lejla, ur. *Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini BiH*. Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2014.

Vlada Republike Srpske, Gender centar. "Opšti izbori 2014: (Ne) vidljive žene." Banja Luka: Vlada Republike Srpske, Gender centar (2015).

Women's Media Center, *The Status of Women in the U.S. Media 2015*. Women's Media Center (2015).

NASILJE

Dajana Cvjetković

Od nastanka svijeta pa do danas bivstvuje i nasilje kao oblik (ne) prihvaćenog ponašanja i socijalne interakcije među pojedincima_kama, grupama ljudi, državnog sistema i globalne politike. Definiranje nasilja je jedan od najtežih zadataka s obzirom na širok spektar aktivnosti koje obuhvata. Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) definira nasilje kao „namjerno korištenje fizičke sile i moći prijetnjom ili postupkom prema samom_oj sebi, prema drugoj osobi ili prema grupi ljudi ili čitavoj zajednici, što bi moglo rezultirati ili rezultira ozljedom, smrću, psihološkim posljedicama, nerazvijenosti ili deprivacijom.“ Nasilje kao društveni fenomen je uvijek pitanje moći pojedinca_ke, grupe ljudi, institucije ili države. U izvještaju Svjetske zdravstvene organizacije o globalnom statusu prevencije nasilja iz 2014. godine navedeno je da više od 1,3 miliona ljudi diljem svijeta umre svake godine kao rezultat nasilja u svim njegovim oblicima (nasilje prema samom_oj sebi, međuljudsko i kolektivno nasilje), što predstavlja 2,5% globalne smrtnosti.¹²⁹

Bosanskohercegovačko društvo nije pošteđeno, čak se može reći da prednjači u Evropi po slučajevima nasilja, koje postaje sastavnim dijelom društva, porodice ali i pojedinaca_ki. Nemoguće je analizirati društvo u Bosni i Hercegovini, a ne govoriti o nasilju u javnoj i privatnoj sferi, u politici i religiji, školi i medijima, nad

¹²⁹ World Health Organization. *Global Status Report on Violence Prevention 2014*. Dostupno na http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/

ženama i djecom. Brz tempo života, teška socio-ekonomska situacija, politička nestabilnost i nove tehnologije svakodnevno mijenjaju društvo u kojem nasilje caruje i biva prihvaćeno. Veća izloženost nasilju kod osoba povećava prag tolerancije na nasilje tako da ono u njihovoj percepciji ne bude shvaćeno kao nasilje ili postaje društveno prihvaćen obrazac ponašanja. Dobar primjer društveno prihvaćenog nasilja je neumjesni seksistički komentar koji se često može čuti „sigurno te muž sinoć usrećio dok blistaš“.

Drugi nevidljivi oblik nasilja je i simboličko nasilje koje je prvi u društvenu teoriju nasilja uveo Pierre Bourdieu i definirao ga kao blago, stihijsko, neprimjetno i nevidljivo nasilje koje počiva na povjerenju, odanosti i ljubavi, a ispoljava se putem komunikacije. Simboličko nasilje je koristio i da objasni lakoću vladavine muškaraca nad ženama kroz analizu rodni stereotipa koji su prisutni i u bh. društvu. Jedan od tih stereotipa, o kojem jednako mišljenje imaju i muškarci i žene, je da su žene slabije, manje inteligentne, više osjećajne i nepouzdate. On smatra da simboličko nasilje ne tiraniše koliko zlostavlja jer promovise i podržava najgore uslove bivstvovanja i čini ih prihvatljivim za šire narodne mase. Takvu vrstu nasilja vrši Federacija BiH koristeći moć dominacije nad svojim građankama kroz naknade za porodilje koje su okvirno definisane Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom¹³⁰, a različito se primjenjuju u kantonima tako da majke u Hercegovačko–neretvanskom kantonu ne dobijaju nikakvu naknadu, dok u drugim kantonima naknada varira između 100 i 500 KM.¹³¹ Opšteprihvaćen stav koji predstavlja simboličko nasilje je da su žene same krive ako su silovane zbog odabira mjesta na kojem su bile, odjeće koje su obukle i ponašanja koje seksualno motiviše muškarce da ih siluju.

130 Službene novine FBiH“ broj 36/99, 54/04, 39/06 i 14/09

131 Vedrana Maglajlija. *Država ne brine za porodilje i njihove bebe*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/drzava-ne-brine-za-porodilje-i-njihove-bebe> (2.6.2014.)

Svjetskoj javnosti se Bosna i Hercegovina „predstavila“ za vrijeme rata (agresije) u periodu 1992-1995, kada je nasilje, kao i pitanje opstanka, bilo svakodnevnica. U tim uslovima niko nije bio izuzet od čina nasilja, pitanje je bilo da li je osoba počinitelj_ka, žrtva ili svjedok_inja. Uz ratni plijen i zauzetu teritoriju, sila je iskazivana i na ženama kroz masovna silovanja koja simboliziraju obilježavanje zauzete teritorije i unižavanje maskuliniteta muškaraca koji nisu bili u mogućnosti da zaštite žene. Žena je bila objekt nad kojim je dokazivana moć odnosno poraz grupe kojoj je pripadala. Silovanje je korišteno kao strategija koja ima rodni karakter.

Sistemske silovanja Bošnjakinja za vrijeme rata (agresije) u Bosni i Hercegovini pokrenulo je feminističke kampanje za međunarodno priznavanje silovanja kao zločina protiv čovječnosti. Uključenje silovanja i seksualnog nasilja u zločine protiv čovječnosti stavljeno je kao razvođe humanitarnog međunarodnog prava, kao pobjeda interesa i prava žena.¹³²

Svi feministički pokreti predstavljaju borbu protiv nekog oblika nasilja nad ženama utemeljenog na neravnopravnosti, rodnom odnosima i patrijarhalnoj heteronormativnosti. Centralno pitanje svih feminizama je položaj žene u društvu i posljedice koje prouzrokuje. Krenuvši od prvog vala feminizma koji se borio za pravo glasa, jednako obrazovanje i participaciju žena u javnom životu, odnosno koji je htio prekinuti začarani krug diskriminacije nad ženama u tim poljima. Kate Millet u drugom valu feminizma ističe važnost redefiniranja pojmova spola i roda kojima pripisuje odgovornost za neravnopravnost žena u društvu, što se može smatrati početkom borbe protiv rodno zasnovanog nasilja. Treći val feminizma kritizira nedostatke drugog vala, u centar svog djelovanja stavlja pitanje roda, identiteta i seksualnosti o čemu najviše govori Judith Butler, na koju se oslanja nova queer teorija.

132 Jasminka Babić Avdispahić, Jasna Bakšić Muftić, Marina Katnić Bakaršić, Nirman Moranjak Bamburać (2004). *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosnae. str. 7.

Jedan od češćih oblika nasilja je nasilje nad ženama koje se javlja u širokom spektru svojih pojavnosti koje treba posmatrati zajedno, sa svim njihovim međusobnim povezanostima i uticajima na žrtvu. „Značenje i važnost feminističkih teorija o nasilju protiv žena prije svega je u suočavanju sa brojnim mitovima i predrasudama u društvu (npr. nasilje je „privatna stvar“, „dom je za ženu najsigurnije mjesto“).“¹³³ Feministkinje smatraju da je muško nasilje nad ženama ukorijenjeno u ograničavajućim rod-nim ulogama i konstrukt muškosti, maskuliniteta koji formira koncept adekvatnog ponašanja muškaraca podrazumijevajući nasilje sastavnim dijelom tog hegemonističkog koncepta. Liz Kelly kroz *Surviving Sexual Violence* iz 1988. godine uvodi koncept kontinuuma seksualnog nasilja čime skreće pozornost sa jednog, obično prijavljenog, čina nasilja na kontinuitet seksualnog nasilja koje je preživjela. Njeno istraživanje je pokazalo da žene tokom života dožive mnogo različitih vrsta seksualnog nasilja koje se odvija u kontinuitetu i utemeljeno je u patrijarhalnoj moći i kontroli. Kontinuum seksualnog nasilja je definisala kroz: različite oblike seksualnog nasilja, njihove različite uticaje i posljedice, različite zajednice i moguće legalne odgovore žena na nasilje, kroz različito pozicioniranje nasilja unutar i između različitih kultura i kroz historiju.

Tokom protekle decenije, međunarodna zajednica je počela koristiti izraz ‘rodno uslovljeno nasilje’, umjesto ‘nasilje nad ženama’ sa namjerom da prebaci fokus sa žena žrtava i da naglasi kako uloga rod-nih normi, nejednakosti i odnosi moći povećavaju osjetljivost žena na nasilje.¹³⁴

Postoji mnogo oblika nasilja nad ženama, krenuvši od onog najuočljivijeg fizičkog nasilja do psihičkog koje se odnosi na primjenu psihičke prisile s ciljem izazivanja straha, ugroženosti

133 Maja Mamula i Nera Komarić (2005). *Seksualno nasilje: teorija i praksa*. Zagreb: Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost. str. 9.

134 CARE International (2011). M Priručnik : *Priručnik za obuku edukatora i profesionalnog osoblja za rad sa mladima*. str. 182.

i povrede dostojanstva, verbalno nasilje, napade, psovanje, vrijeđanje, nazivanje pogrđnim imenima, davanje neumjesnih komentara, uhođenje, javnog ismijavanje, ignorisanje, ponižavanje, provjeravanje i ljubomoru. Posljedice ovog oblika nasilja nisu fizički vidljive ali ostavljaju trajne posljedice na osobu koja je žrtva ili svjedok.

Ekonomsko nasilje je veoma čest oblik koji u BiH ima dugu tradiciju ukorijenjenu u religiji i običajima. Obuhvata čin oduzimanja imovine, onemogućavanje upravljanja svojom ili zajedničkom imovinom, uništavanje imovine, onemogućavanje zapošljavanja i rada što dovodi ženu u položaj ekonomske ovisnosti i podređenosti osobi koja upravlja imovinom. Pitanje ekonomske (ne)ovisnosti je jedan od fokusa feminističkih nastojanja da ženu učini samostalnom i ravnopravnom.

Seksualno nasilje prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji je bilo koji seksualni čin, pokušaj ostvarivanja seksualnog čina, neželjeni seksualni komentar ili prijedlog koji je usmjeren protiv osobe i njezine seksualnosti, a koji može počinuti druga osoba bez obzira na odnos sa žrtvom ili situaciju u kojoj se nalaze. Karakterizira ga upotreba sile, prijetnje ili ucjene za ugrožavanje drobrobiti i/ili života same žrtve ili njoj bliskih osoba.

Spolno uznemiravanje je svaki oblik neželjenog verbalnog, neverbalnog ili fizičkog ponašanja spolne prirode čiji je cilj ili efekat povreda dostojanstva lica, posebno kada će se njime stvoriti zastrašujući, neprijateljski, degradirajući, ponižavajući ili uvredljiv ambijent.¹³⁵

Pod seksualnim nasiljem se ne podrazumijeva samo silovanje, nego i dodirivanje intimnih dijelova tijela bez pristanka osobe, verbalno seksualno omalovažavanje, neželjeni seksualni prijedlozi i seksualno uznemiravanje, zahtijevanje seksualnih usluga u zamjenu za druge usluge, prisilni brakovi, svaki oblik kon-

¹³⁵ Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 20.

trole nad ženskim tijelom, trgovina ljudima, negiranje prava na upotrebu kontracepcije, prisilni abortus, prisilna trudnoća, genitalno sakaćenje, obavezna provjera djevičanstva.

Silovanje kao jedan oblik seksualnog nasilja se definira kao fizički, ili na drugi način, prisiljeno prodiranje (penetracija) penisa, drugog dijela tijela i objekta u vaginu, anus ili usta. Danas se govori o više vrsta silovanja: silovanje u braku, silovanje koje je počinio stranac, sistemsko silovanje u oružanim sukobima. Feministička teorija je redefinirala značenje pojma silovanje kao oblik brutalnog napastvovanja žena od njima nepoznatih muškaraca te se napastvovanje žena od strane njima poznatih muškaraca također smatra silovanjem, kao što je silovanje u braku. Feministkinje u Bosni i Hercegovini su pokrenule kampanju koja je na međunarodnom nivou rezultirala priznavanjem sistemskog silovanja kao zločina protiv čovječnosti. Američke feministkinje su sedamdesetih godina skovale pojam kultura silovanja (rape culture) kako bi ukazale na neosnovano okrivljivanje žrtava seksualnog nasilja od strane društva koje time normalizuje i prihvata seksualno nasilje muškaraca i stvara kulturu silovanja.

Genitalno sakaćenje žena (mutilacija) označava čin djelomičnog ili potpunog odstranjivanja vanjskih dijelova ženskog spolnog organa, ozljeđivanje spolnih organa žene u ime kulture, religije i drugih nemedicinskih razloga. U Bosni i Hercegovini nema zabilježenih slučajeva genitalnog sakaćenja žena ali u drugim kulturama zemalja Bliskog Istoka, u muslimanskim grupacijama u Indoneziji, Maleziji, Pakistanu i Indiji, Izraelu i u Africi među muslimanima, katolicima i plemenskim kulturama.¹³⁶

Nasilne provjere djevičanstva postoje u mnogim zemljama kao što su Indija, Egipat i Turska, ali nisu nezabilježene u Bosni i Hercegovini. Provjera djevičanstva se vrši prisilnim ginekološkim pregledom kako bi se utvrdilo stanje himena (djevičnjaka), ako

136 Adriana Zaharijević (priredila, 2012). *Neko je rekao feminizam?: kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija „Heinrich Boll“, Ured u BiH: Fondacija CURE. str. 146

je himen pocijepan smatra se da djevojka nije nevina.

Prisilni ili ugovoreni brakovi su dio mnogih tradicija uključujući i romsku tradiciju. Nerijetko djevojčice između 10. i 17. godine života ulaze u brak sa mnogo starijim muškarcem. Razlog zadržavanja ove tradicije leži i u siromaštvu porodica koje za djevojčicu dobiju novac ili drugi vid imovine.¹³⁷ Ovaj oblik nasilja se tretira kao trgovina ljudima.

Uskraćivanje prava na korištenje kontracepcije, prisilan pobačaj ili zabrana pobačaja odnosno planiranja porodice spada u seksualno nasilje. IPPF¹³⁸ u Deklaraciji o seksualnim i reproduktivnim pravima definiše član 9 – pravo da se izabere da li da se stupi u brak ili ne, da se osnuje i planira porodica, te da se odluči da li imati djecu, koliko i kada. Sve osobe imaju pravo da izaberu da stupe u brak, da osnuju i planiraju porodicu, da imaju djecu i da odluče o broju djece i razmaku njihovog rađanja slobodno i odgovorno, u sredini u kojoj zakoni i politike priznaju raznolikost oblika porodice koji uključuje i one koje nisu definisane potomstvom ili brakom. U Bosni i Hercegovni postoji čitav niz religijski utemeljenih razloga zabrane upotrebe kontracepcije, a nije rijedak slučaj da se partnerici zabrani upotreba kontracepcije iz drugih, ličnih razloga. Ipak, zakon ih ne zabranjuje. Ni država nije dosljedna u poštivanju prava na planiranje porodice pa tako na pozitivnoj listi lijekova ne postoji niti jedan kontraceptiv koji bi ženi dao više mogućnosti da upravlja svojim tijelom i planiranjem porodice. U Hrvatskoj je zabilježen slučaj kada je Prvobraniteljica za ravnopravnost spolova ustanovila diskriminatorno postupanje apoteke u kojoj je žena tražila kontracepcijske pilule na osnovu liječničkog recepta, a farmaceutkinja je odbila da izda pilule pozivajući se na priziv savjesti. Prvobraniteljica je ustanovila kako svaka žena ima pravo da slobodno odlučuje o svom seksualnom i reproduktivnom zdravlju te je izdala i neko-

137 A. Bajramović i A. Kapo. *Šokantno: Djevojčicu prodali za četiri dukata*. Dostupno na: <http://www.avaz.ba/clanak/145818/sokantno-djevojciju-prodali-za-cetiri-dukata?url=clanak/145818/sokantno-djevojciju-prodali-za-cetiri-dukata> (12.11.2014.)

138 Međunarodna federacija za planiranje porodice

liko preporuka za budući rad apoteke.¹³⁹

Većina navedenih oblika nasilja je društveno prihvaćena i za muškarce pozitivno pozicionirana u društvu. Najčešći počinioci nasilja nad ženama su muškarci, a uzrok nasilje je rodno utemeljenje odnosa među muškarcima i ženama koje žene stavlja u neravnopravan položaj. Nasilno ponašanje prema ženama se događa svakodnevno i ulazi u sve pore života gdje se inkorporira u društveno prihvaćene obrasce ponašanja i iskazivanja muškosti. S druge strane, žene se u porodicama, zajednici i pod uticajem medija odgajaju da budu bespomoćne, majke, domaćice, njegovateljice, učiteljice, čistačice i vještice kojima je potreban pravi muškarac kako bi uspjele u životu. Žene se u reklamama prikazuju stereotipno, u kuhinji, kupaonici, školi ili njihovo prikazivanje ima seksualnu konotaciju čime se doprinosi utvrđivanju podređenog položaja žene koja ne primjećuje nasilje ili za njega traži opravdanja.

S druge strane, bh. društvo nasilje njeguje kroz tradiciju i religiju bez obzira da li je riječ o kršćanstvu, pravoslavlju ili islamu. U sve tri monoteističke religije, zastupljene na prostoru BiH, žena se stavlja u podređen položaj, a nasilje nad njom se odobrava. Profesorica Jasna Bakšić-Muftić u tekst *Žene u islamu* – otvorena debata počinje konstatacijom da je to otvoreno pitanje kako na relaciji muslimani – nemuslimani, tako i unutar samog muslimanskog svijeta. Vodi se polemika i oko definisanja prava na nasljeđivanje, te neki teoretičari islam karakterišu kao religiju koja štiti prava žena i osigurava joj nasljeđivanje, dok često zanemaruju činjenicu da to nije ravnopravno nasljeđivanje.

Slična se polemika vodi i oko prava glasa, ističe se da je islam ženi dao pravo glasa, tako da ona može biti svjedokinja ali dva ženska glasa vrijede kao jedan muški. Što direktno ukazuje na podređeni položaj žene. Kako Paula Petričević u tekstu *Jedan*

139 *Prvobraniteljica ukazala na diskriminacijsko postupanje ljekarne*. Dostupno na <http://www.prs.hr/index.php/priopcenja-prs/806-pravobraniteljica-ukazala-na-diskriminacijsko-postupanje-ljekarne> (7.10.2013.)

Bog – jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravim navodi „... kad god je bila u prilici da igra bilo kakvu ozbiljnu ulogu, crkva je uvijek bila, i to valja naglasiti, izrazito *retrogradna i restriktivna po pitanju ženskih ljudskih prava*.” Crkva, kao i druge vjerske institucije, ograničava kontrolu nad ženskim tijelom i zabranjuje upotrebu kontracepcije. Što je i opravdano stavom da je dozvoljeni seksualni odnos samo onaj s ciljem prokreacije.

Religija se često koristi kao legitimno opravdanje za nasilje počinjeno nad ženama kroz knjige, kulturne prakse i običaje utemeljene u religiji. Nerijetko se navodi da islam odobrava nasilje nad ženama, te da njen odgajatelj (suprug) može upotrijebiti nasilje u svrhu prevaspitanja.

U cjelini uzev, sva tri monoteizma karakteriše, u glavnim crtama, potpuno podudaran stav prema ženi: ona nije subjekt i ne vrijedi koliko muškarac. Ona je Drugi, naličje, načinjena *od* prvog čeda i *za* njega. Ipak, iako je 'drugostvorena' od rebra Adamovog, prva je u grijehu.¹⁴⁰

Mnoge žene se odluče da šute o nasilju kroz koje prolaze, bez obzira da li se radi o vidljivom ili nevidljivom obliku nasilja i gotovo uvijek se nadaju da će nasilje prestati. Razlozi neprijavlivanja nasilja su mnogobrojni, a neki do njih su duboko ukorijenjeni u tradiciji ili običajima, a vezuju se za čast žene. Ponekad žene smatraju da ako priznaju da su žrtve nasilja društvu će se činiti kao slabe, nedovoljno pametne da odaberu pravog partnera, same krive za to što im se događa. S druge strane, žene su nepovjerljive prema državnim strukturama i mehanizmima, policiji i centrima za socijalni rad, te vjeruju da će se nasilje nastaviti i povećati ako prijave nasilnika. Zbog specifičnosti odnosa između žrtve i počinitelja (bračni, rodbinski) često dolazi do umanjivanja težine djela ili posljedica što u konačnici obeshra-

140 Adriana Zaharijević (priredila, 2012). *Neko je rekao feminizam?: kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija „Heinrich Boll“, Ured u BiH: Fondacija CURE. str. 146.

bruje žrtvu da prijavi nasilje. Seksualno nasilje nosi sa sobom još specifičnosti u vezi sa prijavljivanjem kao što je nepostojanje svjedoka, dvoznačni dokazi i tradicija.

Nakon decenija feminističkog djelovanja vidljivi su i pomaci u prevenciji rodno zasnovanog nasilja. Prevencija nasilja u svrhu njegove potpune eliminacije je cilj kojem teže sve kampanje usmjerene na podizanje javne svijesti o vrstama i posljedicama nasilja, jačanje državnih mehanizama za podršku žrtvama nasilja i sankcionisanje počilaca kroz multisektorski i multidisciplinarni pristup problemu. Feministički aktivizam nije usmjeren samo na podizanje svijesti o vrstama nasilja i na jačanje državnih (institucionalnih) mehanizama za prevenciju i tretman žrtve, nego direktno na osnaživanje žena u cilju preventivnog djelovanja i života dostojnog svakog čovjeka. Osnažena žena ima više mogućnosti da izbjegne nasilje u životu. U BiH djeluje nekoliko nevladinih organizacija koje predano rade na prevenciji nasilja nad ženama i pružanju podrške ženama žrtvama nasilja.

Generalna skupština UN-a je 1999. godine proglasila 25.11. za Međunarodni dan borbe protiv nasilja nad ženama u znak sjećanja na dan kada su 1960. godine ubijene tri sestre Mirabal u Dominikanskoj Republici. Obilježavanjem ovog dana doprinosi se podizanju svijesti o sveprisutnosti nasilja nad ženama diljem svijeta.

Bijela mašna (White Ribbon) je postala simbol borbe protiv nasilja nad ženama sa porukom da muškarci trebaju preuzeti više odgovornosti u smanjenju nivoa nasilja nad ženama.

Pravni osnov za primjenu gotovo svih najvažnijih međunarodnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava i sloboda je Ustav Bosne i Hercegovine koji članom 2 zabranjuje diskriminaciju po bilo kojem osnovu, pa i po osnovu spola. U Aneksu I Ustava BiH pod nazivom "Dodatni sporazumi o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini" popisane su konvencije, povelje i paktovi koji će se poštovati u državi, između ostalih, i Konvencija

o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (1979) i Konvencija o državljanstvu udatih žena (1957).

Korištena i preporučena literatura:

Adriana Zaharijević (priredila, 2012). *Neko je rekao feminizam?: kako je feminizam uticao na žene XXI vijeka*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija „Heinrich Boll“, Ured u BiH: Fondacija CURE.

Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Jasminka Babić Avdispahić, Jasna Bakšić Muftić, Marina Katnić Bakaršić, Nirman Moranjak Bamburać (2004). *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosnae.

Joy Magezis (2001). *Ženske studije*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo.

Maja Mamula i Nera Komarić (2005). *Seksualno nasilje: teorija i praksa*. Zagreb: Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.

Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.

Zlatiborka Popv – Momčilović (2011). *Diskursi u feminističkoj teologiji: oblici de(kon)strukcije rodni identiteta – hrišćanska(e) perspektiva(e)*. *Diskursi*, Br. 1/2011, str. 95-110

CARE International (2011). *M Priručnik : Priručnik za obuku edukatora i profesionalnog osoblja za rad sa mladima*

Bassam Imam () *Feminology: Woman Abuse*, Free e books

Web stranice:

Sandra Horley. *Opinion: Why domestic violence is never a private issue*. Dostupno na <http://edition.cnn.com/2013/06/19/opinion/opinion-domestic-violence-not-private-issue/> (19.06.2013.)

Alana Prochuk. *What is rape Culture?*. Dostupno na <http://www.wavaw.ca/what-is-rape-culture/>

World Health Organization. *Global status report on violence prevention 2014*. Dostupno na http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/status_report/2014/en/

Vedrana Maglajlija. *Država ne brine za porodicu i njihove bebe*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/drzava-ne-brine-za-porodicu-i-njihove-bebe> (02.06.2014.)

A. Bajramović i A. Kapo. *Šokantno: Djevojčicu prodali za četiri dukata*. Dostupno na: <http://www.avaz.ba/clanak/145818/sokantno-djevojčicu-prodali-za-cetiri-dukata?url=clanak/145818/sokantno-djevojčicu-prodali-za-cetiri-dukata> (12.11.2014.)

Prvobraniteljica ukazala na diskriminacijsko postupanje ljekarne. Dostupno na <http://www.prs.hr/index.php/priopcenja-prs/806-pravobraniteljica-ukazala-na-diskriminacijsko-postupanje-ljekarne> (07.10.2013.)

http://shura.shu.ac.uk/7591/1/Cowburn_perceiving_the_continuum.pdf

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Službene novine FBiH" broj 36/99, 54/04, 39/06 i 14/09

PATRIJARHAT

Bojana Vasić

Patrijarhat je društveni sistem u kojem je otac ili najstariji muškarac glava porodice, potomci/potomkinje i nasljednici/e se prepoznaju prema muškoj liniji i muškarac je vlasnik imetka. Patrijarhat karakteriše muška dominacija kako u javnoj, tako i u društvenoj sferi života, kao i nejednaki odnos moći između žena i muškaraca pri čemu su žene sistematski u nepovoljnijem položaju i diskriminisanе. Pojam je nastao od grčke riječi *patriarkhes* što znači otac ili šef rase, patrijarh i bukvalno znači vladavina očeva.¹⁴¹

Jedna od osnovnih prepostavki patrijarhata bila je da muškarac raspolaze ženskim tijelom i svim njegovim proizvodima, dok je funkcija žene da sprovede ono za šta je biološki determinisana i da svoje proizvode svojevolljno podari muškarcu.¹⁴² Žena samoj sebi nije dovoljna i ne može se brinuti sama o sebi, pa tako muškarcu, kao jačem, pripada uloga zaštitinika, prvo ocu, a zatim mužu. Prelazak žene iz *vlasništva* oca u *vlasništvo* muža simbolički se obavlja stupanjem u brak, gdje budući muž obilježi ženu kao svoju razmjennom prstenja. Kroz tradiciju koja okružuje institut braka vidljiv je odnos društva prema ženi kao manje vrijednoj prvenstveno kroz pritisak da se žena uda jer se njena vrijednost potvrđuje kroz činjenicu da se ostvaruje kao supruga,

141 Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e.: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012. str. 304.

142 Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008. str. 101.

zatim davanju miraza kao dodatne mjere podizanja *vrijednosti* žene da bi se njena udaja osigurala i da ona ne bi više bila *teret* svome ocu/bratu.

Iako se forma patrijarhata mijenjala kroz vrijeme, on je ostao sveprisutan. Iz forme apsolutne dominacije na polju ekonomske, re-produktivne i seksualne kontrole, preselio se u odabrane oblasti koje su po pravilu opet one najbliže poljima moći i odlučivanja.¹⁴³ Moderni patrijarhat je danas ugovoreni, a ne prirodni,¹⁴⁴ on je institucionaliziran i ogleda se u dominaciji muškaraca u društvu, pogotovo na položajima moći i odlučivanja.

Patrijarhat, kao i svaka druga duboko nasilna društvena formacija (kao što su kriminalne subkulture i vojne strukture), kombinuje direktno, strukturno i kulturno nasilje u bezizlaznom trokutu.¹⁴⁵ Direktno nasilje podrazumijeva silovanje, zastrašivanje i represiju, strukturno nasilje institucionalizuje, dok kulturno nasilje opravdava ili legitimizuje druga dva oblika nasilja. Kulturno nasilje, zapravo čini patrijarhat veoma trajnom strukturom, internalizuje položaj žene kao žrtve. Primjer kulturnog nasilja bi bila nemogućnost shvatanja postojanja ovog fenomena i sveprisutnosti patrijarhata u društvu.

Različite feminističke struje i teorije različito definišu i na različit način posmatraju patrijarhat. U nastavku će biti iznesena i objašnjena neka od njih. Marksistički feminizam polazi od teze po kojoj je izvorna podjela rada zasnovana na podjeli porodičnog rada, iz čega slijedi da je kičmeni stub u razvoju kapitalizma opstanak posjedničkog odnosa u porodici.¹⁴⁶ Po marksističkim

143 Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008. str. 99.

144 Pejtman, Kerol.: *Bog je čoveku dao pomagачa: Hobs, patrijarhat i bračno pravo*. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/284-bog-je-coveku-dao-pomagaca-hobs-patrijarhat-i-bracno-pravo>

145 Galtung, Johan: *Mirnim sredstvima do mira: mir i sukob, razvoj i civilizacija*. Beograd: Službeni glasnik: Jugoistok XXI, 2009. str. 66.

146 Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008. str. 405.

feministkinjama, ukidanjem kapitalističkih društvenih odnosa ukinut će se i patrijarhat. Anarho-feministkinje, koje spajaju anarhizam i feminizam, smatraju da nije dovoljno stati na put patrijarhatu, da bi se postigla lična autonomija i sloboda u zajednici.¹⁴⁷ One se zalažu za ukidanje države, jer patrijarhat prepoznaju kao dominaciju nad ženama putem upotrebe sile, a država ima monopol nad upotrebom sile. Pacifističko-antimilitaristički feminizam polazi od pretpostavke da je patrijarhat idejni tvorac rata i da se njime služi da bi očuvao vlastiti poredak. Rodna analiza rata pokušava da pokaže da do ratova dolazi između ostaloga i zato što su žene isključene iz sfere javnosti i odlučivanja.

Radikalni feminizam zastupa mišljenje da su muškarci odgovorni za opstanak patrijarhata, jer su samo oni na dobitku od održavanja nepravednih hijerarhijskih odnosa. Temeljna teza radikalnih feministkinja jeste da patrijarhat opstaje usljed kontrole i eksploatacije ženske seksualnosti i ženskih reproduktivnih sposobnosti.¹⁴⁸ Radikalni feminizam se zalaže za prevazilaženje i dekonstrukciju nametnutih rodni uloga čime će se ujedno i patrijarhat eliminisati. Lezbejski feminizam zasnovan je na ideji da i seksizam i heteroseksizam nastaju iz muškog nametanja moći ženama, koje se održava kroz heteroseksualnost. Patrijarhat tako u cilju svog opstanka obezvređuje žensku seksualnost podređujući je muškoj, jer u heteroseksualnim odnosima muškarci imaju moć i kontrolu žene, i na taj način se korist muškaraca uvećava. Socijalistički feminizam predstavlja spoj teza marksističkog i radikalnog feminizma, pošto proširuje tezu o ulozi kapitalizma u tlačanju žena na strukturno shvatanje rodni uloga i patrijarhata. On se usredsređuje na javnu i privatnu sferu života žene, zalažući se za to da se oslobođenje može postići jedino okončanjem ekonomskih i kulturno nasleđenih oblika dominacije nad ženama.¹⁴⁹ Socijalistički feminizam kritikuje stav tradicionalne marksističke teorije koji govori da će ukidanjem

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008. str. 406-407.

¹⁴⁹ Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?*

klasni hijerarhija nestati i rodna hijerarhija. Liberalni feminizam oslanja se na žene kao na glavne pokretačice promjena te smatra da one mogu postići ravnopravnost unutar postojećeg sistema vlastitim naporima, bez da se nužno mijenja patrijarhalna društvena struktura. Liberalne feministkinje se, kao i druge feministkinje, zalažu za reproduktivna prava, pravo glasa, pravo na obrazovanje, pravo na jednake plate, na porodijske dopuste, zdravstveno osiguranje te se bore protiv porodičnog nasilja.

Brak je društvena institucija, i u većini slučajeva podrazumijeva životnu zajednicu između muškarca i žene. Prvenstveno je bio dužnost i osnova za reprodukciju, a tek kasnije se javlja ideja o biranju partnera/ice na osnovu emocija. Međutim, feministkinje tvrde da rodno- struktuiran brak danas doprinosi, ili je čak i oslonac ženske ekonomske nejednakosti i obespravljenja.¹⁵⁰ Definiranje braka kao zajednice između muškarca i žene spada u heteronormativni diskurs. Prema heteronormativnosti, ljudi mogu pripadati jednom rodu (muškom ili ženskom) i prema tome se određuju njihove prirodne uloge. Heteronormativnost, kao i patrijarhat, daje muškarcu dominantnu, privilegovanu poziciju unutar društva. Heteronormativnost u prvom planu marginalizira LGBTTIQA osobe, zbog striktnog definiranja roda i rodni uloga, ali također i žene. Seksizam, kao i heteronormativnost, polazi od rodni i spolni razlika, odnosno zastupa tezu da fizičke i psihičke razlike između muškaraca i žena, odnosno između spolova, trebaju da definišu njihove rodne uloge u društvu, pri čemu se žene podcjenjuju.

Matrijarhat je pojam suprotan patrijarhatu. Označava političku vlast žena u društvu i njihovu dominaciju u obitelji. Sam termin skovan je osamdesetih godina 19. vijeka od latinskog *mater* (majka) i *grčkog* arhein (vladati)¹⁵¹. Iako historijski ne postoje dokazi da su postojala poptuno matrijarhalna društva, ipak možemo

150 Brake, Elizabeth: *Marriage and Domestic Partnership*. Dostupno na: <http://plato.stanford.edu/entries/marriage/#FemApp>

151 Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012. str. 238.

naći društva i zajednice koje imaju neke segmente matrijarhata. Međutim primjeri matrijarhata prisutni su u mitologiji te je veoma poznat mit o Amazonkama, ratnicama koje koriste muškarce samo za reprodukciju. One imaju negativne osjećaje prema muškarcima, odnosno kod njih primjećujemo mizandriju što je mržnja žena prema muškarcima. Suprotnost mizandrije je mizoginija ili mržnja muškaraca prema ženama. Razlika između mizandrije i mizoginije je ta što mizandrija uglavnom nastaje kao odgovor na mizoginiju i iz straha.

Za dalje čitanje o patrijarhatu - iz Enciklopedija političke kulture tekst Žarane Papić *Patrijarhat* dostupan na: <http://www.gay-serbia.com/teorija/2005/05-01-11-patrijarhat/index.jsp?aid=1693>. Za početnike/ce tekst Ivane Mihaele Žimbrek za voxfeminae.net *Vodič kroz pravce i valove u feminizmu za početnice/ke* dostupan na: <http://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/6145-vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-početnice-ke>. Knjigu 26 mladih autorki u izdanju *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, dostupnu na: https://rs.boell.org/sites/default/files/feminizam_2_gesamt_v3.pdf. Esej Bell Hooks *Razumjeti patrijarhat* dostupan na: <http://www.mirovna-akademija.org/rma/bhs/novosti/41-related/305-razumjetipatrijarhat>.

Korištena i preporučena literatura:

Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008

Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012.

Galtung, Johan: *Mirnim sredstvima do mira: mir i sukob, razvoj i civilizacija*. Beograd: Službeni glasnik: Jugoistok XXI, 2009.

Papić, Žarana: *Patrijarhat*. Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993.

Brake, Elizabeth: *Marriage and Domestic Partnership*. Stanford University, 11 July 2009. Web. 15 Oct. 2015. Dostupno na: <http://plato.stanford.edu/entries/marriage/#FemApp>

Pejtman, Kerol: *Bog je čoveku dao pomagača: Hobs, patrijarhat i bračno pravo*. Centar za ženske studije Beograd. N.p., n.d. Web. 16 Oct. 2015. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/284-bog-je-coveku-dao-pomagaca-hobs-patrijarhat-i-bracno-pravo>.

Mr. Policy

Fotografija Izudin Karić

POLITIKA

Izudin Karić

Politika se definiše kao djelatnost društva kojom se organizuje, vodi i osmišljava zajednički život ljudi, a na temelju osnovnih principa kojima se vodi država. Ovo je na papiru koncizna definicija, ali politika sama po sebi je složena, naročito ukoliko termin *politika* povežemo sa spolom. Da bi se došlo do današnjeg uređenog sistema politike ljudski rod, naročito žene i manjine, su prošli/e kroz mnoge promjene. Svakodnevni život koji živimo, posao i egzistencija su, u stvari, dio politike. Bosna i Hercegovina je jedan od dobrih primjera na kojem možemo da vidimo koliko je politika bitna, moćna i uticajna. O politici u našoj državi će nešto poslije biti više riječi. Ideja, misao i djelo o politici nastali su u antičko doba. Platon i Aristotel su pisali o njoj sa filozofskog stajališta. U kontekstu antičkog, Grčka i Rim su imali karakteristična državna uređenja i političke termine. Politika se naravno razvijala sa vremenom pa su nastale različite političke ideologije i partije. Važno je napomenuti da sve od prvih demokratskih društava pa do 18. vijeka, politika i oni/e koji/e su se bavili politikom, nisu uzimali u obzir učešće žene u politici. Tako na primjeru starih civilizacija primijećujemo kakav je bio položaj žene u političkom životu. Atina je bila neuobičajeno kruta u odnosu prema ženama dok je Sparta bila liberalnija. Atinjanke su se udavale prilično mlade i bez životnog iskustva. Žena u Atini nije imala pravo na svoje mišljenje, a nije ga ni mogla imati kad joj je obrazovanje bila onemogućeno. Jedina njena zadaća bila je roditi mužu djecu kako bi se o njemu u starosti imao ko brinuti.

Spartanka je također morala rađati djecu, ali ta se uloga u Spar-

ti cijenila, jer je značila rađanje novih ratnika. Žena je za njih nešto vrijedila i omogućeno joj je bilo i obrazovanje. Upravo to je učinilo Spartanke neovisnima i samosvjesnima te su hrabro sudjelovale u političkom životu. Suprug nije mogao upravljati njome, ali mora se imati na umu da je često bio odsutan vodeći ratove ili provodeći vrijeme u vojnim barakama. Međutim, da li bi imale takvu slobodu i takav položaj da su muževi češće bili u kući?¹⁵²

U starom Egiptu, žene su bile ravnopravne sa muškarcima. Ta ravnopravnost se očitovala u slobodi samostalnog vođenja poslova, posjedovanja imovine, učestvovanja u javnom životu, obavljanja profesija za koje su se školovala itd. Ono što je karakteristično za Egipat jeste da je naša asocijacija na njega često povezana sa zvučnim imenima faraonki tog vremena kao što su Kleopatra i Hatšepsut.

Sumersko i babilonsko društvo je bilo također poprilično ravnopravno budući da su žene mogle da obavljaju poslove, da budu ekonomski nezavisne, mogle su da se i razvedu itd. U Starom Rimu, muškarac je apsolutno odlučivao o sudbini žene i glede političkog učešća - žena je bila u potpunosti isključena.¹⁵³

Od tih perioda do pravog i masovnijeg buđenja političke svijesti kod žena i ostvarivanja značajnih rezultata prošle su hiljade godina. Tokom Francuske revolucije (1789-1795), u kojoj su žene ravnopravno učestvovala sa muškarcima, nisu uvaženi zahtjevi žena za ostvarenje rodne ravnopravnosti u imovinsko-pravnim odnosima, ali je njihova aktivnost dovela u pitanje rad postojećih institucija. 1789. godine kada je sazvana Generalna skupština na kojoj se trebalo raspravljati o finansijskim i ekonomskim problemima, žene su počele da dostavljaju svoje zahtjeve, žalbe i peticije za punopravno članstvo u zajednici. Međutim, po pitanju žena, Narodna skupština se ogлуšila i zanemarila položaj žene. Vrhovni dokumenti, kao što je francuski Ustav donesen

¹⁵² <http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/drustveniPolozaj.htm>

¹⁵³ *Zbornik radova ženske političke akademije*

1971. godine, ženama negira politička prava stavljajući žene u domen porodice i domaćinstva. Od istaknutih ličnosti koje su pokušavale da se suprotstave takvim nepravednim odlukama, aktima i praksi svoj doprinos su dale spisateljica i aktivistkinja Olympe de Gouges (1748-1793) i britanska spisateljica, filozofkinja i prema mišljenju mnogih prva feministkinja Mary Wollstonecraft (1759 - 1797).

Po prelasku iz 19. vijeka u 20. vijek, sufražetkinje su krenule u misiju kojom su nastojale da žene dobiju pravo glasa koje do tada nisu imale. Pokreti za ostvarivanje prava glasa su se prvo javili u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, a kasnije su se proširili i na ostale zemlje. Pravo glasa je tada bilo veoma teško i mukotrpno ostvariti. U Sjedinjenim Američkim Državama ženski pokret je počeo tokom 40-ih godina 19. vijeka. Ukidanje ropstva je bilo inspiracija za jedan ovakav pokret. Neke od aktivistkinja koje su dale svoj doprinos ovom pokretu bile su Lucretia Mott i Elizabeth Cady Stanton). One su organizovale skup u mjestu Seneca Fols, država Njujork na kojem su se po prvi put tražila prava za žene. Time je omogućeno da se usvoji *Deklaracija o stavovima* u kojoj se između ostalog traži pravo glasa za žene. Prva država u svijetu u kojoj se ženama omogućilo ustavom da imaju pravo glasa je američka država Vajoming - 1869. godine, ali stav sufražetkinja je bio da se mora podnijeti amandman na Ustav Sjedinjenih Američkih Država tako da bi se time omogućilo pravo glasa na teritoriji čitave države. Usvajanje amandmana i njegovo proglašavanje sastavnim dijelom Ustava SAD-a se dešava tek 26. avgusta 1920. godine.

U Velikoj Britaniji pokret se razvio tokom 50-tih godina 19. vijeka. Smatra se da je sufražetski pokret u Velikoj Britaniji proistekao iz radničkog pokreta. 1867. godine, prijedlog John Stuart Mill-a Donjem domu biva odbačen, a ticao se ženskog prava glasa. Pokušaji da žene dobiju pravo glasa nastavljeni su snagama organizacije Nacionalna unija ženskih sufražetskih društava (National Union of Women's Suffrage Societies) koju je predvodila

Millicent Fawcett. U februaru 1918. godine, žene su dobile pravo glasa, ali i tada je izvršena diskriminacija budući da su glasati mogle samo žene koje su imale 30 i više godina. Deset godina poslije ta granica je pomjerena na 21. godinu.

U ostatku svijeta, u pojedinim državama, ženama je omogućeno da mogu glasati: na Novom Zelandu od 1893. godine, u Australiji od 1894. godine, u Finskoj od 1906. godine, a u Švedskoj od 1863. godine, s tim da je to pravo bilo ograničeno i odnosilo se na žene koje nisu bile udate i one koje su bile udovice. Postepeno i druge zemlje širom zemlje su omogućavale da žene mogu glasati, s naglaskom na to da su neke od njih, poput Saudijske Arabije, Kuvajta, Katara, Omana i Bahreina to omogućile razočaravajuće kasno.¹⁵⁴

Za Bosnu i Hercegovinu naročito je važna 1919. godina zbog toga što se te godine osnovalo udruženje Društvo za prosvjećivanje žena i zaštitu njenih prava čija je svrha bila edukacija i ostvarivanje građanskih i političkih prava žena. Udruženje je izdavalo list *Ženski pokret*. U Bosni i Hercegovini je i ranije, dakle prije 1919. godine, djelovalo nekoliko udruženja koja su se bavila politikom, ali ukoliko su neke od ideja imale feminističku podlogu - one su bivale potiskivane drugim nacionalnim i vjerskim određenjima. Socijaldemokratkinje su bile aktivne u radničkim partijama i društvima ili sindikalnim organizacijama. U aprilu 1919. godine, ujedinjuju se socijaldemokratkinje iz Srbije i Hrvatske te formiraju Sekretarijat žena socijalista unutar Socijalističke radne partije. U Statutu Sekretarijata je pisalo da se članice bore za jednakost prava bez obzira na spol i porijeklo kao i za biračka prava građana i građanki starijih od 20 godina. Sekretarijat je do kraja 1920 godine ostvario značajan rad na organizovanju komunistkinja u pojedinim mjestima i objavio je svoj list *Jednakost*.

Na inicijativu Ženskog saveza iz Srbije održan je prvi kongres u Beogradu na kome je osnovan Narodni ženski Savez Srkinja,

154 Zbornik radova ženske političke mreže

Hrvatica i Slovenki. U radu Saveza je učestvovalo oko 200 nacionalnih, prosvjetarskih i humanističkih društava. Od 1929. godine, Savez je djelovao pod imenom Jugoslavenski ženski savez.

Društvo za prosvjećivanje žena, Narodni ženski savez i Sekretarijat žena socijalistkinja tokom 1919. i 1920. godine su nastojali da se pravo glasa prizna novim ustavom koji je bio u pripremi. Pomenuta društva su održavala skupove u većim gradovima u Jugoslaviji. Žensku stranku su osnovale mlade intelektualke 1927. godine koje su veoma žustro krenule sa radom, međutim, njihov rad je zabranjen 6. januara 1929. godine, kao i svim ostalim političkim partijama.

U periodu kada je počinjao Drugi svjetski rat žene različitih profesija kao što su doktorice, borkinje i političarke su se masovno uključivale u NOB. Njihov rad se odvijao u pozadini fronta. jama.¹⁵⁵ Naredni značajni period je počeo dana 06.12.1942. godine kada se formirao Antifašistički ženski front u Bosanskom Petrovcu, a čiji rad je bio društveno-politički koji je ujedno imao veliki uticaj na funkcionisanje života u Drugom svjetskom ratu. Na konferenciji, pozdravni govor je održao i Josip Broz Tito. AFŽ je radio na obnavljanju zemlje kroz obnovu kuća, industrije i institucija, također na opismenjavanju i obrazovanju, kulturnim događajima, na pomaganju drugima i na programima koji su imali za cilj postizanje ravnopravnosti spolova. Nakon rata održana su tri kongresa AFŽ-a. AFŽ je predstavljao žene Jugoslavije u međunarodnom pokretu žena. Ukinut je na IV kongresu SKJ 1953. godine kao posebna ženska organizacija i i preinačen je u Savez ženskih društava Jugoslavije.

Ustav Jugoslavije iz 1946. godine donio je punu ravnopravnost ženama. Žene su imale pravo glasa kao i sva druga politička prava. Naredni bitan korak je bio donošenje *Zakona o braku* koji je donio obavezan građanski brak u kojem su žene izjednačene sa muškarcima po pitanju obaveza i prava. Žene su također do-

155 *Zbornik radova ženske političke mreže*

bile pravo na porodijsko odsustvo, ravnopravno nasljeđivanje imovine, pravo na usvajanje itd. Od 1952. godine žene su mogle da odlučuju da li će rađati djecu, a od 1974. godine ovo pravo je postalo i ustavno načelo.

Par decenija nakon osnivanja Antifašističkog ženskog pokreta, u Beogradu, 1978. godine se održava *Međunarodni feministički skup Drug-ca žena: žensko pitanje - novi pristup* čije su učesnice bile žene iz bivše SFRJ i iz zemalja Zapadne Evrope. Na konferenciji se raspravljalo o patrijarhatu, feminizmu i marksizmu, feminizmu i psihoanalizi, identitetu, seksualnosti, jeziku, nevidljivosti žena u kulturi i nauci, ali i o svakodnevnom životu žena, diskriminaciji žena u javnoj i privatnoj sferi, dvostrukoj opterećenosti žena, o nasilju nad ženama, o opstajanju tradicionalnih patrijarhalnih uloga uprkos normativnim rešenjima koja garantuju ravnopravnost. Prvi put je javno dat kritički osvrt na rješavanje ženskog pitanja u Jugoslaviji. Ta kritika je bila feministička, ali ne i antisocijalistička.¹⁵⁶

Ipak, govoreći u kontekstu političkog učešća žena u periodu socijalizma naglašava se da je ono bilo potčinjeno popunjavanju kvota. Rijetki su primjeri žena koje su dospijevale na bitne funkcije političkih i državnih funkcija. Sa na početku navedenim, ovaj feministički skup se završava pregledom dešavanja vezanih za ženska organiziranja na području SFRJ zbog prirode burnih događaja koji su se odigrali u periodu nakon.¹⁵⁷

Period koji obuhvata kraj osamdesetih i početak devedesetih godina 20. vijeka obilježen je socio-ekonomskim i političkim previranjima, te tranzicijom od socijalističkog uređenja društva ka *demokratiji*, koja je okarakterisana ratnim dešavanjima i podjelom na nacionalne države na području bivše Jugoslavije. Raspad Jugoslavije je uticao na sve segmente društva i pred sebe je postavio pitanje etničke podjele koja će u narednom periodu imati veliki uticaj skoro u svim sferama društva, pa tako i po pitanju rodne

¹⁵⁶ *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*

¹⁵⁷ *Zbornik radova ženske političke mreže*

ravnopravnosti, zastupljenosti žena na pozicijama odlučivanja i drugim sferama javnog života. Prvi demokratski, višestranački izbori koji su se održali u BiH 1990. godine na vlast su doveli tri najveće nacionalne političke stranke koje će predstavljati tri dominantne etničke grupe u BiH (Bošnjake, Hrvate i Srbe) i uređivati politički život zemlje. Nakon prvih demokratskih, višestranačkih izbora, koji su se održali 1990. godine, žene su u Skupštini BiH zauzele 2,92% mjesta, što je bio najmanji zabilježeni omjer u kojem su žene u BiH sudjelovale u najvišim tijelima vlasti od 1946. godine. Na lokalnom nivou, na izborima za skupštine općina, pripalo im je 5,0% mjesta. Liste su bile zatvorenog tipa, a patrijarhalno okruženje i sveopća retradicionalizacija društva imali su uticaj na strukture političkih stranaka i formiranje izbornih listi. Nakon referenduma, u proljeće 1992. godine, započinje novo poglavlje u životu građana i građanki BiH obilježeno stradanjima, gubljenjem porodica, imovine, dostojanstva.

Žene u to vrijeme nisu imale značajan politički angažman. Nakon prvih poslijeratnih opštih/općih izbora 1996. godine, vlast je pripala vodećim nacionalnim strankama, koje su i tokom rata bile na vlasti a koje su ujedno predstavnice tri najveće etničke skupine u BiH (SDA, HDZ i SDS). U Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH (PSBiH) zastupljenost žena iznosila je 2,38%, u Predstavničkom domu PFBiH 5% i u Narodnoj skupštini RS-a 1,89%. Na izborima 1998. godine u Predstavničkom domu PSBiH bilo je 26% žena, u Predstavničkom domu PFBiH 15% i u Narodnoj skupštini RS-a 22,8%. Na lokalnim izborima 1997. godine u općinama FBiH žene su ostvarile zastupljenost od 6,15%, a u RS-u 2,4%. Na izborima 2000. godine u Predstavničkom domu PSBiH učestvovalo je 4,76%, u Predstavničkom domu PFBiH 17,4% a u Narodnoj skupštini RS-a 14,86%. Na lokalnim izborima 2004. godine žene su ostvarile zastupljenost od 18,1%. Na izborima 2006. godine u Predstavničkom domu PBiH žene učestvuju sa 14,28%, u Predstavničkom domu PFBiH sa 21,42% a u Narodnoj skupštini RS-a sa 20,48%. Nakon općih izbora 2010. i lokalnih izbora 2012. godine, rezultati pokazuju da je učešće

žena i muškaraca u zakonodavnim organima na svim nivoima vlasti slično ranije održanim izborima. Pravni dokumenti koji regulišu pitanja ravnopravnog učešća žena u političkom životu BiH su *Ustav BiH*, *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH*, *Izborni zakon BiH*, a *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH*, usvojen 2003. godine, jedan je od najznačajnijih pravnih dokumenata koji reguliše položaj žena u BiH i garantuje ravnopravnost spolova u ekonomskom, socijalnom i političkom životu. *Izborni Zakon BiH* je također važan pravni dokument koji reguliše politička prava žena u Bosni i Hercegovini. Početkom februara 2013. godine, zastupnice u Zastupničkom domu PFBiH uspostavile su *Klub parlamentarki*, koji djeluje kao neformalna grupa. Inicijativu je pokrenuo Međunarodni republikanski institut u BiH s ciljem zajedničkog djelovanja parlamentarki po pitanju inicijativa koje mogu zagovarati unutar svojih političkih stranaka i na nivou vlasti na kojem se nalaze. Od tada je ovaj klub političarki koje pripadaju različitim političkim grupama napravio značajan napor u organizacionom razvoju i uticaju u Parlamentu. Klub je do danas radio sa državnim nevladinim organizacijama na nacrtu amandmana o povećanju sankcija protiv počinitelja nasilja u porodici i ostalih krivičnih djela počinjenih protiv žena i djevojčica kao što su incest, silovanje maloljetnih osoba, akti koji kriminaliziraju porodijski dodatak, promjena dobne granice za zakonsko shvatanje maloljetnika/ca i harmonizirajuće kompenzacije za porodijsko odsustvo majki i očeva širom zemlje.

Brojne su prepreke koje ženama otežavaju bavljenje politikom i odlučivanje u javnom prostoru. Jedan od faktora koji to sprječava je rodna podjela rada tako da ženama, tradicionalno, pripada privatna sfera koja se tiče kućnih poslova, ili poslova koji su okarakterisani i kao ženski, kao što je npr. polje obrazovanja. Politički život je jedan od segmenata u kojima žene nisu dovoljno zastupljene, a jedan od razloga za to jeste društvo prožeto tradicionalnim uvjerenjima da ženi ne pripada javna sfera u kojoj može da utiče na odluke koje su bitne za pitanja cjelokupnog društva. Iako je ženama formalno-pravno osigurana ravno-

pravnost i mogućnost da biraju i budu birane, da ravnopravno sudjeluju u raspodjeli funkcija vlasti i na mjestima odlučivanja te da predstavljaju vlade na međunarodnom nivou, žene su ipak neadekvatno zastupljene u političkom životu BiH. Otvorene liste, mnogi pravni dokumenti i preporuke međunarodnih organizacija o učešću žena u politici idu u prilog ženama koje se bave politikom u BiH, ali u praksi politički život BiH ne predstavlja žene i muškarce podjednako.¹⁵⁸

Korištena i preporučena literatura:

Zbornik radova ženske političke akademije. Banja Luka: Helsinški parlament građana, 2013.

Aida Spahić, Amila Ždralović, Arijana Aganović, Bojana Đokanović, Elmaja Bavčić, Emina Žuna, Fabio Giomi, Ivana Dračo, Zlatan Delić, Zlatiborka Popov-Momčinović (2014). Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20 vijeku. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE

Časopis "Fragmenti", dostupno na: <http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/drustveniPolozaj.htm>

158 Zabilježene - Žene i javni život u Bosni i Hercegovini u 20. vijeku

PORNOGRAFIJA

Elma Čavčić

Etimološki, riječ pornografija nastala je od grčke riječi *porne*, što znači kurva, te riječi *graphein*, što znači pisati. Pornografija tako doslovno u etimološkom smislu znači pisanje bludnica ili prikazivanje djela prostitutki. No, pokušavajući se udaljiti od puke etimologije, već na samom početku susrećemo se sa kompleksnošću pronalaženja jedne kompaktne, sveobuhvatne definicije pornografije. Nešto jezgrovitiju definiciju pronalazimo u rječniku Merriam Webster gdje se pornografija definira kao: 1) prikaz erotskog ponašanja (pisanog ili slikovitog) koji ima za cilj seksualno uzbuđenje, 2) materijal (knjige ili fotografije) koji prikazuje erotsko ponašanje, s ciljem izazivanja seksualnog uzbuđenja, 3) senzacijski prikaz radnji na način da bi se proizvela brza i intenzivna emotivna reakcija.¹⁵⁹ Dakle, posve je jasno da su seksualno uzbuđenje i pornografija u uzajamnim vezama, odnosno, da je cilj pornografskih materijala upravo plasiranje seksualno eksplicitnih sadržaja čiji je zadatak stimuliranje seksualnog uzbuđenja i produciranje promjena u ljudskom ponašanju. Neil M. Malamuth u svom istraživanju naglašava da pornografija uglavom označava materijale producirane s ciljem da razviju seksualne osjećaje koji mogu uključivati seksističke ili nasilne elemente.¹⁶⁰ Isti autor u istom istraživanju ipak napominje da pornografija može da bude nenasilna i jasno razdvaja, odnosno, navodi kao zasebne vrste pornografiju sa nasilnim elementima i nenasilnu, odnosno, pornografiju koja je oslobođena takvih sadržaja.

159 Dostupno na: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/pornography>

160 Dostupno na: <http://www.sscnet.ucla.edu/comm/malamuth/pdf/99evpc3.pdf>

Upravo ti nasilni i seksistički elementi koje pornografija u pojedinim slučajevima nosi sa sobom doveli su do profiliranja raznih kritika pornografije i dali argumente brojnim konzervativnim i radikalnim krugovima da pornografiju etiketiraju kao nešto krajnje negativno i sotonsko. U tom se krugu zakletih kritičara/ki pornografije nalaze i radikalne feministice poput Andree Dworkin i Chaterine McKinnon koje su doslovno lobirale za usvajanje antipornografskog zakona. Njihov pokušaj da zabrane pornografiju zasnivao se na akademskom istraživačkom projektu koji je trebao da poveže dvije varijable - pornografiju i nasilno ponašanje muškaraca prema ženama. Njihov prvi pokušaj da zabrane pornografiju zasnivao se na tezi da pornografiju treba vidjeti kao kriminalni čin nasilja prema ženama u porno industriji, s jedne strane, i podsticanja i legitimisanja seksualno zasnovanog nasilja nad ženama uopšte, koje utiče na muškarce da budu nasilni prema ženama.¹⁶¹ No, budući da istraživanje nije uspjelo dokazati konkretnu vezu između pornografije i nasilja nad ženama, Dworkinowa i McKinnon su se orijentisale na drugu bitnu tezu koja se često izdvaja u moru negativnih kritika pornografije i njenih elemenata - tezu o pornografiji kao kršenju ženskih ljudskih prava. Shodno tome, pornografija se dovela u ravan sa fenomenima poput rasizma, diskriminacije, segregacije i slično jer, navodno, promovira seksualnu potčinjenost žena što ih onemogućava u potpunom ostvarenju vlastite ličnosti i maksimalnom uživanju ljudskih prava koja im pripadaju. Zalaganje radikalnih feministica proizvelo je paradoksalnu, do tada neviđenu, simbiozu radikalnih vjerskih i konzervativnih desno-orijentisanih političkih krugova koji su po ovom pitanju svesrdno podržavali argumente Dworkinove i McKinnon. No, sa ovakvim viđenjem se nikako nisu složile liberalne feministice koje su ostale postojane u borbi za slobodu govora i izražavanja pridobivši potporu gej i lezbejskih krugova.

161 Minić, Danica: *Feministička medijska teorija i aktivizam: različiti svetozi ili moguća saradnja u: 20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije*. 2007. str. 249

Sa razvojem novih komunikacijskih tehnologija i sa sveopćom digitalizacijom modernih društava, dolazi do destigmatizacije seksualno eksplicitnih sadržaja i do popularizacije pornografije, kako heteroseksualne tako i homoseksualne, lezbejske i *queer* pornografije. Stoga, što je pornografija više postajala dio *mainstream* kulture, to je i gej seksualnost bivala prihvaćenija, a homoseksualna pornografija bila je dostupnija, još uvijek marginaliziranim gej klubovima. Taj uspon homoseksualne pornografije pratile su identične kritike kao i u slučaju heteroseksualne pornografije, sada tvrdeći da homoseksualna pornografija promiče nasilje u gej zajednicama. Jedno takvo istraživanje ponudio je Christopher N. Kendall koji nastoji dokazati relevantnost osjećaja dominacije i potčinjenost jednog gej muškarca u odnosu na drugog tokom seksualnog čina što producira seksualno nasilje. Kendall iznosi tezu o pornografskom prikazu odnosa dvaju muškaraca pri čemu je, u pojedinim slučajevima, jedan od tih muškaraca predstavljen kao feminizirani muškarac potčinjen svom jačem i muževnijem partneru. No, iako tvrdi da pornografija izaziva štetne posljedice, bilo da je okupirana heteroseksualnom tematikom, bilo da počiva na prodaji homoseksualnog užitka, on se ne usuđuje tvrditi da su one jednako izražene. Pozivajući se na predstavljanje gej muškaraca kao feminiziranih i stoga kao žena, ne tvrdim da su žene i muškarci jednako potlačeni.¹⁶²

U ovom slučaju složit ćemo se sa Malamuthovom tezom o razlikama između nenasilne pornografije te pornografije koja promiče seksualno nasilje, a o kojoj iscrpno govori Kendall, suočeni s saznanjem da polemike koje se vode oko ovog fenomena vjerovatno nikada neće utihnuti. No, kakve god da su negativne kritike pornografije od njenih najranijih koraka pa do danas, kada je manje-više dio *mainstream* kulture pod parolom *sex prodaje sve*, vrijedi napomenuti da ona kao takva doživljava svakodnevnu revoluciju kako u kontekstu njenog porijekla (socijal-

162 Kendall, Christopher: *Gay Male Pornography: An Issue of Sex Discrimination*. UBC Press. 2004. str. 907

ni *background* njenih stvaralaca) tako i u kontekstu mehanizama kojima se služi da pristupi svojoj publici. Shodno tome, pornografiju danas stvaraju i pripadnice i pripadnici kategorija koje su ranije smatrane potlačenim u seksualnom činu prikazanom pornografskim materijalom. Paradigmatičan primjer predstavljaju projekti Anne Arrowsmith koji se nastoje ograditi od *mainstream* pornografije i na specifičan način predstavljaju neovisni pornografski materijal producirani od strane žene za žene.¹⁶³ Ovakav pristup pornografiji revolucionarnim koracima poriče negativne argumente radikalnih feministica o potlačenosti žena u pornografiji kao dominantno muškom proizvodu i patentu muške spolne dominacije tokom seksualnog čina. Naprotiv, predstavljajući ženu kao ravnopravnu partnericu tokom seksualnog odnosa i fokusirajući se na što vjerodostojnije prikazivanje njenih emocija, pornografski projekti modernog doba uvelike signaliziraju seksualno oslobađanje žena od stereotipnih predstava o seksualnom užitku koji je, sukladno konzervativnim shvatanjima, gotovo isključivo bio rezervisan za muškarce.

Što se tiče naših prostora, pornografija svoj zalet uzima koncem šezdesetih godina prošlog stoljeća, a prvi pornografski časopisi poput Čika i *Starta* pune police lokalnih trafika širom regije već ranih sedamdesetih godina. Jednako kao i u svijetu, i u bivšoj Jugoslaviji vodi se aktivna debata o moralnoj degradaciji društva i navodnim negativnim konsekvencama pornografije. Prvi pornografski časopisi bili su suočeni sa raznoraznim sankcijama za širenje nemorala koje su polazile od novčanih kazni do cenzuriranja i zabrane objavljivanja serije pornografskih fotografija i tekstova. Ako bolje razmislimo, u periodu u kojem je Jugoslavija zaostajala za zemljama zapadne demokratije u pogledu seksualnog obrazovanja i seksualnih sloboda uopće, prvi pornografski časopisi, kojih su se tinejdžeri/ke širom regije nastojali domaći, predstavljali su na neki način i vid samoedukacije. No,

163 Više o projektima Anne Arrowsmith pročitajte u Guardianovom članku „Porn Made by Woman for Women“ koji je dostupan na: <http://www.theguardian.com/lifeand-style/2011/mar/22/porn-women>

štampanje i distribucija pornografskih sadržaja na prostorima bivše Jugoslavije svoj bum doživljava krajem osamdesetih godina. Andrej Gustinčić, pišući za *Reuters*, kao ključni faktor pornografskog buma u bivšoj Jugoslaviji izdvaja visoke stope inflacije i ekonomsku stagnaciju.¹⁶⁴

Budući da se naša društva ni danas nisu promijenila po pitanju shvatanja seksualnog obrazovanja i s obzirom na činjenicu nepostojanja kulture gdje roditelji sa svojom djecom razgovaraju o ovim temama, već pomenuta digitalizacija modernih društava doprla je i do zemalja bivše Jugoslavije otvorivši ih ka seksu i seksualnim slobodama, sada dostupnim putem interneta. Ekspanzija pornografije, koja je pratila društvene promjene, bila je jedan od najranijih i najočitijih izraza društvene demokratizacije, često viđena kao sinonim za nove slobode i otvaranje ka zapadu.¹⁶⁵

Korištena i preporučena literatura:

Đokanović, Bojana. Pornografija u: Pojmovnik LGBT kulture. Sarajevski otvoreni centar. 2014. str. 326.-334.

Kendall, Cristopher. Gay Male Pornography: An Issue of Sex Discrimination. UBC Press. 2004. str. 907

Minić, Danica. Feministička medijska teorija i aktivizam: različiti svetovi ili moguća saradnja u: 20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije. 2007. str. 249

Nikolić-Ristanović, Vesna. Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War Affected Societies. Kulwer Academic Publishers. Dodrecht. 2002. str. 60

164 Čitav članak Andreja Gusinčića dostupan je na web stranici Los Angeles Timesa: http://articles.latimes.com/1989-11-12/news/mn-2057_1_pornography

165 Nikolić-Ristanović, Vesna: Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War Affected Societies. Kulwer Academic Publishers. Dodrecht. 2002. str. 60.

Internet reference:

<http://www.sscnet.ucla.edu/comm/malamuth/pdf/99evpc3.pdf>

<http://www.merriam-webster.com/dictionary/pornography>

<http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2011/mar/22/porn-women>

http://www.huffingtonpost.com/2009/09/21/michael-schwartz-homosexu_n_293180.html

http://www.researchgate.net/publication/235342721_Evolutionary_Perspectives_on_the_Content_Analysis_of_Heterosexual_and_Homosexual_Pornography

http://articles.latimes.com/1989-11-12/news/mn-2057_1_pornography

<http://www.6yka.com/novost/5347/erotika-u-jugoslaviji>

PREKARIJAT

Amira Hasanović

*Oni kažu da je to ljubav.
Mi kažemo da je to neplaćeni rad.*
Silvija Federiči

Osjećaj stalne nesigurnosti snažno obilježava cijelu jednu generaciju radnika/ca koja nastaje s kraja 80-ih godina proteklog stoljeća i polako prerasta u novu radničku klasu. Za razliku od generacija iz razdoblja socijalne države, kojima su radnička prava i socijalne ugodnosti osiguravali stalno zaposlenje, penziono i zdravstveno osiguranje, osmosatno radno vrijeme, godišnje odmore, slobodne vikende i sindikalno organiziranje, današnji radnik/ca često može računati na odsustvo svih prava za koje se radnički pokret zdušno borio. Postoje teoretičari/ke koji prekarijat smatraju novom radničkom klasom 21. vijeka, koja je nastala pod uticajem neoliberalnih struja na tržištu rada. Profesor Standing je definisao prekarijat kao *klasu u nastajanju* koja će, nakon što se konsolidira, predstavljati *novu opasnu klasu*. Standing smatra da je potrebno poduzeti određene mjere prije nego se frustracija, koja je osnovno obilježje ove (pseudo) klase, kanališe kroz maligne društvene pojave. Glavna karakteristika prekarnosti je nesigurnost – rad na određeno vrijeme, povremeni i privremeni rad – i niska ili nikakva radna prava i zaštita. To su sezonski/e radnici/e, radnici/e na crno, slobodnjaci/kinje koji žive od honorara, stručnjaci/stručnjakinje koji rade po projektima. Brojni su prekarni radnici/e u, takozvanim, kulturnim i kreativnim industrijama, radnici/e koji/e imaju sigurnosti jer rade u granama koje pokreću razvoj gradova i tur-

izma i rad u njima se smatra intelektualno i društveno prestižnim, ako već ne i finansijski. No, ti su sektori zapravo sjedišta prekarnog rada. Dobar dio kulturnih i kreativnih radnika/ca radi samostalno, u udrugama ili malim agencijama. Njihova se zaposlenost defini- ra kao nestandardni oblik zaposlenosti, a osnovne karakteristike su joj fleksibilnost, mobilnost, rad po projektima, kratkoročni ugovori, honorarni rad, volonterske i nisko plaćene aktivnosti, pseudozapošljavanje, pseudosamozapošljavanje. U posljednje vrijeme, sve češće ćete čuti za nekog dizajnera/icu, arhitekta/ icu, fotografa/kinju, novinara/ku, kustosa/kinju, PR stručnjaka/ kinju, copywritera/icu, prevoditelja/icu, teoretičara/ku raznih, ug- lavnom humanističkih, područja i tako dalje da je *freelancer/ka* (slobodnjak/slobodnjakinja), što je nerijetko samo bolji naziv za *nezaposlen/a*.

Odricanje izborenih i zajamčenih prava tumači se danas glo- balno kao jedino rješenje, iako je zapravo dio problema, štoviše: njegova srž. Kome danas nešto znači osmosatni radni dan, plaćeni prekovremeni sati, stalni radni odnos, topli obrok i naknada za pri- jevoz. (Dean Duda: Radnički zapisi iz podzemlja)

Medijska teoretičarka Marie-Luise Angerer tipičnog radnika/ cu u kreativnom sektoru opisuje kao osobu između 25 i 30 go- dina, obrazovanu, vještu, fleksibilnu, psihički jaku, nezavisnu, nevjenčanu, mobilnu i spremnu za svaku poslovnu priliku. Po- slodavcima/teljama odgovara da je što više slobodne radne snage; posao uglavnom obavljaju dobro jer ga inače ne bi imali, i to po cijeni koja je manja nego rad stalno zaposlenih, a još im ne moraju plaćati ni penziona i zdravstveno osiguranje.

Radnici svake godine britanskim poslodavcima daruju 29 mili- jardi funta besplatnog rada tako da što im ovi jednostavno ne plaćaju prekovremene sate. Taj višak vrijednosti cijedi se iz radnika tržišnom disciplinom – prijetnjom nezaposlenošću ili smanjenim izgledima za napredovanje. Prekarijat svih zemalja odriče se na- plate odrađenog samo da bi mogao uživati u ekskluzivnoj povlas-

tici vlastite prekarnosti. Solidarnost netko mora organizirati, rekli su svojedobno čelnici jednog sindikata, i pogodili meritum stvari. Trebaju nam drukčiji sindikati, čuje se sve glasnije s različitih strana. (Dean Duda: *Radnički zapisi iz podzemlja*)

Početkom 20. vijeka, veliki akcenat se stavio na nauku o upravljanju kako bi se povećala produktivnost radnika/ca, osiguravajući njihovu podređenost upravljačkim strukturama. Poslodavci/teljke su koristili/e različite mehanizme kako bi zadržali stabilnu, dobro organizovanu i *poslušnu* radnu snagu. Rad je razbijen na niz pojedinačnih, mjerljivih zadataka i radnik/ca je iz ljudskog bića polako pretvoren/a u radnika/cu krojenog prema potrebama poslodavca/teljki. Stručnost obrtnika/ca zamijenjena je predvidljivim, rutiniranim zadacima industrijskog radnika/ce. Poslodavac/teljka investira u radnik/cu *krojenog/u po njegovim/njenim potrebama* i ciljano pokušava zadržati tog radnika/cu na zadacima gdje pokazuje najviše produktivnosti. Smanjenjem fluktuacije radne snage, povećava se produktivnost i dugoročno se može uštedjeti mnogo novca. Poslodavci/ke su naučili/e kako uključiti organizirano radništvo kao partnera/icu u kontinuiranom procesu unapređivanja produktivnosti.

Raspad ovog korporativnoga sustava, kao posljedica duge i burne krize iz 1970-ih godina, rezultirao je temeljnom transformacijom rada. Postoje tvrdnje kako je postfordistički kapitalizam pokazao pojačanu tendenciju raskida s dugoročnim oblicima zapošljavanja, zbog toga što su menadžeri/ce i administratori/ce bili/e u potrazi za fleksibilnijom proizvodnjom. Sve se više poslova, osobito u uslužnom sektoru, od hotelijerstva i ugostiteljstva do čišćenja i uredskih poslova nižeg ranga, *ugovara* s firmama koje upošljavaju radnike/ce na povremenoj i privremenoj osnovi. Pozicije koje su nekada držali radnici/e zaposleni/e na puno radno vrijeme, sada preuzimaju radnici/e zaposleni/e preko ugovora na određeno koji se produžuje svakih nekoliko mjeseci.

Ovakav proces stvara dinamično rastući sloj radnika/ca koji/a je, iako često visokoobrazovan/a, izložen/a manjku sigurnosti i perspektive, i koji/a od fragmentiranog poslovnog i društvenog života stvara nestalne načine egzistencije. Radi se o vrlo individualističkoj *klasi-u-nastajanju*, koju karakterizira minimum korporativne odanosti i tek labava solidarnost unutar grupe. Njihova društvenost, barem u zemljama kapitalističkoga centra, poprima formu *umrežavanja*, koje počiva na društvenim medijima, prije negoli u *zajednicama* zastarjelih oblika radničkog života. Oni su ti koji su se pobunili u antikapitalističkim i studentskim prosvjedima, te okupacijama javnih prostora.

Mnogi analitičari/ke koji/e u svom radu polaze od marksističke perspektive, otvoreno odbacuju tvrdnju da se rađa nova klasa, obrazlažući da se stabilnost zaposlenja nije smanjila onako kako tvrde neki teoretičari/ke (Standing), ali radna snaga zaposlena na neodređeno se nastavila širiti, osobito u najdinamičnijim uslužnim sektorima koje teoretičari/ke prekarijata proglašavaju glavnim poljem unutar kojega se privremeni rad širi. Kevin Doogan ističe da teorija tržišta rada, koja daje prioritet nestandardnim oblicima zapošljavanja - povremenom zaposlenju, zaposlenju sa skraćenim radnim vremenom, privremenom zaposlenju itd. - u istu kategoriju grupiše niz različitih vrsta rada, isključivo na temelju onoga što one nisu. Doogan kroz statističke podatke iznosi tvrdnju da se stopa nezaposlenosti smanjuje kroz nove vidove zaposlenja.

Iako nije nužno nesiguran, rad na skraćeno radno vrijeme, kao dio širega obrasca podzaposlenost svakako je u porastu. Potrebno je spomenuti i studentsku komponentu prekarijata. Doogan naglašava kako je rast studentskoga tržišta rada u razvijenim kapitalističkim društvima, pogotovo u Sjedinjenim Američkim Državama, jedan od najznačajnijih procesa u posljednjih nekoliko decenija. Studenti/ce u Sjedinjenim Američkim Državama u prosjeku rade 21 sat sedmično. Ova vrsta nisko plaćene, nesigurne radne snage postala je ključna za strategije zapošljavanja velikih

poslovnih sektora, osobito supermarketa i teleprodaje. Nesigurnosti zaposlenja pridodana je finansijskoj nesigurnosti. Gomilanje ogromnih dugova domaćinstava u godinama prije kreditne krize bilo je popraćeno kolapsom privatne štednje. Pored toga, kako Standing ističe, službeni podaci lako mogu zasjeniti pravi opseg upotrebe prekarnoga rada. Crna tržišta rada, osobito migrantskoga rada, djeluju izvan direktnog nadzora države.

Globalni je trend da migrantski/e radnici/e postaju ogromna rezerva prekarne radne snage. Ovo je jedan od najsnažnijih Standingovih argumenta. Takav trend rezultat je politički nametnutih barijera mobilnosti radne snage, i to ne samo na međunarodnoj razini nego i na domaćem tržištu. U Narodnoj Republici Kini, ruralnim migrantima/cama nije dopušteno stalno boraviti u gradovima (više potražiti kod autora Davida McNallya).

Prekarnost je ugrađena u neoliberalni kapitalizam, u kojem rast počiva na finansijskome riziku i zaduženosti, u kojem su tržišta rada oslabljena, a socijalne zaštite povučene, u kojem države podižu barijere kako bi određene skupine radnika/ca lišile građanskih prava, i u kojem poriv za pronalaženjem novih područja akumulacije rezultira ograđivanjima, izvlaštenjima i urbanizacijom bez zapošljavanja. Osim toga, gore opisani pomak u načinu proizvodnje nije posve neutemeljen. Ubrzani prelazak s proizvodnje na uslužne djelatnosti u Ujedinjenom Kraljevstvu u 1980-ima nedvojbeno je bio povezan s klasno osviještenim napadima na bastione organiziranog radništva, a time i na razne oblike zaštićenosti koje su sindikati osiguravali. Dok se širenje privremenoga i povremenoga rada u zemljama OECD-a može doimati pretjerano naglašavanjem, širenje tih oblika diljem svijeta značajno je. Preseljenja proizvodnih pogona pojedinih sektora na globalni Jug nije bilo zanemarivo, čak i ako su poslodavci/teljke bili/e skloni/e preuveličavati takve trendove kako bi povećali produktivnost radne snage.

Standing tvrdi da se prekarijat sve više povećava te da sada obuh-

vata sve, od sezonskih radnika/ca na moru pa do diplomiranih informatičara/ke koji žive iluziju samozaposlenja kroz masovno pokretanje *start up* firmi. Iako su trenutno neorganizirani/e i nepovezani/e, prekarijat će s vremenom *pronaći zajednički glas*, predviđa Standing, jer se radna prava 20. vijeka više ne mogu garantovati ni primjenjivati, no to ne znači da zaposleni/e trebaju biti bez ikakve zaštite. Standing primjećuje i da se članovi/ce prekarijata (što je inače riječ francuskog porijekla, kojom su se opisivali sezonski radnici/e) drugačije odnose prema radu - on ih ne definira kao osobe, nego ga gledaju kao sredstvo prema cilju.

Jednostavan shematski prikaz klasa, ispriopovijedan iz ove perspektive, odvijao bi se na sljedeći način; ukoliko ste dio radničke klase, reproducirate sistem tako da svoju radnu snagu prodajete kao robu kapitalistu/kinji, nekome tko posjeduje određena sredstva za proizvodnju, te dopuštate kapitalistima/kinjama da iz te razmjene izvuku višak - profit. Ako ste kapitalist/kinja, reproducirate sistem kupovinom kapitalne imovine, njezinim spajanjem s radnom snagom koju također kupujete i plasiranjem na taj način proizvedene robe za prodaju na tržištu. Ako ste uspješan/a kapitalist/kinja, ostvarit ćete veći udio proizvedenog viška negoli u slučaju da to niste, no sve dok ulažete svoj novac kako biste ostvarili taj višak - vi ste kapitalist/kinja.

Prekarijat je veoma teško klasifikovati jer je zahvatio sve segmente radničke klase. Ako bismo ga pokušali klasifikovati na najopćiji način, dobili bismo slijedeće podkategorije:

Niskoobrazovani/e radnici/e: Beperspektivni/e pripadnici/e marginalizovanih skupina (imigranti/ce) koji/e nisu stekli/e visoko obrazovanje i na tržištu rada mogu ponuditi svoju fizičku snagu. Vrlo često su *trajno nezaposleni/e* ili ako su zaposleni/e rade na određeno vrijeme, nemaju nikakve povlastice, nisu kreditno sposobni/e, beperspektivni/e su i degradirani/e u društvu. Bez vizije o budućnosti i bez osjećaja solidarnosti s drugim ljudima. Profesor Standing kao za primjer daje gomilu mladih ljudi koji

su u Londonu radili velike neredne 2011. godine, koji nisu imali nikakve političke zahtjeve, već su ih pokrenuli kako bi pokrali trgovine. Standing smatra da je ta solidarnost namjerno iskorijenjena iz mladih generacija.

Obrazovani/e: Završene visoke škole, pametni/e i naprednih stavova, ali frustrirani/e jer žive u društvu koje im ne pruža nikakvu šansu, karijeru ili sigurnost pa ni osjećaj pripadanja. Ta kategorija se osjeća potpuno napušteno od društva i ne vide nikakvo rješenje od politički prestavnika/ca.

Nekadašnja radna klasa: Nekadašnji pripadnici/e radničke klase koji/e su deindustrijalizacijom izgubili/e posao i teško preživljavaju. Standing ovu kategoriju smatra potencijalnom opasnošću upravo zbog toga što ih frustracija i osjećaj nepravde čine lako zapaljivima i metama ekstremnih neofašističkih politika, koje ih huškaju protiv imigranata/ica jer im, navodno, krađu poslove mada su baš imigranti/ce česte žrtve prekarnog rada.

Generacija Y: Generacija mladih ljudi rođenih od 1980-e do 2000-te koji je u početku bio samo marketinški koncept, a postala je stvarnost. Po nekolicini sociologa/ginja može se reći da se radi o novoj generacijskoj strukturi u kojoj se većina ljudi može klasno strukturirati ovisno o godini rođenja. A ova generacija se automatski kategorizira u klasu prekarijata. Velika većina mladih u Europi je nezaposlena, a jedino ima se nude stručna osposobljavanja i stažiranja koja su im jedina šansa da jednog dana, možda u tridesetima, dobiju stalno zaposlenje.

Imigranti/ce: Pokušavajući da nađu prividnu sigurnost pristaju na odsustvo svih prava u nadi da će u bližoj budućnosti poboljšati svoj status. Nažalost, pored silnih napora da se status nakon određenog vremena poboljša ostaju zarobljeni/e u bespravnom vakumu prekarijata.

Žene: Frustrirajuća je pozicija žene u prekarskom pravnom

sistemu nezaštite radnika/ca. Prema nekim istraživanjima, uslovljene su da odustanu od osnovnih prava za koja su se teškom borbom izborila. Vrlo često žena koja se ostvarila kao majka, na savremenom tržištu rada bude ocijenjena kao nepoželjna radnica. Još apsurdnija je pozicija žene koja bi, prema poslodavčevoj/poslodavateljkinjoj procjeni mogla u skorije vrijeme osnovati porodicu, i koja je samo zbog toga markira kao nepoželjna radnica.

Rad ljubavi: Važno je prepoznati da kada govorimo o kućnom radu, ne govorimo o poslu poput drugih poslova, već o sveprožimajućoj manipulaciji, o najsuptilnijem i najmistifikovanijem nasilju koje je kapitalizam ikad počinio nad bilo kojim delom radničke klase. Istina je da je u kapitalizmu svaki radnik/ca manipulisana i eksploatisana i da je njegov/njen odnos prema kapitalu potpuno mistifikovan. Nadnica odaje utisak poštenog dogovora: radiš i plaćen si za to, dakle, ti i gazda ste jednaki; dok u stvarnosti nadnica ne samo da ne predstavlja isplatu za rad već prikriva sav neplaćen rad koji ide u profit. Ali nadnica makar prepoznaje radnika kao radnika i omogućava pogodbe i borbu oko i protiv uslova i visine nadnice, uslova i količine rada. Imati nadnicu znači biti deo društvenog ugovora, i nema sumnje šta to znači: radiš, ne zato što to voliš, ili zato što je to prirodno, već zato što je to jedini uslov pod kojim ti je dozvoljeno da živiš. Međutim, koliko god da si eksploatisan, ti nisi taj rad. Danas si poštar, sutra si taksista. Jedino što se računa je koliko moraš da radiš i koliko novca možeš da dobiješ. (Silvija Federiči: Nadnice protiv kućnog rada)

Nažalost, Bosna i Hercegovina kao zemlja u tranziciji jos uvijek nije na pravi način odgovorila izazovima zaštite radničke snage. Njeni mehanizmi sprječavanja iskorištavanja ljudskih resursa su iznimno slabi i nisu pravi odgovor na probleme koji se javljaju. Pozicija radnika/radnice u Bosni i Hercegovini je iznimno frustrirajuća. Mogli bismo sa punom slobodom tvrditi da se radna klasa u Bosni i Hercegovini transformisala u podklasu prekarijata.

Korištena i preporučena literatura:

Guy Standing (2014). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.

Kevina Doogana (2009). *New Capitalism?: The Transformation of Work*. Cambridge: Polity Press.

Boris Postnikov (2014). *Prekarnost između dojma i pojma*, Dostupno na <http://www.bilten.org/?p=419#> (11.09.2015.)

Barbara Matejčić (2013). *Prekarni radnici svih zemlja, ujedinite se!*, Dostupno

<http://pogledaj.to/drugestvari/prekarni-radnici-svih-zemlja-ujedinite-se/> (11.09.2015.)

Ljudska prava u svijesti građana/ki Bosne i Hercegovine:

http://www.hrc.unsa.ba/repozitorij/Glava_5_IJM_251_291.pdf (11.09.2015.)

<http://www.zenskamreza.ba/kako-su-regulisana-prava-zena-u-kontroverznom-nacrtu-zakona-o-radu-fbih/> (11.09.2015.)

<http://www.zarez.hr/clanci/radnicki-zapisi-iz-podzemlja> (11.09.2015.)

RAT

Bojana Vasić

Međunarodno pravo rat definiše kao oružani sukob država u cilju postizanja političke nadmoćnosti, sredstvima koja predviđa međunarodno pravo. Rat se također može definisati i kao organizovani i oružani sukob između država, naroda ili drugih aktera, a karakteriše ga obično dugotrajnost i visoka smrtnost. Rat je društvena pojava koja zahvata sve sfere života i usmjerena je na glorificiranje uloge muškarca kao vojinka/branitelja/zaštitnika domovine i nejakih ili pak kao osvajača/vojskovođu/heroja. U tom smislu rat se ne može posmatrati odvojeno od patrijarhata već je jasno da su mnoge patrijarhalne strukture i ideje najjasnije izražene za vrijeme trajanja ratnog stanja.

Žene, kao direktne ili indirektno uključene, imaju različite i mnogobrojne uloge i aktivnosti za vrijeme ratnih dešavanja. Najčešće se žene posmatraju kao civilno stanovništvo, dodjeljuje im se pasivna uloga i uloga žrtve, manje vrijedna od muške vojne uloge. Ovakav odnos prema ženama, ali i ostalim osobama koje nisu aktivno učestvovala u ratovanju, nastavlja se i nakon uspostave mira, te podijele novostečenih pozicija moći, ali i uspostavljanja sistema reparacije za žrtve ratnih stradanja (razlika između odštete dodijeljenje vojnim i civilnim žrtvama rata). Ne čudi onda da žene i djeca čine 80%¹⁶⁶ zbjeglih lica u toku rata.

166 Tešanović, Jasmina: *Žene i rat*. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/teme/zene-i-rat>

Kroz historiju uloga žena u oružanim sukobima se mijenjala u skladu s promjenom rodni uloga u društvu. Nerijetko su u ratu žene preuzimale mnoge, patrijarhalno gledajuću, muške uloge, koje im se obično oduzimane po završetku rata. Položaj žena u ratu također je zavisio i od pojedinačne kulture i države o kojoj se govori, te je apsolutna generalizacija nemoguća, ali ipak ne možemo ne primjetiti i neke sličnosti. Žena se tako prikazuje ili kao povod i nagrada muškarcu za ratovanje kao u slučaju Helene Trojanske. Kroz primjer Helene jasno nam je da je žena posmatrana kao vlasništvo svog muža koji je nakon njenog odlaska pokrenuo rat da odbrani svoju čast. Drugi tip žene javlja se utjelovljen u liku Penelope, skrbiteljice i vjerne žene koja čeka svog muža i brine o domu i djeci dok njega nema, a kasnije i o njemu. Ovaj tip žene u Jugoslaviji je utjelovljen u mitu o Kosovskoj djevojci.

Položaj žena u ratu prikazat ćemo na primjeru Prvog i Drugog svjetskog rata, koji su kao najmasovniji oružani sukobi u historiji bitno utjecali na promjenu statusa žena. Za vrijeme prvog svjetskog rata ruše se brojne barijere u zapošljavanju žena i one dobivaju priliku stjecati nova znanja i vještine.¹⁶⁷ Iako se ovaj proces zasustavlja završetkom rata, on je ostavio posljedice. Žene su preuzimale ono što je smatrano muškim poslovima, radile su u tvornicama, prehranjivale porodice, radile kao medicinske sestre na frontovima, te druge mnogobrojne plaćene i neplaćene poslove. Međutim po završetku rata su bile primorane napustiti poslove i vratiti se predratnim rodni ulogama. Položaj žena se popravio nakon Prvog svjetskom rata, u mnogim državama su stekle pravo glasa, ali su ratni i poslijeratni procesi učvrstili rodnu ulogu žene kao majke i domaćice.

Susan Grayzel u knjizi *Women and the First World War* zaključuje da su posljedice rata na rodne uloge bile i dugoročne i kratkoročne te često nisu bile jednake za pripadnice različitih klasa. No, iako žensko iskustvo rata nije bilo jedinstveno, ono

167 Jelinić, Berislav, urednik: *Kako je 1. svjetski rat izmijenio ulogu žene*. Nacional.hr. Nacional News Corporation D.o.o., 18 May 2015. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: <http://www.nacional.hr/feljtton-kako-je-1-svjetski-rat-izmijenio-ulogu-zene>

ima jednu zajedničku točku: različito je od muškog ratnog iskustva. Naime, ženski doprinos ratnim naporima u principu je bio dobrovoljan i nije uključivao vojevanje. Stoga je on često percipiran kao manje vrijedan i lako se previđa u historiografskim pregledima.¹⁶⁸ I za vrijeme Drugog svjetskog rata javila se potreba za učestvovanjem žena u njemu, slično kao i za vrijeme Prvog svjetskog rata. Prije početka rata rodne uloge su bile jasno definisane, ženama je bilo mjesto u kući, a muškarcima na poslu. Ako bi žena i radila, od nje se očekivala da nakon stupanja u brak, napusti posao. Međutim to se s početkom rata mijenja, kako muškarci odlaze od kuća da bi se pridružili vojsci, žene su primorane da preuzmu njihove uloge. S ciljem zadovoljena potreba žena s djecom, fleksibilno radno vrijeme, otvaranje vrtića i slične pojave su postale uobičajne. U Velikoj Britaniji žene su činile jednu trećinu od ukupne radne snage u hemijskoj i metalnoj industriji, kao i u izgradnji brodova i proizvodnji vozila.¹⁶⁹ Radile su na željeznici, kanalima, vozile autobuse i kamione. Izgradile su Waterloo Bridge u Londonu.

Međutim, kada se rat završio, na rad žena se gledalo kao da su radile *muški posao*, te su mnoge od njih otpuštene. Vlada je promovisala politiku vraćanja muškaraca na svoje predratne poslove i majčinsku ulogu žena. Tako je bilo i u Jugoslaviji poslije Drugog svetskog rata, kada su žene medaljama stimulisane da rađaju, a posebna nagrada za deveto dete bila je kumstvo s maršalom Titom.¹⁷⁰

Većina feminističkih pristupa dijeli uvjerenje da je rodno pitanje bitno u razumijevanju rata. Liberalnifeminizam, u kontekstu rata, govori o seksističkoj diskriminaciji, te da žene mogu biti sposobne ratnice, dok postmoderni feminizam vidi rodne uloge

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Harris, Carol: *Women Under Fire in World War Two*. BBC News. BBC, 17 Feb. 2011. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml#three

¹⁷⁰ Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008., str. 88

u ratu kao proizvod kulturne konstrukcije koja favorizuje ljude na vlasti (odnosno muškarce).¹⁷¹

U tom smislu je zanimljiv pacifističko- antimilitaristički feminizam koji rodnom analizom rata pokušava dokazati da do ratova dolazi zbog isključenja žena iz javne sfere i sfere odlučivanja. Polazna pretpostavka je da je rat tvorevina patrijarhata koja služi očuvanju poretka. Tri su načela koja u izvesnom smislu povezuju feminističke mirovne napore u poslednjih stotinu godina: budući da je svaki rat nepravedan, ratu se u načelu treba protiviti (drugim riječima, nema opravdanog rata, bilo da ga vode *naši* ili *njihovi*); postoji politička ili građanska odgovornost za ono što država ili nacija čini u moje ime; i, najzad, ženski naponi su suštinski internacionalni, jer je ženska solidarnost iznad svih granica i podjela, iz čega proizlazi i solidarnost sa svim ugnjetanim (na rasnoj, klasnoj, etničkoj i seksualnoj osnovi).¹⁷² Antimilitaristička struja posmatra vojsku kao glavni oslonac militarizma i nasilja, zastupa tezu da nijedna vojska ne čuva mir i poslušnost prema državi, vojsci i naciji, dok s druge strane pacifistička struja vjeruje u institucionalne mirovne pregodvore i dogovore.

Žene u ratu su povrgnute specifičnim oblicima nasilja, a to je spolno nasilje, odnosno silovanje. Jasmina Tešanović u svom radu *Žene i rat*¹⁷³ govori da kada ženi unište seksualnost, materinstvo, dostojanstvo, tada je u pitanju životna trauma, mentalna trauma koja, kako i Džudit Herman tvrdi u knjizi *Trauma i oporavak*, može da se poredi sa ozbiljnim ratnim traumama vojnika. Ona tvrdi, da iako su ženske grupe uspjele da institucionalizuju ovaj zločin, u Hagu muškarci barataju zločinom koji se prije svega tiče žena. Zločin se procjenjuje iz perspektive počinioca, muškarca, dok se prisustvo žene podrazumijeva. Za silovanu

171 Goldstein, Joshua S: *Feminist Theories Of War And Peace. War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge UP, 2001. Dostupno na: <http://www.warandgender.com/wgch1.htm>

172 Zaharijević, Adriana, *priređivačica: Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008., str. 405-406

173 Tešanović, Jasmina: *Žene i rat*. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/teme/zene-i-rat>

ženu je najznačajnija stvar da je bila silovana, a manje važna da li je počinilac bio član njene zajednice ili ne, dok je za muškarce ključna tačka počinilac i njegovi motivi, odnosno patraijarhalno pravo u odnosu na posjed žene.

Hampton tako tvrdi da *silovanje, kao što se događa u našem društvu ... je moralna ozljeda svim ženama... Silovanje potvrđuje da su žene 'za' muškarce: za korištenje, dominaciju, tretiranje kao objekte*.¹⁷⁴ Kada govorimo o ratu ne možemo izbjeći spomenuti utjecaj militarizma na društvo. Militarizam najjednostavnije objašnjen znači uvođenje vojničkog uređenja, uređivanje neke ustanove ili društva po vojničkom sistemu, širenje vojnih zakona i vojne discipline na izvjesne grane civilne privrede i također uvođenje opšte vojne obaveze. Utjecaj militarizacije na medije dovodi do stvaranja društvenog pristanaka na rat i njegovo predstavljanje kao legitimnog sredstva. Analiza feministkinja je nedvosmisleno pokazala da će, ako se rat vodi negde spolja, militarizacija nužno zahvatiti i našu kuću: taj je proces uvek dvosmjernan.¹⁷⁵

Za dalje čitanje o ratu - članak Lejle Čolak za *Urban magazin*, Žene u Prvom svjetskom ratu: Odbile su ulogu "slabijeg" spola. Dostupan na: <http://www.urbanmagazin.ba/zene-u-prvom-svjetskom-ratu/>.

O ženama u Drugom svjetskom ratu više u članku Carol Harris, *Women Under Fire in World War Two*, dostupna na: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml#three.

Tekst Sonje Liht i Slobodana Drakulića, *Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: Rat i rod u bivšoj Jugoslaviji*, dostupan na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/>

¹⁷⁴ Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012., str. 307

¹⁷⁵ Zaharijević, Adriana, priređivačica: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008., str. 318

casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji.

O rodu i sigurnosti, više u zborniku radova *Kojeg je roda sigurnost*, dostupnom u PDF formatu na: <http://soc.ba/kojeg-je-roda-sigurnost/>.

O feminističkoj perspektivi silovanja više možete čitati u člancima Sally Haslanger i Nancy Tuana, dostupnim na: <http://plato.stanford.edu/entries/feminism-rape/>.

Korištena i preporučena literatura:

Zaharijević, Adriana, priređivač: *Neko je rekao feminizam?* Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008.

Jasmina, Čaušević, i Gavrić Saša, priredili_e: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Heinrich Böll Stiftung, 2012.

Tešanović, Jasmina: *Žene i rat*. Dostupno na: <http://www.zensk-estudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja teme/zene-i-rat>

Harris, Carol: *Women Under Fire in World War Two*. BBC News. BBC, 17 Feb. 2011. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml#three

Jelinić, Berislav, urednik: *Kako je 1. svjetski rat izmijenio ulogu žene*. Nacional.hr. Nacional News Corporation D.o.o., 18 May 2015. Web. 20 Oct. 2015. Dostupno na: <http://www.nacional.hr/feljton-kako-je-1-svjetski-rat-izmijenio-ulogu-zene>Goldstein, Joshua S: *Feminist Theories Of War And Peace. War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge UP, 2001. Dostupno na: <http://www.warandgender.com/wgch1.htm>

RELIGIJA

Tanja Grabovac i Mersiha Jašarević

Pojmovno određivanje

Etimološki gledano, pojam *religija* svoje podrijetlo ima u riječi *religio*, koja pak dolazi od glagola *re-ligare* - ponovno povezati. U većini društava religija je jedan od bitnijih organizatora svakodnevnog misaonog i aktivnog života. Usporedo sa znanstvenim razvojem, u suvremenom dobu javlja se mnoštvo teorija o podrijetlu religija te tako dolazi do jačanja i povećavanja različitih aspekata proučavanja pojma religije (sociološki, psihološki, povijesni, antropološki, teološki...). Jedan od bitnijih aspekata jest feminističko proučavanje religije, odnosno gledanje na religiju očima žene. Pitanje koje se s razlogom postavlja jest: Kako i gdje se u pojmu religije nalazi pojam i uloga žene? Time feministička misao dolazi do etimološkog temelja pojma religije (*re-ligare*) kojeg *ponovno povezuje* sa pojmom žene.

Predhistorijsko razdoblje: kipovi Venere božice plodnosti

Na području Evrope i Sjeverne Azije pronađen je veliki broj ženskih figura, od kojih su neke starije od 30.000 godina. O njihovim funkcijama nema pisanih tragova, ali se smatra da predstavljaju smibole plodnosti. Pronađene su i skulpture božica sa

zmijom, božice-ptice. Pronađeni ostaci svjedoče o postojanju kulta Božice. Te su statue veličine šake i prikazuju čitavo žensko tijelo, sa jasnim spolnim oznakama radi isticanja seksualnosti. Najpoznatiji kipovi Venera su Willendorfska Venera i Venera iz Lespuguea. Politeističke religije predstavljaju vjeru u više božanstava. U većini politeističkih religija odnos prema ženama je patrijarhalan.

Boginje staroslavenske religije i njihova uloga

Za proučavanje staroslavenske mitologije i religije ne postoje pisani tragovi već se mitologija prenosila usmenim putem. I danas se tragovi slavenske mitologije mogu naći u običajima i pjesmama slavenskih naroda, a pronadjeni su i ostaci slavenskih božanstava. U slavenskoj mitologiji boginje se rijetko spominju, jer je postojala dominacija muških božanstava. Najčešće se spominju vrhovne boginje, koje se među slavenskih narodima razlikuju. Najpoznatije slavenske boginje su Mokoš, vrhovna boginja, boginja plodnosti, zaštitnica žena, Morana boginja zime i smrti, Perunika boginja munje i svetog ognja, Vesna, boginja mladosti, Živa, boginja povezana sa rodnom zemljom, Lada boginja ljubavi i ljepote, Vida vrhovna majka, nositeljica stvaranja i plodnosti, Vlasta boginja srca i ognjištva; Zora boginja jutarnjeg svanuća, Lela šumska majka.

Religija starih rimljana, grka i egipćana

Za razliku od staroslovenske mitologijem, u grčkoj mitologiji sve se vodilo oko žena. U grčkoj mitologiji i religiji bogovi i boginje su posmatrane/i kao sastavni dio života. Grčki mitovi su nastojali objasniti sve prirodne pojave, kao i društvene odnose antičke Grčke. Tako oni opisuju živote bogova, boginja i njihove uloge kako u nastanku svijeta, ali i u svakodnevnom životu. U grčkoj mitologiji i religiji boginje su bile ravnopravne bogovima čak

su neke boginje bile i cjenjenije (Atina i Ares su bili boginja/bog rata, ali je Atina bila cjenjenija i priznatija od Aresa). Sva grčka božanstva vezuju se uz određene vrline. Boginje grčkog panteona su Hera, vrhovna boginja, Afrodita, boginja ljubavi i ljepote, Atena, boginja mudrosti i hrabrosti, Artemida, boginja mjeseca, zvjeri i lova, Demetra, boginja zemlje i plodnosti; Perzefona, boginja braka. Značajnu ulogu u grčkoj mitologiji i religiji imale su i proročice. Proročice su dominirale u hramovima grčkih bogova. Najpoznatije proročice su Apolonove Pitije u Delfima. Pitije su bile mlade djevice ili žene starije od 50 godina.

Rimska mitologija je preuzeta iz grčke mitologije i etrurske mitologije. Rimljani su vjerovali da bogovi upravljaju njihovim životom, te su zbog toga svakom događaju i stvima stvarima davali božanski karakter. Kao i u grčkoj mitologiji i rimske su boginje bile ravnopravne rimskim bogovima. Najznačajnije rimske boginje bile su: Junona, vrhovna boginja i boginja braka, Venera boginja ljubavi i plodnosti, Minerva boginja rata i mudrosti, Vesta boginja doma, Dijana boginja prirode i lova, Prozerpina boginja podzemnog svijeta, tame i smrti. Također, svećenice su i u rimskoj religiji imale značajnu ulogu. Najpoznatije svećenice bile su Vestalke u hramu boginje Veste.

Egipatska mitologija i religija je karakteristična po tome što su njena božanstva podijeljena u dvije grupe, bogovi/nje života i bogovi/nje smrti. Egipćani su svoja božanstva posmatrali kao gospodare cijelog svijeta, te su ih jako poštovali. Najvažnija stvar u egipatskoj mitologiji je vjerovanje u zagrobni život. U egipatskoj mitologiji boginje su bile ravnopravne bogovima. Karakteristika egipatske mitologije je što su egipatski vladari/ce bili i vrhovni svećenici/e. Egipatske svećenice imale su značajne uloge kao u vjerskom, tako i u svjetovnom životu, i ponekad su potpuno dominirale na svojim muškarcima. Dvije najmoćnije žene Egipta su bile faraonke Hatšepšut i Kleopatra. Pored njih su bile poznate i žene faraona, kao što su Neit-Hetep, Menesiva žena i Mert-Neit, žena Usafaisa.

Najznačajnije egipastke božice

Amaunet je izvorno žensko božanstvo; Mut - božica majčinstva, druga Amonova žena; Tefnut - božica vode, kiše i vlage, lavlja glava; Hathor - božica-krava, "oko boga Ra", zaštitnica mrtvih; Nut - božica neba, majka zvijezda i bogova; Izida - božica ljubavi, braka i života, Ozirisova žena; Neftis - božica noći i grobnica, Setova žena, Oziris; Sekhmet - božica-lavica, ratnica, okrutna i osvetoljubiva; Seshat - božica pisanja, mudrosti i znanosti, zapisničarka bogova; Neit - božica rata, drevna sjeverna božica, vlada lukom i strijelom, "Majka Bogova"; Tawaret - božica-vodenkonj, zaštitnica djece i trudnica; Ma'at - božica istine, pravde i svemirskog reda, smatrana faraonovom sestrom, nadgledava rad cijelog svemira; Selkis - božica škorpiona i liječenja, zaštitnica mumija i faraona; Heket - božica-žaba, znak života i plodnost.

Najstarije religije azijskog kontinenta

Budizam je jedna od tri svjetske religije nastao u šestom stoljeću u Indiji. Budizam je misionarska religija iako nije objavljen. Njegov nastanak vezan je za raspad rodovsko-plemenskih odnosa, i budizam nastaje kao odgovor na tradicionalni hinduizam. U budizmu su žene predstavljene istovremeno kao blage, pozitivne sa izraženim majčinskim instinktom, ali i kao nepromišljene, zle i sklone samodestrukciji. Ženama je ravnopravno dozvoljeno da budu redovnice u mahajan budizmu.

Taoizam

U Kini nastaje religijski system koji se naziva tao. Taoizam je pogled na svijet u kojem se ne spominje nijedan bog, već taoizam predstavlja kontempaciju prirode. Taoizam se prevodi kao put, prirodni zakon, istina, znanje. Tao nije rođen i zato je vječan.

Taoistička tradicija samtra da muškarcima treba ženska energija kao i ženama muška kako bi se postigla prirodna ravnoteža. Po taoizmu jin i jang su dvije suprotstavljene snage koje održavaju harmoniju kroz ravnotežu. Yan je muška stvarnost, središte u svim stvarima. Dok je Yin ženska stvarnost. Nijedna od ove dvije strane nije superiorna u odnosu na drugu.

Hinduizam nije osnovana niti objavljena religija. Nema određene dogme koje bi vrijedile za sve. U hinduizmu se žene poštuju ali su potčinjene muškarcima, a najbolji primjer toga je Sati-spaljivanje udovica. Udata žena treba da ostane sa mužem trajno, pa čak i da umre sa njim. Najstarija sveta knjiga Veda odriče se ove tradicije i preporučuje da se žene oslobode smrti u ognju.

Novi religijski pokreti

Novi religijski pokreti javljaju se na Zapadu 60 tih godina prošlog stoljeća. Za njih je karakteristično učenje o novoj istini, novo tumačenje svetih knjiga, promjena teologij i snažno vodstvo. Mnogo novi religijski pokreti nastali su iz dominantnih vjerskih tradicija, kršćanstva, judaizma, islama, budizma, hinduizma. Neki autori izjednačavaju nove religijske pokrete sa sektama, dok neki autori smatraju da se sekte i novi religijski pokreti ne mogu izjednačavati. Novi religijski pokreti predstavljaju stare religije u novom kontekstu. Žene imaju veću i značajniju ulogu u novim religijskim pokretima, jer jedna od karakteristika novih religijskih pokreta je i liberalizacija i sekularizacija društva, i neprihvatanje tradicionalnih tumačenja religijskih učenja u kojima žene imaju potčinjenu ulogu. Tako imamo nove jevrejske hramove u kojima su žene rabini, kao i crkve u kojima su žene pastori. Jedna vrsta novih religijskih pokreta je i obožavanje boginja, pokret koji je nastao fuzijom feminizma i magijskog vještichenja. Većina novih religijskih pokreta nije priznata od vjerskih poglavara.

Pojam i uloga žene u monoteističkim religijama

Bitna stvar u govoru o ženama u monoteističkim religijama je činjenica nastanka tih religija na patrijarhalno razvijenom tlu. U suvremenom dobu radi se o sljedećoj situaciji: s jedne se strane uvelike se govori o jednakom dostojanstvu žena sa muškarcima te o veličanju ženskosti, dok se s druge strane radi o postavljanju ograničenja i granica do kojih može doći žena u postavljenom hijerarhijskom ustroju. Prvenstveno je bitno ukazati na različit položaj žena u islamu, Katoličkoj crkvi, protestantskim zajednicama, Pravoslavnim crkvama te židovstvu. Najočitija različitost vidi se u službama koje su otvorene ženama. Dok su negdje žene nositeljice svećeničkih i biskupskih službi, za druge je učešće u najbitnijim religijskim službama (imama, biskupa, pape-papise, rabinke, svećenice, itd.) posve nemoguće ostvarenje. Nemogućnost učešća u službama koje su otvorene samo za muškarce ogromna je kritika koju ne iznose samo feminističke teologinje. Pored svih *opravdanih* razloga ne puštanja žena u određene službe, čini se kako je najveći razlog tradicija, patrijarhalni ustroj i nemogućnost mentalnog progresa. Najžalosniju misao čini činjenica o tome da su žene već nekada u povijesti nosile bitne službe koje su im s vremenom ukinute. Sve to dovodi do osjećaja neravnopravnosti u odnosu na muške kolege. Jasna je činjenica o zastupljenosti žena u svetim tekstovima koje nose veliku ulogu u određenim religijama. U islamu je tu primjer Fatime, potom Hatidže, Merjeme, Aiše itd. U židovstvu se nalazi lik Sare, Hulde, kraljice od Sabe, te kraljice Ester i Vašti, Abigajl, itd. U kršćanstvu važno mjesto zauzima lik Marije Isusove majke, Marije Magdalene, Elizabete, Marte i Marije, itd.

U govoru o ženama u monoteističkim religijama bitno je pažnju posvetiti rodnim odnosima. Patrijarhalna društva često predstavljaju odnos podređenosti žene prema muškarcu. Pojedini sveti tekstovi i njihova interpretacija uvelike mogu stvoriti takvu atmosferu podređenosti žena. Jedan od najkritičnijih primjera nalazi se u slici stvaranja muškarca i žene u Knjizi Postanka 2,4b-

25. Primjer je kritičan zbog zloupotrebe i pogrešnog tumačenja ponajviše iz neznanja. Zahvaljujući napretku egzegetske znanosti, danas znamo da izričaj stvaranja žene iz rebra u židovskom svijetu ima simbolično značenje jednakosti. Nadalje, nekako su se iz povijesti izgubili reci u kojima se nakon stvaranja muškarca radi o mogućnosti da to djelo stvaranja nije uspjelo u potpunosti, te mu nešto nedostaje. Tek nakon stvaranja žene govori o se o kompletiranom djelu stvaranja, te je drugim riječima pripovijest o stvaranju muškarca i žene zapravo pripovijest o stvaranju zajedništva. Novija istraživanja, dakle, pobijaju i ne dozvoljavaju upotrebu određenih svetih tekstova u svrhu potvrđivanja i nastavljanja teorije o podređenosti žena. S književnog aspekta radi se o tekstu koji zadovoljava kriterije mita, koji u teologiji pripada biblijskoj prapovijesti koja nema povijesno utemeljenje. Prema tome se (i zahvaljujući razvoju prirodnih znanosti) čini apsolutno neprihvatljivim zloupotrebljavanje navedenog teksta. Dok je patrijarhalna povijest naglašavala navedeni izvještaj o stvaranju, istovremeno se napuštao i *zaboravljao* prvi izvještaj koji kaže: *Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, muško i žensko stvori ih*. Kritični i negativni tekstovi za žene nalaze se i kod apostola Pavla u riječima: *Nije stvoren muž radi žene nego žena radi muža* (1 Kor 11,9), ili *Ne dopuštam ženi da poučava niti da gospodari nad mužem; štoviše neka bude u skrovitosti*" (1 Tim 2,12). Negativni primjer za žene iz Kur'ana nalazi se u ajetu 34: *Muškarci vode brigu o ženama zato što je Allah dao prednost jednima nad drugima i zato što oni troše imetke svoje. Zbog toga su čestite žene poslušne i za vrijeme muževljeva odsustva vode brigu o onome o čemu treba da vode brigu, jer Allah i njih štiti. A onih čijih se neposlušnosti pribojavate, vi ih posavjetujte, a onda se od njih u postelji rastavite, pa ih udarite; kad vam postanu poslušne onda im zulum ne činite! - Allah je, zaista, uzvišen i velik!*". Prilično je nemoguće navesti sve one tekstove iz svetih knjiga koji su nepovoljni za položaj žene niti sve interpretacije tekstova koje još naglašavaju podređenost žene. Dakako da ne manjka ni onih pozitivnih primjera i religijskog nauka koji ni u kojem smislu ne isključuje ženu iz iskustva vjere.

Pojava, razvoj i podjela feminističke teologije

Zadnja epoha 19. stoljeća trajni je simbol nove svijesti žena unutar religijskih zajednica te predstavlja prvo razdoblje u pojavi religijskog feminizma. Sjevernoameričke protestantkinje, predvođene Elizabethom Cady Stanton, sastajale su se povodom istraživanja i tumačenja biblijskih tekstova o ženama. Iz interpretacije pod svjetlom nove ženske svijesti nastaje *Woman's Bible* izdana u dva dijela 1895. i 1898. godine, koja je uvelike uzdrmala američki protestantski svijet. *Biblija žene* smatra se početnom točkom u procesu iz kojeg će se roditi nacrt *feminističke teologije*. Jedan od prvih feminističkih pokreta na katoličkom području je zaklada Međunarodni savez Ivana Arška, osnovana 1911. godine u Velikoj Britaniji. Moto zaklade glasi: *Molite se Bogu: Ona će vas uslišiti!*. Cilj uporabe zamjenice *ona* u odnosu na Boga je relativiziranje prevlasti muškog roda u jezičnom području, te se na taj način želi jasno reći kako Bog nije determiniran spolnim razlikovanjem. Drugo važno razdoblje predstavlja desetljeće od 1956-1965. godine koje je obilježeno odlukom glavnih struja protestantizma o primanju žena u službu pastora (neke slobodne Crkve u Americi prakticirale su ređenje žena već od 1853. godine). Pitanje ređenja žena postavlja se i Katoličkoj Crkvi, te Getruda Heinzelmann istupa na Drugom vatikanskom saboru sa proglasom *Nismo više spremne šutjeti*. Nakon sabora dolazi do cvjetanja navedene problematike, što se jasno vidi u pojavi literature istaknute teologinje Mary Daly sa djelom *Crkva i drugi spol* (1968) – koja upućuje na djelo francuske književnice Simone de Beauvoir *Drugi spol* (1949) u kojoj autorica govori o odnosu kršćanstva i žene. U početku svoga znanstvenog rada Daly slijedi kritiku kršćanstva te traži izradu novog odgovora, predlaže reformu nauka i prakse Crkve, te govori o problematici seksizma i religije. Kasnije djelo *S one strane Boga Oca* (1973) predstavlja Daljev oproštaj od kršćanstva koje ocjenjuje kao ideologiju maskulinističkog društva.

Nakon navedena dva razdoblja koja označavaju početak razvoja feminističke misli u religijskim zajednicama, brojne žene, ponajprije u SAD-u i sjevernoj Europi, a potom i u latinskim zemljama i zemljama Trećeg svijeta, razvijaju novi oblik teološkog razmišljanja koji od 1971. do 1972. godine uzima naziv *feministička teologija*. Bitno je naglasiti činjenicu kako feministička teologija nije teologija žene (o teologiji žene govorilo se već 1854. godine). Naime, feministička teologija upućuje veliku kritiku teologiji žene zbog njene jednostranosti i androcentrizma, pošto su navedenu teologiju žene izradili muškarci – klerici. Teologija žena stvorena od muškaraca nije odstupala od patrijarhalne misli. Za feminističku teologiju, bi se drugim riječima moglo reći kako je to teologija žena stvorena od žena. Prvi puta žene postaju subjekt vlastitog iskustva vjere, dolazi do oslobađanja žena i pojave značenja feminističke teologije kao *smrt patrijarhalnog Boga*. Kao što postoje različiti feministički smjerovi, tj. govor o feminizmima, tako i u feminističkoj teologiji postoje različite feminističke teologije, te dolazi do podjele na tri glavne struje. *Prva* i glavna struja nalazi se unutar biblijsko-kršćanskog okvira, te pokušava kritičkom misli osloboditi se patrijarhalne predaje i biblijskom hermeneutikom doći do novog razmišljanja i interpretiranja žene u svjetlu svetog teksta (predstavnice: Letty Russell, Rosemary Radford Ruether, Elisabeth Schüssler Fiorenza, Elisabeth Moltmann-Wendel, itd). *Druga* struja predstavlja žene koje ne djeluju na biblijsko-kršćanskom, nego prelaze na postkršćanski prostor. Govor ostaje religiozni, no pretežno se ne kreće u kršćanskoj predaji (predstavnice: Mary Daly, Peggy Ann Way, itd). *Treća* struja naziva se religija boginje ili duhovnost boginje. Preuzima religiozne simbole matrijarhata i kulta boginje. Radi se o različitim pokretima, među kojima najpoznatiji pokret Wicca kao magijski pokret vještica. Od strane feminističke teologije treća struja dobiva ponajviše kritika zbog njihove romantične odvojenosti i manjka borbe za prava žena (predstavnice: Elizabeth Gold-Davis, Merlin Stone, Carol Christ, Naomi Goldenberg, itd.).

Jedna od najvažnijih feminističkih kritika upućena religiji, koja zaslužuje posebnu pažnju, je upotreba patrijarhalnih izraza kako u odnosu na Boga tako i u cjelokupnoj religijskoj misli. Radi se o pitanju Božje spolnosti. Misao koju iznosi Mary Daly - *Ako je Bog muškarac, onda je muškarac Bog* predstavlja srž problematike patrijarhalnog jezika u religijskoj upotrebi, iako je sasvim jasno kako govor o Bogu može biti samo simboličan i analogan. Patrijarhalno razvijen jezik problem je svakodnevnog govora, ne samo religijskog. Karakteristika monoteističkih religija u govoru o Bogu je prevladavanje patrijarhalnih izraza te razmišljanje o Bogu kao o *njemu*, ne o *njoj*. Stoljećima su se tekstovi svetih knjiga interpretirali na štetu žena. Upravo feminističke teologinje rade na depatrijarhalizaciji tumačenja svetih tekstova. Najsnažniji tekst koji može služiti kao kritika patrijarhalnog opisa Boga nalazi se u Hošeiinjoj knjizi u 11,9 u kojoj Bog kaže: *Jer ja sam Bog, a ne muškarac*. U hrvatskom prijevodu Biblije može se uočiti jasna patrijarhalna zatvorenost, jer naime izvorni tekst sadrži hebrejsku riječ *'iš* – muškarac, koju prevoditelj pogrešno prevodi kao čovjek iako je sasvim jasno da hebrejski izvornik ne upotrebljava riječ *'adam* – čovjek. Te se tako u hrvatskom prijevodu nalazi ova verzija: *Jer ja sam Bog, a ne čovjek*. S psihološkog aspekta proučavanje religije javlja se zanimljiva misao psihoanalitičara Sigmunda Freuda koji nastanak religije pripisuje strahu od očeve figure iz kojeg očeva figura postaje bogom. Javlja se također zanimljiva misao kako uzrok shvaćanja Boga kao *njega, oca, muškarca* proizlazi iz psihološke potrebe za likom oca koji nedostaje čovječanstvu, drugim riječima misao na Boga kao oca proizlazi iz manjka istinske očeve figure u konkretnom životu.

Feministički osvrt na religiju

Sve do pojave feminističke teologije tumačenje svjetskih knjiga je bilo isključivo patrijarhalno. Razvijanjem feminističke teologije pojavila se potraga za ponovnim čitanjem svetih tekstova iz ženske perspektive. Feministkinje su se zalagale za novu interpretaciju dogmi koje bi trebale biti u duhu savremenih shvatanja. Dugo je postojala pogrešna interpretacija svetih tekstova u kojima su žene bile podređene. Feministička teologija zalaže se za rekonstrukciju postojećih misaonih sistema. Vjera treba da odgovori na izazove vremena, i potrebno je da se govori na način prihvatljiv savremeniku.

Žene u religijama Bosne i Hercegovine

Općenito se može ustanoviti kako području Bosne i Hercegovine nedostaje religijska feministička misao i stručan kadar feminističke teologije. Čak i kada postoji govor o ženi u religijama, nedostaje govor o napretku žena u religijama. Moglo bi se reći kako nedostaje hrabrosti javnog istupanja žena vjernica. Cjelokupan položaj žena u BiH je na kritičnom nivou, te se ogromna kritika može i treba uputiti religijskim zajednicama i onim pojedinkama i pojedincima koji mogu konkretnu sliku žene vjernice u BiH podići na viši nivo. Nedostatak feminističke svijesti u religijama dešava se unatoč činjeničnosti da Bosnu i Hercegovinu krasi najveće monoteističke religije islama i kršćanstva i unatoč činjeničnosti postojanja kompetentnih umova koji bi uvelike mogli doprinijeti razvoju feminističke misli u religijama. S obzirom na to da u islamu, Katoličkoj crkvi i Pravoslavnim crkvama ključne i najvažnije službe još uvijek nisu otvorene za žene, onda se na području Bosne također može zaključiti kako najvažnijim pozicijama ne upravljaju žene. Otvorena je mogućnost ženskih redova, monahinja, i slično. Službe na kojima su pozicionirane žene uglavnom su pastoralna vijeća, posao odgajateljice, tj. vjeroučiteljice, itd. Jedna od istaknutijih

ženskih osoba je Zilka Šiljak-Spahić, doktorica nauka iz oblasti rodni studija, koja upravo u svome djelu govori o stavovima religijskih zajednica o ženama. Općenito se može zaključiti kako vjerski lideri u BiH ne promatraju kritički položaj žena vjernica te njihovi stavovi služe kao ublažavanje postojećih podjela i ograničenja za žene. Iako i islam, kršćanstvo i židovstvo smatraju ženu ravnopravnom u svojim religijskim tradicijama ipak ta ravnopravna žena nije pozvana na vršenje najvećih religijskih službi. Tobaže u *jednakoj* ravnopravnosti žene *od Boga nisu pozvane* na najčasnije službe. Ako bi se igrali humorističnim slikama možemo zamisliti te muške vjerske lidere na svakodnevnoj boscanskoj kavici uz rahat lokum sa, ni više ni manje, nego samim Bogom, te tako oni znaju šta je to od Boga darovano ženama. Pored Zilke na području BiH u istraživanja žena u religiji djeluje i Đermana Šeta, magistrica religijskih znanosti.

Govoreći općenito, pojava feminizma i feminističke misli u religiji nije naišla na široko prihvaćanje, niti trenutna feministička teologija leži u popularnosti kako na svjetskoj sceni tako pogotovo ni na domaćoj. Usprkos tome feministička kritika i njena misao ostaje prisutnom i čini, te će i dalje činiti pomake u oblikovanju feminističke religijske misli.

Korištena i preporučena literatura:

ANIĆ, J. Rebeka. *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011.

Biblija: Stari i Novi Zavjet, KS, Zagreb, 2008.

LEDIĆ, *Povijest religija*, MCVN, Sarajevo, 2015.

Religije u BiH: monografija vjerskih zajednica i crkava, MRV BiH, Sarajevo, 2012.

Rebeka J. ANIĆ, *Žene u Crkvi i društvu, Svjetlo riječi*, Sarajevo-Zagreb, 2010.

Rebeka J. ANIĆ, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Zagreb 2011.

Zilka SPAHIĆ-ŠILJAK, *Žene, religija i politika*

Zilka SPAHIĆ-ŠILJAK, *Vjernice i građanke*

R. GIBELLINI, *Teologija dvadesetog stoljeća*, KS, Zagreb, 1999.

Biblija i ravnopravnost spolova, Zbornik radova, Osijek, 2008

Paula PETRIČEVIĆ, *Jedan Bog - jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravima*

Sabrina P. RAMET, *Religija i politika u vremenu promene*, Centar za ženske studije i istraživanja roda, Beograd, 2006.

Zorica KUBURIĆ, *Religija i polne razlike*, Sociološki pregled, Vol XXX, 1996.

Grevs Robert, *Grčki mitovi*, Beograd 1977.

Homer, *Ilijada*, Beograd, 1968.; Homer, *Odiseja*, Beograd, 1968.

Slađana MILINKOVIĆ, *Stišani glasovi, ženska strana rimske istorije*, Beograd, Stylos, 2007.

Kur'an, Sarajevo, 1995.

ROD

Dajana Cvjetković

Godinama ljudi vjeruju da se svi prirodno ponašaju kao žene i muškarci u odnosu na pripadajući spol. Kompleksna društvena istraživanja su pokazala da muškost i ženskost (rod) determiniraju mnogi faktori, a ne samo spol. „Pretpostavljalo se da je rod prirodna manifestacija pola ili kulturna konstanta koju nikakva moć ljudskog delovanja ne bi mogla da izmeni.“¹⁷⁶ Rod se može definirati kao koncept koji obuhvata ponašanje, društveno konstruirane uloge i psihološke osobine koje se često vezuju za biti muško ili žensko. Društveno konstruisani identitet koji određuje šta znači ponašati se kao žena naziva se feminitet, a kao muškarac maskulinitet. Naša ideja maskuliniteta i feminiteta uključuje rodne pretpostavke ponašanja bazirane na osnovu spola osobe. Rod je društveni konstrukt koji u odnosu na spol određuje društvene uloge muškaraca i žena (osoba muškog ili ženskog spola). Pogrešno bi bilo definirati rod kao binarnu konstrukciju dvaju suprotnosti, muškog roda i ženskog roda, te se ovdje posebno govori o različitim rodnim identitetima u svrhu prevazilaženja zamke rodne binarnosti. „Stoga je svako svog roda u meri u kojoj nije onog drugog roda, a ta formulacija pretpostavlja ograničenje roda na binarni par, sprovodeći binarnost u delo.“¹⁷⁷

Danas se sve više uvažava i naglašava individualni konstrukt sopstvenog identiteta, izražavanja sebe koje prkosi kolektivnim odrednicama binarnog muškog i ženskog u društvu. Kultura i

¹⁷⁶ Nevolja s rodom, Judith Butler, str. 25

¹⁷⁷ Ibid. str. 84

društvene prakse se reflektiraju na rod te se može reći da rod kreiraju dominantne društvene norme u određenom društvu. Važno je napomenuti da se dominantne društvene norme mijenjaju kroz historiju i dobijaju nove oblike, te su različite u različitim kulturama – sve to implicira da rodno definiranje nije prirodna pojava nego proizvod društva u određenom vremenu na određenom geografskom prostoru. Rodne uloge se uče tokom cijelog života i razlikuju se od društva do društva. Npr. držanje za ruke u evropskim kulturama odraz je intimne bliskosti para, dok na Bliskom Istoku držanje za ruku dva muškarca označava blizak poslovni ili prijateljski odnos.

Teorija socijalnog učenja sugerise da je lična identifikacija sa muškim ili ženskim rodnim ulogama rezultat ranog izlaganja individue u razvoju društvenim i kulturnim modelima muškosti i ženskosti. „Do treće godine, većina djece razvije jak rodni identitet (DeLamater & Friedrich, 2002.). Sa ove tačke gledišta, rodni identitet se kod djece obično ojača kroz stalno ponavljanje ponašanja za koje su učeni da je odgovarajuće njihovom spolu.“¹⁷⁸ Kao što je kupovina igračaka i odabir igara koje su društveno određene kao muške ili ženske (bager, lopta, lutka). „(P)rema igračkama koje im se daju, vidi se šta se očekuje od njihovog roda u budućnosti. (...) U bilo kojoj zemlji, od ženskog roda se očekuje ono što se danas tamo smatra ženskim.“¹⁷⁹

Veliki uticaj na izgradnju maskuliniteta, prema teoriji socijalnog učenja, imaju prije svega porodica, škola, mediji, radno mjesto, religija te seksualni odnosi koji podrazumijevaju i brak. Rodne norme se uče tokom perioda socijalizacije, procesa u kojem se individua prilagođava društvenim očekivanjima. Mnogi sociolozi tvrde da su roditelji primarni zagovornici usvajanja rodni stereotipa kod djece koja su u najranijim godinama izložena porodičnim primjerima i stavovima o tome šta znači biti muško ili žensko. Uče ih „adekvatnom“ ponašanju muškaraca i žena

178 Our sexuality, Robert Crooks and Karla Baur, str.125

179 Ženske studije, Joy Magezis, str.18

koje je uglavnom zasnovano na stereotipima poput muškarci su snažni i ne plaču, a djevojčice su nježne, brižne i emocionalno osjetljive. Danas se javlja i trend kod osvještenih roditelja da djecu ne izlažu rodnim stereotipima nego ih uče kritičkom razmišljanju i donošenju odluka prema svojim afinitetima.

Mediji su veoma snažan agent u promociji rodnih stereotipa i imaju značajan uticaj na djecu u periodu socijalizacije. Muškarce prikazuju kao važne aktere društva, političare, biznismene i naučnike, a žene objektiviziraju favorizujući njihov fizički izgled i unižavajući profesionalne kompetencije. Tome doprinose i reklame koje žene degradiraju i stavljaju u poziciju domaćice, majke, brižnice kojoj je osnovni zadatak da odgaja i brine o porodici. „Idealizirana slika o ženstvenosti u medijima stvara žensko tijelo mitskim, ono je malo, ‘stajliš’, vitko, depilirano, bez mirisa i bijelo je.“¹⁸⁰

Religija je u svijetu, a posebno u Bosni i Hercegovini, važan segment socijalizacije i odgoja i često promoviše podređen položaj žene. Religijske doktrine utiču na izgradnju rodnih normi i od sljedbenika očekuju da prihvate rodne stereotipe tumačene kroz svete knjige. Monoteističke religije Boga percipiraju kao muškarca, kralja i svevišnjeg koji je pravedan, snažan, moćan i svemoguć, te se nerijetko cjelokupna muška populacija poistovjećuje sa većinom navedenih osobina. Dok su žene predstavljene kao majke, grešnice, uročnice istočnog grijeha.

„Škola je samo jedan (doduše izuzetno važan) učesnik u lancu proizvodnje i reprodukcije rodne neravnopravnosti odnosno neravnomjerne rodne raspodjele moći u društvu.“¹⁸¹ U BiH se 1960-ih i 1970-ih godina učiteljski posao smatrao veoma važnim i odgovornim što u patrijarhalnom svijetu znači da su ga obavljali muškarci, danas kada je obrazovanje nepravedno nisko valorizovano taj posao većinom obavljaju žene dok su rukovodeće pozicije zauzeli muškarci produbljavajući rodne

180 Ženske studije, str. 103

181 <http://radiosarajevo.ba/novost/37330/mama-kuha-nana-plete-tata-zaraduje>

stereotipe. Udžbenici nisu rodno senzitivni kako je i navedeno u tekstu Školegijuma „U udžbeniku Biologija 7 (autorice Jasminka Hadžihalilović, Amela Begić i Rasima Tupkušić, izdavač Bosanska knjiga, 2010), na stranici 65, pod naslovom ‘Zanimljivosti’ našle su se sljedeće rečenice: ‘Mužjak ribe grdobine je pravi ‘frajer’ među ribama. Živi sa različitim ženama.’ (...) Porediti žene sa ribama je takav seksistički ispad, koji je nedopustiv i neoprositiv u normalnoj verbalnoj komunikaciji, a kamoli u školskom udžbeniku.”¹⁸²

Rodne uloge su skup karakteristika, ponašanja, očekivanja, jednom riječju onih društvenih normi koje se unutar dominirajućih diskurzivnih konstrukcija pripisuju muškom ili ženskom spolu. (...) Iz toga je jasno da su rodne uloge definirane rodnom normama. Rodne norme, zapravo, su društveni kanoni kojima se propisuje prihvatljivo rodno izražavanje.¹⁸³

Rodne uloge se zasnivaju na ponašanjima koje društvo determinira kao odgovorajuće za muškarce i žene na osnovu njihovog spola. Očekivana ponašanja su različita u različitim kulturama, društvima i historijskim periodima i podložna su promjenama.

Važno je da se spozna da mi možemo mijenjati ono što društvo očekuje od roda, i ta očekivanja koja su unutar nekoga internalizovana su (pounutarnjena). (...) Mijenjanje rodovnih razlika može također biti od pomoći i muškarcima, jer se oni često osjećaju ‘stisnutim’ što nisu u stanju zaplakati, ili izraziti svoje emocije.¹⁸⁴

Na fonu rodnih uloga je i rodno izražavanje koje je vanjska vizuelna prezentacija osobe u odnosu na samopercepciju roda, a obuhvata odijevanje, frizuru, odabir boja, nakita, ponašanje i govor tijela. Kako je već rečeno, rodne norme nisu jednake u

182 <http://www.skolegijum.ba/tekst/index/79>

183 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 388

184 Ženske studije, Joy Magezis, str. 19

svim društvima pa tako nije jednako ni rodno izražavanje koje se u različitim kulturama i vremenskim periodima različito percipira. Nošenje farmerki je ranije bila isključivo privilegija muškaraca, danas većina društava prihvaća/odobrava/normira nošenje farmerki i za žene. Roza boja nije oduvijek bila rezervisana za djevojčice i žene. Luj XVI je također nosio svileni roza odijelo. U zapadnim kulturama 1920-ih godina roza je bila prije svega 'muška boja' sve do 1940. kada su boje integrirane u rodne norme sa kojima se mnogi i danas identifikuju.

„Rodni identitet podrazumijeva vlastitu rodnu samokoncepciju, ne neophodno ovisnu o spolu i rodu osobe. Zahvaljujući savremenim tumačenjima feminističkih teorija, rodni identitet uspješno je distanciran od binarnog koncepta muškoga ili ženskoga.“¹⁸⁵ Rodna samokoncepcija individui omogućava kreiranje fluidnog rodnog identiteta, dozvolja kontradiktornosti, nejasnoću i potpunu različitost. Feminizam pitanje roda stavlja u svoj fokus i ispituje načine i demistificira razloge nepravednog postupanja prema ženama, tretiranja kroz istoriju i svakodnevnog ličnog i sistemskog ugnjetavanja. „Feminizam se bori za oslobađanje žena.“¹⁸⁶ Osloboditi žene znači kreirati društvo zasnovano na individualnim kompetencijama i redefiniranom pojmu moći bez rodni konotacija, što je nedostižni ideal. Feministička teorija je kroz istoriju težila ka univerzalnom definiranju pojma rod. „Historijski, termin rod se počeo koristiti 60-ih godina 20. vijeka kako bi označavao razliku između muškog i ženskog, ali ga je feministička teorija ubrzo potom preuzela i dekonstruirala, tako da je danas termin rod gotovo neodvojiv od teorije identiteta.“¹⁸⁷ U cilju dekonstruiranja roda i njegovog boljeg razumijevanja, „(...) Nancy Chodorow rod definira kao skup femininih ili maskulinih identiteta koji se razvijaju u ranom djetinjstvu, pod uticajem roditeljskih praksi.“¹⁸⁸ Ova feministkinja insistira na ravnopravnom učešću oba roditelja u

185 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 387

186 Ženske studije, Joy Magezis, str. 26

187 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 381

188 Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, str. 383

odgoju djece kako bi identifikacija sa rodnim ulogama roditelja bila minimizirana. Nemoguće je govoriti o binarnoj rodnoj koncepciji društva a ne tretirati pitanja moći u društvu. „Jasno je da postoji veza između roda i moći. Uopćeno govoreći, moć je sposobna da proizvede efekt. Taj efekt može biti ekonomski ili politički, ali isto tako može biti psihološki ili kulturni.“¹⁸⁹ Adrienne Rich izjednačava seksualnost s rodom i daje potpuno drugačiji koncept tretiranja roda u feminizmu kao dijela seksualnog diverziteta. Dok neke druge feministkinje insistiraju na definiranju roda kao neodvojivog dijela biološkog identiteta, spola. Ili pak, kao Catharine MacKinnon, insistiraju na potpunoj izmjeni značenja pojma roda jer njegova upotreba označava ulazak u „heteroseksualni odnos subordinacije“ koji uvijek znači - podređenost žena.

Za socijalističke feministkinje, klasa i rasa su, pored roda, uzroci ugnjetavanja žena koji su zamršeni i isprepleteni kroz istoriju i različite aspekte društva da ih je nemoguće individualno posmatrati i tretirati, nego se uvijek identifikira njihov međusobni poredak i uticaj na žensko ugnjetavanje. Radikalne feministkinje su također tretirale pitanje roda i spola ali u kontekstu patrijarhata za koji tvrde da je uzrok neravnopravnog položaja i tlačenja žena. „Patrijarhat je društveni, politički i ekonomski sistem u kome je dominantna moć muškaraca nad ženama.“¹⁹⁰ Na tom tragu su i feministkinje psihoanalitičarke koje nepravedni društveni poredak, patrijarhat, smatraju uzročnikom tlačenja ali u svoju tezu pridodaju i Freudovo 'nesvjesno' kojem dodjeljuju pozitivan naboj jer vjeruju da to objašnjava način formiranja moći muškaraca nad ženama, ali istovremeno daje mogućnost da se ti odnosi mogu mijenjati. Liberalne feministkinje smatraju da rodne norme i patrijarhat kroz tradiciju i institucije onemogućavaju slobodu ženama. Neslaganje među liberalnim feministkinjama je oko značenja pojma slobode, ali su usaglašene u tome da država treba iznaći način da zaštiti ženu

189 Ženske studije, Joy Magezis, str. 19

190 Ženske studije, Joy Magezis, str. 27

od nasilja ma gdje se ono odvijalo.

Judith Butler, u teoriji performativnosti, tvrdi da se u uslovima normativne heteroseksualnosti nadzor nad rodom ponekad koristi da bi se osigurala heteroseksualnost. Prema njoj „rod je složenost čiji je totalitet trajno odložen, jer on nikad u potpunosti nije ono što jeste u bilo kom trenutku vremena.“¹⁹¹ Feministkinja Nancy Chodorow analitički tretira pitanje roda, analizirajući razvoj rodne hijerarhije, njenu reprodukciju i mogućnosti promjene. Njen ključni koncept je „majčinstvo“ koje se odnosi na njegu i odgoj djeteta što ne treba isključivo biti obaveza biološke majke nego žene. Ona to opisuje kao specifični istorijski fenomen koji majku (ženu) veže za porodicu, a time je odvaja od javne ekonomske sfere.

Korištena i preporučena literatura:

Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell, ured u BiH.

Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.

¹⁹¹ Nevolja s rodom, Judith Butler, str. 73

Džudit Batler (2010). *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Loznica: Karpos.

Joy Magezis (2001). *Ženske studije*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo.

Rene Hirsch (2013). *The masculine civilization*. Smashwords.

E. Kurtović. *Grdobina na udžbenički način*. Dostupno na <http://www.skolegijum.ba/tekst/index/79> (2.2.2012.)

Daniel Greenfield. *Peace With Islam in Our Time*. Dostupno na http://sultanknish.blogspot.ba/2014_11_01_archive.html (30.11.2014.)

Marielle van der Meer. *Kissing Across Cultures*. Dostupno na <http://www.iorworld.com/blog/kissing-cultures> (16.8.2011.)

Nada Ler Sofronić. *Mama kuha, nana plete, tata zarađuje*. Dostupno na <http://radiosarajevo.ba/novost/37330/mama-kuha-nana-plete-tata-zaraduje> (11.11.2010.)

Susan Stamberg. *Girls Are Taught To 'Think Pink,' But That Wasn't Always So*. Dostupno na <http://www.npr.org/2014/04/01/297159948/girls-are-taught-to-think-pink-but-that-wasnt-always-so> (1.4.2014.)

RODNI IDENTITET

Dajana Cvjetković

Rodni identitet se odnosi na subjektivni osjećaj i poimanje sebe kao muškarca ili žene. Većina ljudi u prvim godinama života, najčešće između druge i treće, shvati da li se osjeća kao muško ili žensko. Rodni identitet ne mora biti podudaran sa spolom, zbog toga neke osobe budu zbunjene pri identifikovanju sebe kao muškarca ili žene. „Rodni identitet podrazumijeva vlastitu rodnu samokoncepciju, ne neophodno ovisnu o spolu i rodu osobe. Zahvaljujući savremenim tumačenjima feminističkih teorija, rodni identitet uspješno je distanciran od binarnog koncepta muškoga ili ženskoga.”¹⁹² Pa se danas diljem svijeta rodne norme i uloge rapidno mijenjaju, te se i odnosi između muškaraca i žena mijenjaju. „Odmah nakon rođenja, roditelji i društvo počinju da grade naš pogled na društvene uloge, prilike i odgovornosti svojstvenim muškarcima i ženama.”¹⁹³ Čime ograničavaju individualnu percepciju osobe na unaprijed zadata očekivanja u skladu sa spolom. „Rodni identitet je dio ličnog identiteta koji se odnosi na vlastitu rodnu samokoncepciju.”¹⁹⁴ Nepravdano bi bilo tvrditi da je rodni identitet isključivo produkt društva, on je u svakom slučaju i pod uticajem bioloških i fizioloških faktora. Rodni identitet nije isto što i spolni identitet, može biti dijametralno drugačiji od rodnog izražavanja ili seksualne orijentacije ali je

192 Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 387

193 Lamija Husić (grupa autora, 2013). *Vodič za učenike: Zdravi životni stilovi*. Sarajevo: Asocijacija XY. Str.85

194 Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 390

uslovljen naučenim ponašanjem. S druge strane rodni identitet nije binarno uslovljen i ispoljava se u nizu različitih rodni identiteta i podidentiteta. Osim maskulinog (muškog) i femininog (ženskog) rodno identiteta postoje još i:

Transrodni identitet označava sve osobe koje se ne uklapaju u binarne rodne norme ili specifičnije, osobe koje se osjećaju „zarobljene“ u tijelu pogrešnog spola. Žele da ih se percipira u skladu sa rodnom identitetom, a ne spolom iako ne žele promijeniti spol. „Termin u povijest uvodi Virginia Prince, pionirka transseksualnog pokreta...“¹⁹⁵ Transrodni identitet ne podrazumijeva određenu seksualnu orijentaciju.

Transvestitski rodni identitet se odnosi na sve rodne različitosti osoba koje uživaju i identifikuju se sa oblačenjem odjeće osoba drugog roda. Najčešće se nazivaju „cross dresseri“ (oblačenje u odjeću percipiranu kao odjeća drugog spola), ali neki to rade uvijek dok drugi samo za određene prilike. „Drag king“ je žena koja prakticira oblačenje društveno određeno za muškarce, koje često prenaplašeno iskazuje u cilju performansa, užitka, lične satisfakcije kako bi pokazala svoju definiciju muškosti. „Drag queen“ je muškarac koji se oblači u rodno definiranu žensku odjeću radi užitka ili performansa. Mnogi se pitaju kojom ličnom zamjenicom da oslove te osobe, pristojno je npr. drag queen osobu oslovljavati sa „ona“ kada je u „dragu“, a kada nije sa „on“. Isto važi i za drag king osobu. Seksualna orijentacija osoba transvestitskih identiteta nije direktno vezana za rodni identitet, što znači da nije kod svake osoba ista. Queer identitet označava individue koje se ne identifikuju sa normativnim rodnom ili se identifikuju sa više različitih rodni identiteta. Oni su obično rodni pobunjenici koji osporavaju normativne binarne strukture, težeći utopijskom svijetu izvan zidina roda. Za sebe često kažu da su „rodno slijepi“.

Iznadrodni (kiborg) identitet je postulirani feministički identitet

¹⁹⁵ Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 476

tj. kibernetički organizam - hibrid mašine i organizma, kreacija življene društvene realnosti, kreacija fikcije. Prevazilaženje granica je još jedna od strategija hibridnosti identiteta, a upravo granica je mjesto nastanka kiborga. On se javlja kada su dvije vrste granica istovremeno problematične: 1. ona između životinja i ljudi i 2. ona između samokontrolirajućih, samopokretnih strojeva i organizama (posebno ljudi). Kiborg je identitet koji se rađa tamo gdje se spajaju automaton i autonomija. Pošto su kiborzi hibridni i provizorni oni ne mogu biti povezani sa političkim programima koji zahtijevaju stabilan, esencijalistički identitet, i stoga trebaju politiku afiniteta, a ne politiku identiteta.¹⁹⁶

Androgini identitet ne prihvata niti jednu društveno određenu rodnu identifikaciju (mušku ili žensku), nego se izgledom i rodnom identifikacijom izražava miješano, a ponekad i rodno neutralno.

Važno je znati da rodni identiteti nisu uvijek trajna, već i fluidna kategorija što omogućava transrodnost koja nije binarno uslovljena. Na tom tragu su i balkanske virdžine koje su se zavjetovale na život kakav vode muškarci u binarnom društvenom sistemu. „Običaj da se u porodicama bez muške djece jedna od kćerki od malena sprema za ulogu domaćina, nastao u Crnoj Gori, Albaniji i na Kosovu, danas je gotovo iščezao. Od blizu 150 slučajeva 'virdžina' ili 'ostajnica', kako ih se naziva, danas je živo svega nekoliko.“¹⁹⁷ Nazivane su još i tobelije (od turske reči tobe – zavjet). One su se zavjetovale na celibat (privremeni ili trajni) kako bi na društveno određen način prakticirale muške obaveze i uloge. U patrijarhalnom društvu su poštovane kao muškarci, imale su iste privilegije, mogućnosti ali i odgovornosti.

196 Jasmina Čaušević (priredila, 2014). *LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. str. 23

197 Milica Marinović. *Posljednja crnogorska virdžina*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/video/posljednja-crnogorska-virdzina> (9.2.2013.)

Korištena i preporučena literatura:

- Adriennr Rich (2002). *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija*. Zagreb: Kontra.
- Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jasmina Čaušević (priredila, 2014). *LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.
- Lamija Husić et al. (grupa autora, 2013). *Vodič za učenike: Zdravi životni stilovi*. Sarajevo: Asocijacija XY.
- Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.
- Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.
- Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.
- Petra Blečić. *Ponosne na muški život*. Dostupno na <http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/202705/Ponosne-na-muski-zivot> (15.8.2010.)
- Milica Marinović. *Posljednja crnogorska virdžina*. Dostupno na <http://balkans.aljazeera.net/video/posljednja-crnogorska-virdzina> (9.2.2013.)

SILOVANJE

Jasmina Čaušević i Aida Spahić

Gerhardus Mercator, veliki flamanski kartograf, koji je živio u razdoblju kad je Evropa postala političkom zajednicom, kad je postala "naša mati", Evropejce nije identificirao s feničanskom princezom, identificirao ih je s bikom koji ju je oteo. Taj bik, pisao je, dobro inkarnira "čudi i prirodu" Evropejaca. On je "hrabar, drzak, ukrašen rogovima, bijele boje, široka grla, debela vrata, brine za odgoj; veoma je uzdržljiv, ali ako dođe u dodir sa suprotnim spolom, raspali se, zatim je opet čedan i umjeren. Takva je i priroda Evropejaca." Ako je naš utemeljujući mit zapravo mit o silovanju, razumljivo je da prije ili kasnije dolazimo do toga da se identifikiramo sa napasnikom.
(Tomaž Mastnak)

"Nakon što je utemeljio Rim, Romul je pružio utočište bjeguncima kako bi se u gradu povećao broj stanovnika. Međutim, u gradu nije bilo dovoljno žena te se nije mogla osigurati njegova budućnost. Zato je Romul pozvao okolna plemena, među kojima su najistaknutiji bili Sabinjani, na veliku godišnju svetkovinu u čast boga Neptuna. Na toj svečanosti Rimljani počnu otimati i silovati djevojke..."
(*Otmica Sabinjanki*)

Žene u ratu siluju pripadnici neprijateljske vojske i neprijateljski civili. Žene u ratu također siluju pripadnici prijateljske vojske i prijateljski civili, suborci i sunarodnjaci. Žene u ratu siluju i pripadnici mirovnih snaga.

(Christine Chinkin)

Pojmu silovanja moguće je pristupiti iz brojnih perspektiva jer je to praksa koja je kontinuirano (sve)prisutna od početka pisanja historije svijeta, a istovremeno se o njoj najviše šuti i u najvećoj mjeri se tabuizira. Kad kažemo silovanje, odmah pomislimo na neravnompravan odnos moći između moćnog muškarca i nemoćne žene. Silovanje se dešava i muškarcima, dešava se u drugačijim odnosima moći, uzimalo je različite oblike i bilo društveno tretirano na različite načine. Jedna stvar je definitivno konstantna – silovanje kao pojava postoji u svim društvima, u doba mira i rata, u svim sferama javnog i privatnog. Ali je progovaranje o silovanju uglavnom privatno (ako postoji uopšte). Tekst koji slijedi pokušava da objasni pojam silovanja služeći se činjenicama iz različitih disciplina – antropologije, historije, sociologije, prava i feminističke teorije, s tim da je u fokusu priznavanje seksualnog nasilja nad ženama kao ratnog zločina.

Kratko kroz historiju

Silovanje se uvijek koristilo za reguliranje ponašanja žena, za njihovo discipliniranje i otvoreno kažnjavanje. Međutim, kada govorimo o seksualnom nasilju nad ženama u doba rata, čin silovanja se koristi da se porazi/pobijedi/ponizi *drugi* muškarac, suprotna strana, neprijatelj. Silovanje se vijekovima smatralo napadom na čast muškaraca i porodice (a ne žene).

Zabilježeno je da je silovanje žena tokom ratnih sukoba, rijetko i ponegdje, ipak bilo zabranjeno vojnim propisima kroz historiju

(smrtna kazna za počinioce zabilježena je u nekoliko slučajeva iz 1385, 1474, 1780. i 1863. godine). Ipak, zajedničko ratnom seksualnom nasilju je to da je do prije dvadesetak godina bilo tolerirano kao normalna posljedica rata, bilo da je tumačeno kao zabava za vojnike, nagrada za vojnike ili vojna taktika. Kako se silovanje smatralo kaznenim djelom protiv muškarca i napadom na njegovu imovinu rijetko se kažnjavalo.

Neka od napoznatijih mjesta masovnih ratnih silovanja u 20. vijeku uključuju Japan (silovanje kao odmor ratnika), Berlin (silovanje kao osveta), Vijetnam (silovanje kao vojna operacija), Bangladeš (silovanje kao rat za teritorije), Bosna i Hercegovina (silovanje kao akt etničkog čišćenja), Ruanda (silovanje kao akt genocida), Kongo (silovanje kao ekonomsko-zdravstveni rat) i Kosovo (silovanje i u okviru mirovnih misija). Ono što je zajedničko opisima navedenim u zagradama jesu koncepti oko kojih se vrtila muška borba za prevlast – teritorija, osveta, genocid, ekonomija i sl. Javni diskurs se do kraja 20. vijeka gotovo uopće nije bavio ženskom stranom priče o silovanju, niti se silovanjem kao zločinom nad ženom pravo naročito bavilo.

Zabrana seksualnog nasilja bila implicitno uvedena u IV hašku konvenciju (1907) o zakonima i običajima rata u odredbi koja naređuje poštivanje "prava i časti obitelji, života ljudi, privatne imovine i religijskih uvjerenja i prakse." Međutim, ovom zabranom i dalje nije uključivano iskustvo žena izvan okvira porodice, niti se priznavala (i danas se rijetko priznaje) bitna razlika između nasilja i silovanja – silovanje je neodvojivo od raspave o seksualnosti i ne smije se svoditi isključivo na nasilje.

Ove odredbe međunarodnog prava korištene su tokom Nirberških suđenja 1945. i 1946. godine tokom kojih se sudilo istaknutim članovima političke, vojne i ekonomske elite nacističke Njemačke, kao i nižim zvaničnicima, koji su učestvovali u ratnim zločinima. Započet je i Tokijski proces 1946. godine u Americi, ali seksualno nasilje nije bilo tretirano kao kazneno djelo ni u Tokijskoj povelji,

a silovanje se pred tokijskim sudom procesuiralo kao oblik nehumanog postupanja, zlostavljanja ili nepoštivanja porodične časti (prisilna prostitucija je bila zanemarena, iako je bila rasprostranjena u vrijeme Drugog svjetskog rata). Iako postoji vrlo opsežna dokumentacija o seksualnom nasilju u Prvom i Drugom svjetskom ratu, seksualno nasilje nije bilo označeno kao kazneno delo u zakonima i dokumentima sudova. Na suđenjima na kojima se i pominjalo, seksualno nasilje stavljeno je u drugi plan.

Seksualno nasilje u Ženevskoj konvenciji (IV) i dopunskim protokolima

Silovanje je prvi put eksplicitno spomenuto 1949. godine u IV Ženevskoj konvenciji – Konvenciji o zaštiti građanskih lica za vrijeme rata. Ženevska konvencija, član 27: "Žene će posebno biti zaštićene protiv svakog napada na njihovu čast, a naročito protiv silovanja, prinuđavanja na prostituciju i protiv svakog napada na njihovu stidljivost." Dopunski protokol I sadrži još i odredbu koja izričito zabranjuje seksualno nasilje, ali ne kao napad na fizički integritet, već kao napad na dostojanstvo žene. Seksualno nasilje u Ženevskoj konvenciji je napad na čast, moral i dostojanstvo žene. Čast i moral prikazani su kao osnovne vrline žene koje se moraju posebno štititi, jer njihovo oskvrnuće, seksualnim napadom na ženu, rezultira gubitkom ženine vrijednosti, sramotom i stigmatizacijom.

Problem Ženevske konvencije i protokola jeste u tome što seksualno nasilje tretiraju kao napad na dostojanstvo, čast i moral, a ne uzimaju u obzir fizičku, psihičku, mentalnu i emocionalnu patnju, koje su direktne posledice silovanja. Član 27. Ženevske konvencije propisuje (neodređenu) dužnost država potpisnica da štite žene (koje su percipirane kao slabe i nemoćne) od napada na njihovu čast. Dakle, problem je u (prirodnoj) ženskoj ranjivosti i nemoći a ne u sistemskoj subordinaciji? Država nije zaštitnica žena, već struktura koja tolerira njihovu subordinaciju.

Orodnjavanje pristupa moći i pravdi

Tek 50 godina nakon Drugog svjetskog rata skrenuta je pažnja na pitanja nasilja nad ženama u ratovima. Promjena u stavu prema nasilju nad ženama bila je moguća tek kad su žene počele zauzimati pozicije političke i pravne moći na međunarodnom nivou (uz teoriju i aktivizam kao alate osveščivanja).

Sukob na Balkanu bit će zapamćen po manipulaciji i zlostavljanju ženskog roda u svrhu etničkog čišćenja i genocida. Žene su bile silovane, prisilno su zatrudnjavale, i bile su prisiljene u seksualno ropstvo zbog njihove etničke pripadnosti, religije, nacionalnosti, a definitivno zbog svoga roda. (Kelly Dawn Askin, 1997.)

Tijekom genocida 1994. godine, ruandske žene bile su izložene brutalnim oblicima seksualnog nasilja... Silovanje je bilo rasprostranjeno... Žene su bile silovane od strane pojedinaca i grupa, bile su silovane objektima kao što su oštri štapovi ili cijev puške, držane u seksualnom ropstvu ...ili seksualno mutilirane... Neke žene bile su primorane ubiti svoju djecu prije ili poslije silovanja. (Human Rights Watch, 1996. o Ruandi)

Iako je fokus u međunarodnim pravnim dokumentima i akademskim raspravama uglavnom na silovanju žena i djevojčica, važno je napomenuti da su silovanju bili potčinjeni i muškarci i dječaci. Njihova iskustva su još više tabuizirana i neistražena, ali su se sudovi u pojedinim predmetima bavili i ovim djelom.

Prva suđenja za ratne zločine procesuirana su na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ, osnovan u maju 1993) i na Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene u Ruandi (MKSR, osnovan u novembru 1994), i pažljivo su ih pratile feminističke organizacije. MKSJ je sistematsko silovanje i seksualno ropstvo za vrijeme rata označio kao ratni zločin i zločin protiv čovječnosti. MKSR je tretirao silovanje kao instrument genocida.

Seksualno (rodno obilježeno) nasilje pred MKSJ-om i MKSR-om

Seksualno nasilje bilo je važna ratna strategija u sukobima u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi – metoda etničkog čišćenja i genocida. Sudovi su stvorili progresivnu pravnu praksu koja tretira seksualno nasilje kao najteže oblike kaznenih dela. Važnu ulogu u tom razvoju imale su žene koje su na različitim dužnostima radile na sudovima (i muškarci osjetljivi na rodnu tematiku) i feministkinje. Žene su osvojile različite visoke položaje u MKSJ-u i MKSR-u. Pokrenule su izradu rodno osjetljivih praksi i pravila suda (pravna savjetnica za rodna pitanja pri Tužilaštvu je bila zaslužna za podizanje velikog broja optužnica zbog seksualnog nasilja, a sutkinje su zaslužne za vidljivost seksualnog nasilja u postupcima pred sudovima). Sutkinja Pillay je bila zaslužna za inkorporiranje seksualnog nasilja u optužnicu u slučaju Akayesu (MKSR). Sutkinje McDonald i Odio-Benito (prve žene sutkinje MKSJ-a) uticale su na donošenje pravila 96 – Pravila o postupku i dokazima MKSJ – koje propisuje postupanje u vezi sa dokazivanjem seksualnog nasilja, a čiji je cilj prevencija diskriminacije i traumatizacije svjedokinja žrtava seksualnog nasilja.

Ženske nevladine organizacije su imale važnu ulogu u razvoju rodno osjetljive prakse sudova, prateći rad tribunala. Slučaj Akajesu na MKSR-u je bio prvi slučaj u historiji u kojem je optuženi bio osuđen za silovanje kao instrument genocida i kao zločin protiv čovečnosti. Slučaj Kunarac je prvi u sudskoj istoriji u kojem je optuženi proglašen krivim, jer su sudije/sutkinje promijenile pravilnik kako bi proširile definiciju silovanja (februara 2001, Dragoljub Kunarac osuđen je na 28 godina za mučenje, silovanje i držanje u ropstvu kao zločine protiv čovječnosti i kršenje običaja ratovanja). Usvajanjem statuta MKSJ-a i MKSR-a, silovanje, seksualno porobljavanje, prisilna prostitucija, prisilna trudnoća, prisilna sterilizacija ili bilo koji drugi oblik seksualnog nasilja za vrijeme rata, definirani su kao zločini protiv čovječnosti i ratni zločini, te kao instrument genocida.

Nepristajanje/prisila

Definicija silovanja iz predmeta Kunarac: "Mentalni element silovanja kao zločina protiv čovječnosti jeste namjera da se izvrši seksualna penetracija sa znanjem da se dešava bez pristanka žrtve." Pravne feminističke teoretičarke kritiziraju definisanje silovanja kroz "nepristanak", jer se tako teret dokazivanja stavlja na žrtvu i tužiteljice/e koje moraju dokazivati da žena nije pristala na silovanje. Definicija treba da bude zasnovana na prisili, jer je onda teret dokazivanja na optuženom i odbrani koja mora da dokaže da nije bilo prisile. Silovanje je jedinstven zločin (zato što je velika verovatnoća da se dešava ženama) gde je teret dokazivanja stavljen na žrtvu (Gorana Mlinarević).

Odlukama ovih tribunala:

- Silovanje u ratu proglašeno je zločinom protiv čovječnosti i ratnim zločinom.
- Jedan čin silovanja u kontekstu šireg napada proglašen je zločinom protiv čovječnosti.
- Seksualno nasilje proglašeno je mučenjem.
- Ukinuta je pretpostavka da je seksualno nasilje u ratu neizbježno.
- Odbrani je ograničeno problematiziranje pristanka žrtve u slučajevima silovanja pod okolnostima oružanih sukoba.
- Zabranjeno je kao dokaz koristiti prethodno seksualno ponašanje žrtve.
- Zločin silovanja je deo zločina genocida, zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina.
- Odstupanje od tretiranja zločina silovanja sa pozicije morala; naglasak na povredama fizičkog i mentalnog integriteta žena.

MKSJ i MKSR (*ad hoc* tribunali) postavili su osnovu za uspostavu stalnog suda, Međunarodnog kaznenog suda (MKS), koji se bavi svim sukobima u svijetu gdje se silovanje, i drugi rodno zasnovani zločini, koriste kao unaprijed osmišljene strategije za poražavanje neprijateljske strane. Osnovan je na temelju Rimskog statuta koji je stupio na snagu 2002. godine i nalazi se u Den Haagu. MKS definiše sljedećih pet kaznenih djela kao ratne zločine: silovanje u ratu, seksualno ropstvo, prisilna trudnoća, prisilna prostitucija, svi ostali oblici seksualnog nasilja.

SUD BiH

Sud BiH i Tužilaštvo BiH na državnom nivou osnovani su 2002. godine, ali su tek 2005. godine postali potpuno funkcionalni. Na sudu su dugo godina radili/e sudije/sutkinje i tužitelji/ce iz inostranstva. Sud ima tri odjela: Odjel I za ratne zločine, Odjel II za organizirani kriminal i Odjel III za sva ostala kaznena djela iz nadležnosti Suda. Odjel I ima posebnu ulogu u procesuiranju ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida. Međunarodni tribunal u Haagu (MKSJ) je, 2004. godine prestao dizati optužnice. Sud BiH je naredne godine od Tribunala preuzeo većinu predmeta ratnih zločina počinjenih na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Tribunalu su ostala suđenja političkim vođama i visokim vojnim licima sa komandnom odgovornošću. Većina predmeta sa optužnicama za ratno seksualno nasilje prebačena je državnom sudu ili sudovima nižeg stepena na osnovu toga što su ovi predmeti „manje ozbiljni“ (u odnosu na predmete komandne odgovornosti). Sud BiH se posebno bavi predmetima sa direktnim počiniteljima/kama. Organizacije preživelih u BiH insistiraju na tome da svi predmeti koji uključuju ratno seksualno nasilje treba da budu procesuirani na Sudu BiH, a ne na sudovima nižeg stepena, budući da žrtve nemaju poverenja u sudove nižeg stepena.

na. Jedan od razloga je taj što se Kazneni zakon BiH ne primjenjuje na nivou entiteta - maksimalna zapriječena zatvorska kazna za ratni zločin silovanja i zločin protiv čovječnosti na državnom nivou iznosi 45 godina, dok na nivou entiteta iznosi 20 godina.

U Kaznenom zakonu BiH samo dva člana, tačnije dvije tačke, navode silovanje, uz druge zločine. Kao zločini protiv čovječnosti, član 172, stav 1, tačka g, Ratni zločin protiv civilnog stanovništva; član 173, stav 1, tačka e, Zločini protiv čovječnosti,

Feministička pravna teorija – površni pregled

Susan Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women and Rape* iz 1975. godine je najuticajnija knjiga o silovanju u ratu koju je napisala novinarka, aktivistkinja i teoretičarka. Knjiga se bavi silovanjem kao sistematskim procesom držanja žena u strahu.

Gabriela Mischkowski i Gorana Mlinarević, *The Trouble with Rape Trials – Views of Witnesses, Prosecutors and Judges on Prosecuting Sexualised Violence during the War in the former Yugoslavia*. Medica Mondiale iz 2009. godine jedina je studija do sada koja se bavi iskustvom žena koje su svedočile pred Sudom BiH. Ova studija je otvorila javnu debate o rodnoj perspektivi suđenja za ratne zločine u BiH.

Gorana Mlinarević u tekstu *Seksualno nasilje nad ženama kao ratni zločin* polazi od feminističkih teorija i postignuća u procesuiranju odgovornosti za silovanje u ratu, pokazuje uzroke i posljedice proširivanja definicije silovanja u ratu, te propituje efikasnost ustanovljenog sistema za reparaciju i restituciju osoba koje su preživele silovanje u ratu.

Kelly D. Askin u tekstu *Empowering Women Through International Criminal Tribunals* piše o tretmanu žena u ratnim sukobima u prošlosti, te osnivanju Tribunala.

Christine Chinkin piše o silovanju u kontekstu međunarodnog prava u *Rape and Sexual Abuse of Women in International Law*.

Rosemary Nagy piše o tranzicijskoj pravdi kao globalnom projektu.

Rhonda Copelon daje pregled ulaska rodne perspektive u tretiranje ratnog zločina u međunarodnom pravu, kroz istoriju Japana i Ruande, u tekstu *Gender Crimes as War Crimes: Integrating Crimes Against Women into International Criminal Law*.

Rosalind Dixon u tekstu *Rape as a Crime in International Humanitarian Law: Where to from Here?* Pokazuje kako se mijenjala paradigma interpretacije ljudskih prava i humanitarnog prava.

Ivana Radačić u tekstu *Granice međunarodnoga kaznenog prava: Jesu li žene napokon unutar granica?* piše o problemima silovanja i međunarodnopravnoj regulaciji rodno specifičnog ratnog seksualnog nasilja, te uspostavljanju MKSJ.

Umjesto zaključka

“Tijelo silovane žene postaje ceremonijalno bojno polje na kojem paradiraju pobjednikove trupe. Čin koji se odvija nad ženom komunikacija je između muškaraca, vidljiv dokaz pobjede jedne strane i poraza druge.”
(Susan Brownmiller)

Iako se silovanje dešava i muškarcima, ono je historijski za žene bilo češći i izraženiji problem koji predstavlja stalnu prijetnju kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi. Ako se ranije o tom problemu i razgovaralo, rasprave su vodili i pravila pisali muškarci. Ženska strana priče je dugo bila prešućivana i spadala je isključivo u

privatni domen zbog stigmatizacije društva i prebacivanja krivice na ženu. Rastom i razvojem feminizma ova tema se uz mnogo muke i otpora nameće u javnom diskursu. Važne, ali i dalje nedovoljne pomake u pravnim normama i podizanju društvene svijesti možemo pripisati isključivo hrabrim ženama.

Korištena i preporučena literatura:

Askin, Kelly Dawn (1997), *War Crimes against Women: Prosecution in International War Crimes Tribunal*, The Hague: Martinus Nijhoff Publishers

Chinkin, Christine (1994), «Rape and Sexual Abuse of Women in International Law», *European Journal of International Law* 5(3): 326-342, Oxford

http://www.women-war-memory.org/hr/Granice_medjunarodnoga_kaznenog_prava/

Mastnak, Tomaž (2011), Mit o silovanju, dostupno na <http://pescanik.net/2011/10/mit-o-silovanju/>

Mischkowski, Gabriela and Gorana Mlinarević (2009), *The Trouble with Rape Trials – Views of Witnesses, Prosecutors and Judges on Prosecuting Sexualised Violence during the War in the former Yugoslavia*. Medica Mondiale.

Mlinarević, Gorana (2008), Seksualno nasilje nad ženama kao ratni zločin, časopis za filozofiju i društvenu teoriju *Dijalog*, br.3-4, 2008, str.53-85

Radačić, Ivana *Granice međunarodnoga kaznenog prava: Jesu li žene napokon unutar granica?* Treća, br. 2, vol. VI, 2004.

Susan Brownmiller (1975), *Against Our Will: Men, Women and Rape*.

Naomi Wolf

Mit

o ljepoti

Kako se prilagodi ljepoti koja nije prirodna

SLIKA TIJELA

Selma Mustačević

Slika tijela je intelektualna ili idealizirana slika onoga što nečije tijelo jest ili bi trebalo biti.

Slika tijela je kompliciran aspekt samopoimanja odnosno percepcije i osjećanja pojedinca/ke o svom tijelu i fizičkom izgledu (Cash & Pruzinsky, 2002).

Kako se pojedinac/ka osjećaju i percipiraju vlastito tijelo i fizički izgled direktno ovisi o vladajućem idealu tijela i kako se nečije tijelo uklapa u taj ideal. Ideal ženskog tijela je fluidan i mijenja se kroz historiju, zavisno od područja i kulture, te možemo reći da je društveni konstrukt jednako kao i rod. Ako polazimo od prahistorije i vremena majke božice, slika ideala ženskog tijela je slavljena i predstavljana kroz figurine Venere (stare između 22.000 i 28.000 godina), simbola plodnosti koje predstavljaju žene sa velikim grudima, širokim kukovima i oblim stomacima.

Značajne razlike u mišljenju postoje u arheološkoj i antropološkoj literaturi u vezi sa mogućim značenjima figurina. Neke od različitih teorija tvrde da figurine predstavljaju: simbol plodnosti, autoportrete, realistične slike stvarnih žena, idealne slike ženske ljepote, vjerske ikone, prikaze boginje majke itd. Mnogo kasnije u historiji, od Boticcellija i *Rođenja Venere* u 1400-tim do Rubensa u ranim 1600-tim kada je slikao portrete punih žena, kao ideal ženskog tijela slavile su se mekše figure većih grudi,

oblina i okruglih stomaka.

Već od 1700-tih idealiziraju se uski strukovi i proporcije koje su za mnoge žene prirodno nemoguće, što prati pojava korzeta. Da li moda kreira ideal ljepote ili prati društvene norme? Društvo u to vrijeme ne slavi više plodnost nego stavlja fokus na, takozvani, romantični ideal žene koja je slaba, krhka, nježna. Sama moda, ne samo tada nego i danas jesu, npr. visoke potpetice, koje imaju veliku ulogu u izazivanju bola i deformisanja nekih dijelova tijela kod žena. Podržavaju se ideali koji su za mnoge žene nedostižni kroz odjeću koja nije funkcionalna do te mjere da ne dozvoljava slobodno disanje ili kretanje bez spoticanja.

Sa 1920-tim dolazi i ideal ženskog tijela koji je slobodan od korzeta i fizičkog sputavanja koji slavi žensku aktivnost, bila ona plesanje ili bavljenje sportom. Istovremeno, u Sjedinjenim Američkim Državama, sufražetkinje koje su se borile za ženska prava još od abolicijskog pokreta u 1920-tim dobivaju pravo glasa. Interesantno je da i prvi val feminizma u 19. vijeku, kao i drugi val feminizma u 1960-tim, prate ideali ženskog tijela koje se oslobađa od stega (korseta u prvom valu, grudnjaka u drugom) i istovremeno postaju androgini. Kroz vijekove, *rodne razlike* između muškaraca i žena su naglašavane upravo kroz nametnute ideale žene, ženskog tijela i ženske krhkosti i slabosti. Kroz jačanje ženskih pokreta, vidljiva je promjena u ženskom idealu tijela koje postaje kombinacija maskulinih i femininih karakteristika.

Danas ideal ženskog tijela predstavlja ravan stomak, s naglaskom na "zdravu" mršavost u kombinaciji sa velikim grudima i zadnjicom. Zahvaljujući globalizaciji, ideal ženskog tijela ne ovisi više o području i kulturi koliko o globalnom očekivanju i jednom idealu koji treba da vrijedi za sve, bez obzira na rasu, godine ili etničko porijeklo. Uzrokovao je epidemiju poremećaja u ishrani i kozmetičkih zahvata kojim se savršeno zdrave žene podvrgavaju kako bi postigle taj *ideal*. Za većinu populacije, dostizanje ideala ženskog tijela je nerealno još od kraja itali-

janske renesanse, kada su pune, raskošne figure počele bivati zamijenjene figurama u steznicima koji potiskuju unutrašnje organe da bi se postigao efekat pješčanog sata. Situacija se nije bitno pormijenila ni danas - nekoliko vijekova poslije vladajući ideal ženskog tijela je jednostavno nedostižan za prosječnu ženu koja nema budžet za trenera/icu, plastičnog hirurga/inju i nutricionistu/kinju koji/e bi od nje napravili osobu ili objekat vrijedan divljenja sa velikim grudima, malim strukom, velikom zadnjicom i naravno, ne smijemo zaboraviti, najnovijom pošasti - rupom između bedara. Andrea Dworkin u *Woman Hating* kaže: „Standardi ljepote precizno opisuju odnos koji će pojedinka imati sa svojim tijelom. Određuju njenu mobilnost, spontanost, držanje, hod, načine na koje može koristiti svoje tijelo.“ Što navodi na pitanje koliko žena može biti slobodna od ideala ljepote, koliko može da živi svoj život ne obazirajući se na silne medijske poruke, koliko može da uživa u funkcionalnosti svog tijela bez razmišljanja o tome kako se ono uklapa u društvene standarde. Danas u BiH postoji mnogo tabu tema; o mnogim temama se društvo donekle senzibiliralo, pa će neka mišljenja i da se prešute, međutim, to kako žene izgledaju je otvoreno za javne rasprave. U toj javnoj raspravi, i to bez obzira gdje je žena na spektru uklapanja u ideal, o njenom tijelu će raspravljati na glas svi mogući; potencijalni poslodavci/teljke, partneri/ce, komšije/nice, radnici/e u supermarketu, mediji - ako je žena na nekoj vidljivoj poziciji.

Zahvaljući konstantnom pritisku strogih ideala ljepote na sliku tijela, značajan je porast kozmetičkih zahvata i kliničkih poremećaja u ishrani: anoreksije, bulimije, poremećaja prejedanja itd. Stopa smrtnosti (vezana za anoreksiju) je 12 puta veća od stope smrtnosti od ostalih uzroka smrti kod žena od 15 do 24 godine. Najveći doprinos razvoju anoreksije i bulimije je nezadovoljstvo vlastitim tijelom (Stice, 2002). Već od šeste godine, djevojčice posebno, izražavaju zabrinutost o svojoj težini ili o obliku svog tijela. 40-60 % djevojčica u osnovnoj školi (od 6 do 12 godina) su zabrinute radi svoje težine ili brinu o tome da ne postanu predebele (Smolak, 2011).

Ideal ženskog tijela ili ljepote, jednako kao i rodni normativi, ne dopuštaju individualnost, ne prepoznaju različitosti i propagiraju uniformisanost u izgledu i ponašanju. Andrea Dworking s pravom kaže kako standardi ljepote definiraju dimenzije ženske slobode. Naomi Wolf u uvodu za zadnje izdanje *Mita ljepote* kaže: „Nezamislivo je danas, da su prije deset godina mnoge od nas si postavljale pitanja: “Da li će me se shvatiti ozboljno na poslu ako izgledam „previše ženstveno“, Da li će me slušati uopšte ako izgledam „pre-obično“, “Da li sam „loša“ ako se udebljam?” Danas nije nezamislivo da si žene i dalje postavljaju ova pitanja, dodatan teret na žene danas je da su spoznale da postoji nešto užasno pogrešno što su prisiljene da razmišljaju i preispituju svoju vrijednost na ovaj način što ne nulira prvobitna pitanja nego dodaje na cijelu priču i osjećaj krivnje. Naomi Wolf nastavlja u svom uvodu i kaže da upravo to razmišljanje o pogrešnosti mišljenja na taj način „je svedočanstvo o moći ideje u glavama mnogih žena odjednom; dokaz njihove sposobnosti da stvore trajne promjene, pa čak i malo više slobode.“

Slika tijela neovisna od ideala ženskog tijela bi značila slobodu da se prihvati vlastito tijelo i da se slavi funkcionalnost, a ne oblik jer kad se ne bi trošilo vrijeme i energija na dostizanje, većini žena nedostižnih, ideala šta bi se sve moglo uraditi?

Korištena i preporučena literatura:

History Matters: Patriarchy and the Challenge of Feminism by Judith M. Bennett

The Beauty Myth by Naomi Wolf

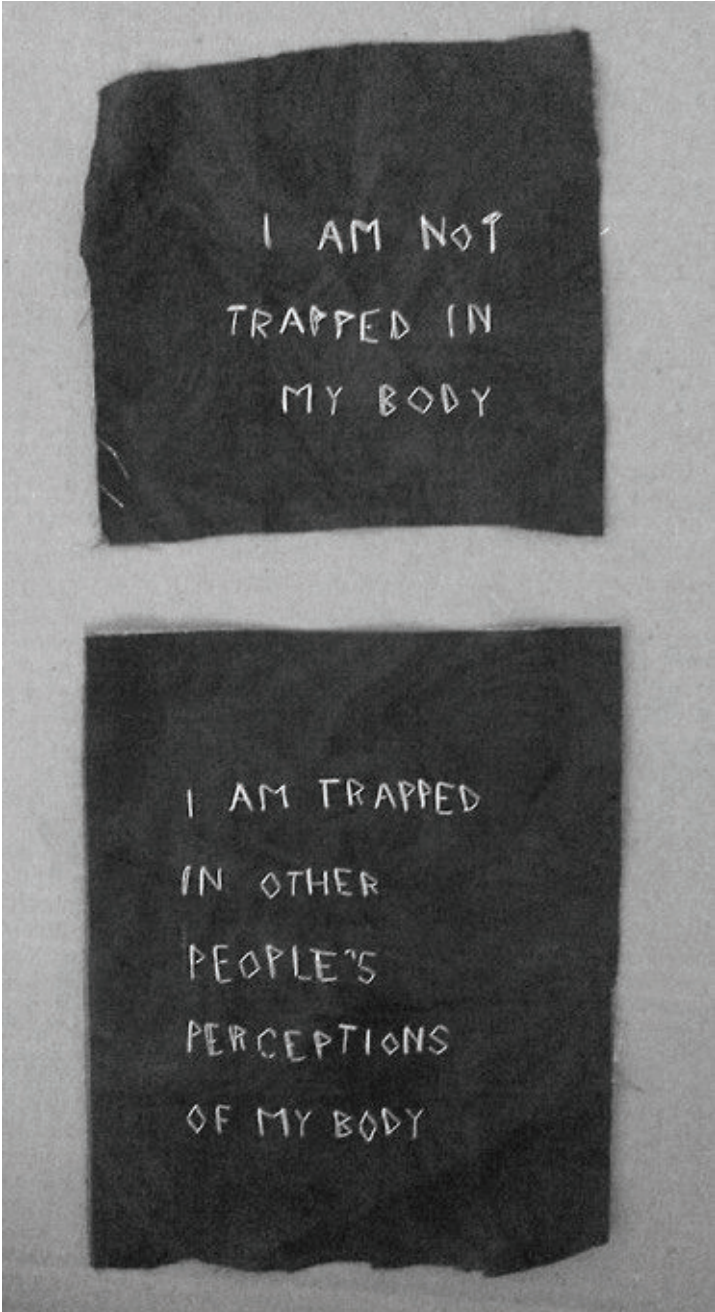
Our Bodies, Ourselves by Boston Women's Health Book Collective Staff, Judy Norsigian

Upute za dalje čitanje

Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body By Susan Bordo

Female Body Image and the Mass Media: Perspectives on How Women Internalize the Ideal Beauty Standard by Kasey L. Serdar

The Psychology of Ideal Body Image as an Oppressive Force in the Lives of Women by Barbara A. Cohen, Ph.D.

The image shows two rectangular pieces of black fabric with white, hand-stitched text. The top piece is slightly smaller and has a more irregular, torn edge on its left side. The bottom piece is larger and has a more regular, straight edge. Both pieces are set against a light gray background.

I AM NOT
TRAPPED IN
MY BODY

I AM TRAPPED
IN OTHER
PEOPLE'S
PERCEPTIONS
OF MY BODY

SPOL

Dajana Cvjetković

Biološki spol je određen hromozomima (XX, XY), hormonima (estrogen i progesteron, testosteron) i unutrašnjim i spoljašnjim genitalijama (vulva, klitoris, vagina, testisi i penis). Klasificiranje se vrši na osnovu reproduktivnih organa/funkcija i genitalija na muški, ženski i interspolni. Društveno prihvaćeni su samo muški i ženski spol. Društveno prihvaćeno tretiranje spola je kruto i binarno te uključuje postojanje samo dva spola, muški i ženski. Također, društvena binarnost u odnosu na biološke karakteristike definiše i druge odrednice spola koje su isključivo društveni konstrukt, poput društvenih uloga muškaraca i žena.

Genetski spol je određen spolnim hromosomima, odnosno informacijom o spolu koju pri stvaranju nove jedinke nosi sperma (muška spolna ćelija). Jedan hromosomski par određuje genetski spol osobe pri spajanju muške i ženske spolne ćelije, kod žena su to dva ista hromosoma (XX), a kod muškaraca različita (XY). U prvoj sedmici nakon oplodnje tjelesne strukture koje će postati reproduktivni organi – gonade iste su kod žena i muškaraca. Razvoj ženskih ili muških gonada počinje nakon šeste sedmice od trenutka oplodnje.¹⁹⁸ Kada gonade (testisi ili jajnici) budu formirani mogu proizvoditi vlastite spolne hormone koji su jedan od ključnih faktora za budući spolni razvoj osobe. Gonade luče hormone koji direktno utiču na razvoj; kod žena estrogen utiče na razvoj tjelesnih karakteristika žena i regulaciju menstrualnog ciklusa, ali i progesteron utiče na pravilan razvoj ženskog organizma i potiče seksualnu motivaciju. Progesteron (kao an-

¹⁹⁸ Our sexuality, Robert Crooks and Karla Baur, str. 115.

drogen) kod muškaraca je zadužen za potpomaganje razvoja muških tjelesnih karakteristika i seksualne želje. Nakon razvoja gonada i lučenja spolnih hormona, 8 sedmica od oplodnje dolazi do razvoja muških ili ženskih vanjskih genitalija, zavisno od prisutnosti ili odsutnosti DHT-a (produkta testosterona). Kod beba se klitoris definira kao prihvatljiv ako je veličine 0,2 do 0,85 cm, a penis ako je veći od 2,5 cm. Sva odstupanja se definiraju kao neprihvatljiva i pristupa se hirurškoj modifikaciji iz čisto estetskih razloga kako bi se dijete uklopilo u biološke norme. Proces razvoja vanjskih spolnih karakteristika je isti kod muškaraca i žena što je vidljivo i u homolognim dijelovima spolnih organa (klitoris – glavić penisa, jajnici – testisi), a traje oko 4 sedmice.

Osobe koje su rođene s hromozomskim, hormonskim ili genitalnim karakteristikama koje ne odgovaraju zadatim standardima muške ili ženske kategorije zbog svoje seksualne ili reproduktivne anatomije nazivaju se interspolnim osobama. Ova riječ je zamijenila pojam hermafrodit, koji su obimno koristili liječnici tokom 18. i 19. vijeka i koji se danas smatra nestručnim. Interspolnost može poprimiti različite oblike i obuhvatiti različita stanja interspolnih osoba. Ovi slučajevi se javljaju zbog atipične kombinacije spolnih hromosoma ili kao rezultat hormonalnih odstupanja u prenatalnom periodu. Veoma malo pažnje se posvećivalo identifikaciji podudarnosti hromosomnog spola i spola određenog genitalijama, a vodeći princip je bio *učiniti genitalije što prirodnijim naizgled*. Tako da je mnogim intersex osobama dodijeljen ženski spol zbog manje komplikovane operacije genitalija. Život te djece je praćen godinama i došlo se do zaključka da se kod mnoge djece dodijeljeni spol ne podudara sa rodnim identitetom što je oborilo teoriju da se djeca rađaju kao rodno neutralna. Velika se debata vodi oko odabira „pravog životnog perioda“ za adaptaciju spola sa rodnim identitetom. Neki naučnici, roditelji i intersex osobe smatraju da se nakon treće godine osobe može odrediti rodni identitet te da se tad treba pristupiti adaptaciji biološkog spola, drugi smatraju da osoba nakon punoljetstva sama treba da odluči, dok se treći drže

stare prakse da spol treba odrediti na osnovu preovladavajućih spolnih karakteristika individue pri rođenju. Ukratko, interspolnost je spektar bioloških stanja.

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH¹⁹⁹ u članu 9 definiše spol kao „biološke i psihološke karakteristike po kojima se razlikuju osobe muškog i ženskog spola, a označava i gender/rod kao sociološki i kulturološki uvjetovanu razliku između osoba muškog i ženskog spola i odnosi se na sve uloge i osobine koje nisu uvjetovane ili određene isključivo prirodnim ili biološkim faktorima, nego su prije proizvod normi, prakse, običaja i tradicije i kroz vrijeme su promjenljivi.“ Sama definicija je neadekvatna i uslovljena društveno određenom binarnošću koja je ekskluzivna.

Spolni identitet je individualno identificiranje po pitanju spola i spolne pripadnosti, koji ne zavisi od spola koji je pripisan rođenjem.

Važno je znati da interspolne osobe mogu odabrati da li će spolni identitet prilagoditi spolu (muškom ili ženskom) ili da ostanu interspolne. S obzirom na navedene prirodne procese, i činjenicu da se osobe rađaju kao interspolne i mogu odabrati da tako žele živjeti potrebno je spol promatrati kao trijadu, muško – žensko – interspol, a ne samo kao binarnu strukturu (muško i žensko).

Transeksualnim osobama u BiH se nazivaju one osobe koje su promijenile spol potpuno ili djelimično, kao i one koje to žele učiniti. S druge strane, transeksualnost označava svako

199 Na osnovu člana 15. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ broj 102/09); te člana 41. stav 1) tačka (i) Poslovnika Predstavničkog doma („Službeni glasnik BiH“, brojevi: 33/06, 41/06, 81/06, 91/06, 91/07 i 87/09) i člana 26. stav 1) tačka (i) Poslovnika Doma naroda („Službeni glasnik BiH“, br. 33/06, 41/06, 91/06 i 91/07) Ustavnopravna komisija Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine na 93. sjednici održanoj dana 22.02.2010.godine, i Ustavnopravna komisija Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine na 54. sjednici, održanoj dana 25. marta 2010. godine, utvrdile su prečišćeni tekst Zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, („Službeni glasnik BiH“ brojevi: 16/03 i 102/09) u kojem su naznačeni dani stupanja na snagu navedenog zakona i njegove izmjene i dopune.

prevazilaženje binarnog heteroseksualnog okvira u kojem su sve osobe muškog ili ženskog spola. „Razvoj seksologije, psihijatrije, te cjelokupna ‘medikalizacija seksualnosti’ doprinijela je tome da 1923. Marcus Hirschfeld prvi skuje termin ‘transeksualnost.’”²⁰⁰ Simbol transeksualnih osoba je kombinacija Marsa i Venere, odnosno simbola za muškarce i žene.

Pravo na promjenu spola uključuje pravo svake osobe da se sama rodno identificira, te da ukoliko njen željeni spol nije u skladu s njenim biološkim spolom, ima mogućnost da pristupi medicinskim procedurama promjene spola, kao i da nakon izvršene promjene bude u potpunosti priznat_a kao pripadnik_ca spola kojem osjeća da pripada.²⁰¹

Da bi promijenile spol, mnoge transeksualne osobe moraju proći zahtjevnije preglede, hormonsku terapiju i modifikaciju genitalnih organa operativnim zahvatom. Ne žele sve transeksualne osobe da potpuno promjene spol, neke žele samo promjenu tijela, rodnih uloga ili seksualnosti. Proces tranzicije iz jednog spola u drugi je mukotrpan i težak, a počinje sa psihološkim savjetovanjem i prilagodbom životnog stila (odjevanje, ponašanje) željenom spolu. Nakon nekoliko mjeseci ili godina, kada se osoba potpuno saživjela sa životnim stilom rodnog identiteta pristupa se hormonalnoj terapiji. Muškarcima koji žele biti žene (MtF – male to female) daju se medikamenti koji utiču na rast grudi, nježniju kosu, zaustavljanje rasta dlaka na licu i oblikovanju ženskog tijela. Žene koje žele postati muškarci (FtM – female to male) se tretiraju medikamentima na bazi testosterona koji utiču na rast tijela, dlaka na licu i tijelu, redukciju veličine grudi i produbljenje glasa. Testosteron također zaustavlja menstrualni ciklus. Operacija genitalija i grudi (kod žena koje žele biti muškarci) preporučuje se godine dana nakon završetka hormonalne terapije.

200 Čaušević Jasmina, Gavrić Saša; Pojmovnik LGBT kulture, 2. Dopunjeno izdanje, SOC, Sarajevo, 2014, str. 467.

201 Izvještaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH, str. 33.

Ovakvi postupci i zahvati su još uvijek nepoznanica u BiH, te se transeksualne osobe najčešće odlučuju za tretman i operaciju u nekoj drugoj zemlji. Ali tu nije kraj problemima, jer se pri promjeni spola mijenja i jedinstveni matični broj, odnosno dio koji označava spol. Proces izmjene ličnih podataka u državnim registrima nije definisan zakonskim odredbama ili procedurama što umnogome usložnjava život transeksualnih osoba u BiH. Da bi promijenili spol u ličnim podacima i matični broj, osobe trebaju dostaviti zahtjev za promjenu spola u ličnim dokumentima nadležnom organu (ovisno o kojem dijelu BiH je riječ) te dostaviti medicinsku dokumentaciju o promjeni spola. Sistem zdravstvenog osiguranja u cijeloj BiH ne pokriva troškove složenog i veoma skupog procesa promjene spola, pa su transeksualne osobe prinuđene da samostalno snose sve troškove.

Dihotomija spola je direktno uticala na stvaranje društvene nejednakosti među spolovima koja je najčešće zasnovana na vizualnoj percepciji spola, ali ne i činjenicama. Društveno je prihvaćeno da su muškarci snažniji od žena, da su žene nježnije. Takve društvene konstrukcije određuje „nivo“ ženskosti ili muškosti i ako se osoba potpuno ne uklapa u jednu od dvije kategorije društvo je diskriminira i ograničava njeno bivstvovanje i participaciju u društvu. Npr. interseks osoba koju društvo percipira kao nedovoljno muško ili nedovoljno žensko se zbog nepodudarnosti u npr. hromosomima ne može prijaviti na oglas za posao ili učestvovati u sportskim takmičenjima.

U cilju osiguravanja prava trans osobama potrebno je obezbijediti pristup adekvatnoj zdravstvenoj zaštiti i pravno priznanje roda vođeno principima ljudskih prava. Strah od nepoznatog, drugog, drugačijeg je prisutan u svim društvima kroz istoriju i često rezultira mržnjom, gađenjem, diskriminacijom, odbacivanjem i zločinom iz mržnje. To pokazuje i istraživanje Zlatiborke Popov-Momčinić „Ko smo mi da sudimo drugima“, Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini gdje je više od polovine sudi-

onika navelo da se uopšte ne slaže s tim da je mijenjanje spola prihvatljivo.²⁰² Transfobija je neopravdan, iracionalni strah, mržnja, gađenje, diskriminacija i averzija prema transeksualnim i transrodnim osobama čije rodno izražavanje se percipira kao neprihvatljivo u binarnom svijetu. U tu kategoriju spada i transmizoginija, prema trans ženama koje ne samo da se ne uklapaju u tradicionalne rodne norme nego se diskriminiraju jer se žene smatraju inferiornim i manje vrijednim od muškaraca (društvo to percipira kao da su muškarci koji se oblače kao žene slabići). Zločin iz mržnje je vid ispoljavanja transfobije, gdje osobe vrše nasilje prema drugima jer se ne uklapaju u društveno prihvaćenu heteronormativnu binarnost. Na tragu toga je i negiranje prava pojedinaca i pojedinki na samoodređenje spolnog ili rodnog identiteta. „Regulacija zločina iz mržnje u Krivičnom zakonu Republike Srpske i Krivičnom zakonu Brčko distrikta uvedena je 2010. godine, a slična inicijativa bila je pokrenuta istovremeno i u Federaciji BiH, međutim nije došlo do njene realizacije.”²⁰³ To znači da je zločin iz mržnje kao takav definisan Krivičnim zakonom gdje se identifikiraju pojedini oblici krivičnih djela motivisani predrasudama.

Međunarodni dan sjećanja na ubijene trans osobe se obilježava 20. novembra kako bi se skrenula pažnja na svakodnevno nasilje nad trans osobama u svijetu. Ovu inicijativu je pokrenula Gwen-dolyn Ann Smith 1998. u znak sjećanja na ubijenu Ritu Hester u Massachusettsu 1997.

Međunarodni dan vidljivosti trans osoba se obilježava svakog 31. marta kada aktivisti i aktivistkinje slave transrodnost, hrabrosti i različitost svih koji žive izvan visokih zidina binarnih normi, sa željom da podignu svijest onih koji žive unutar zidina gdje žive i diskriminacija i transfobija. Međunarodni dan je osnovao transrodni aktivist iz Michigana 2009.

²⁰² Zlatiborka Popov-Momčinović “Ko smo mi da sudimo drugima?” Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini, str. 44.

²⁰³ Izvještaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH, str. 12 i 13.

Spol i feminizam

Spol je važna tema feminizma. Kako navodi Judith Butler „Ondavno su se u samom feminističkom diskursu javili otpori prema toj preovlađujućoj koncepciji odnosa feminističke teorije i politike. Sam subjekt žene se više ne razumije kao nešto stabilno i postojano.”²⁰⁴ Razlozi za to su mnogobrojni, a leže u nemogućnosti definiranja pojma žena kao univerzalnog, van heteronormativnosti i binarnosti koja ograničava postojanje žene u svim vremenima i kulturama. Konstruktivističke teorije tvrde da je spol (kao i rod i rodne uloge) konvencija (društvena konstrukcija).

Korištena i preporučena literatura:

Aida Spahić i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava: 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Damir Banović i Vladana Vasić (2013). *Seksualna orijentacija i rodni identiteti: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Džudit Butler (2010). *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Loznica: Karpos.

Jasmina Čaušević i Saša Gavrić (priredili, 2012). *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell, ured u BiH.

Jasmina Čaušević (priredila, 2014). *LGBT Čitanka 3. Identiteti, aktivizam, pravo*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 1: Guidelines*. New York: the Population Council.

Nicole Haberland (grupa autora, 2009). *It's All in One Curricula Volume 2: Activities*. New York: the Population Council.

²⁰⁴ Nevolja s rodom, Judith Butler, str. 47.

John Colapinto (2000). *As Nature Made Him: Boy Who Was raised as a Girl*. Canada: Harper Collins.

Joy Magezis (2001). *Ženske studije*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo.

Robert Crooks i Karla Baur (2010). *Our sexuality: eleventh edition*. Belmont: Wadsworth.

Vladana Vasić (2013). *Izveštaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Vladana Vasić (2014). *Homofobni i transfobni incidenti i zločini iz mržnje u Bosni i Hercegovini u periodu od marta do novembra 2013*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Zlatiborka Popov-Momčinović (2013). *“Ko smo mi da sudimo drugima?” Ispitivanje javnog: mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija „Heinrich Boll“, Ured u BiH: Fondacija CURE: Sarajevski otvoreni centar.

- Zakon o ličnom imenu FBiH
- Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH

Fotografija Tina Jelin/RFE/RL: Breza, Rudarke

ŽENE I TRŽIŠTE RADA

Trenutna situacija u Bosni i Hercegovini

Melisa Tolja Mešić

Šta je to tržište rada? Tržište rada je mjesto (stvarno ili imaginarno) gdje se rad (posao) traži i nudi, te prema tome prodaje i kupuje. Ono funkcionise kroz interakciju radnika (radne snage ili ljudstva) i poslodavaca. Pregovori na tržištu rada obično obuhvataju i plaćanje i uslove rada. Da bi se analizirala obilježja tržišta rada (lokalnog, regionalnog, državnog ili čak međunarodnog) provodi se analiza tržišta rada (LMA = labour market analysis). *Povezanost između tržišta rada i stručnog obrazovanja, obuke bi trebala biti vrlo čvrsta. Potražnja za radnom snagom na konkretnom tržištu rada (potražnja za radom) je količina usluga rada (ponude rada) koji potražuju poslodavci, tj., koju poslodavci žele da kupe.*²⁰⁵

Kako izgleda tržište rada u Bosni i Hercegovini? Prema Agenciji za ravnopravnost spolova BiH, ono što ga karakteriše je teški deficit produktivnog zapošljavanja i dostojanstvenog rada. Stope zaposlenosti su izuzetno niske kao posljedica male uključenosti mladih i žena, te neujednačene strukture ekonomski aktivnih starosnih grupa. Odlazak mlade obrazovane populacije još više otežava oporavak i stabilizaciju ekonomske slike

²⁰⁵ Konzicni glosar termina i pojmova stručnog obrazovanja i obuke za BiH/VET Programme (2008). Dostupno na <http://www.vetbih.org/portal/images/stories/Definicije%20pojmov%20-%20Lokalni%20jezik.pdf>

države kao i zaposlenost u tzv. sivoj, neformalnoj ekonomiji.²⁰⁶ U Bosni i Hercegovini se kao vezani pojmovi za tržište rada nezao-bilazno navode nezaposlenost i diskriminacija. Iako je kompleksna ekonomska i politička situacija podjednako pogodila sve kategorije društva, žene kao brojčano zastupljeniji spol bivaju više izložene nejednakostima na tržištu rada. Navedena agencija u ocjeni stanja je izdvojila dva ključna problema, segregirano tržište rada i neaktivnost žena, uprkos boljim obrazovnim rezultatima.²⁰⁷ Tačnije, analize Agencije pokazuju i da uprkos velikom broju žena koje svake godine diplomiraju, podzastupljenost na tržištu rada i pozicijama u odlučivanju (izvršni/upravni i nadzorni odbori) onemogućava generisanje pozitivnih trendova i generalno poboljšanje položaja žena u bh. društvu.²⁰⁸

Zašto žene nisu više prisutne kao poželjna radna snaga na bh. tržištu rada? Da li su i u kojoj mjeri radno sposobne žene u mogućnosti svojim obrazovanjem i stručnošću odgovoriti na aktualnu potražnju?

Rijetko možemo pročitati ili saznati više o uzrocima male zaposlenosti kao i o problemima zbog kojih je procenat njihovog učešća na tržištu rada na veoma nezadovoljavajućem nivou. Kada se i govori o temi zaposlenosti i tržišta rada, žene bivaju predstavljene u ukupnoj statistici jer čine samo dio mozaika u lošoj ekonomskoj slici zemlje.

206 Izvor Ministarstvo civilnih poslova BiH, dostupno na www.mcp.gov.ba/zakoni_akti/strategije/?id=1530 Formuliranju ove Strategije se vršilo prema Okviru zapošljavanja EU i obavezama iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju europskom partnerstvu. Cilj strategije je trebalo biti unaprijeđenje zapošljavanja za sve u skladu sa ILO Konvencijom o politici zapošljavanja 1964., br.122. koju je BiH ratificirala.

207 Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Stakleni krov na tržištu rada u Bosni i Hercegovini, <http://arsbih.gov.ba/stakleni-krov-na-trzistu-rada/>

208 Prema prvom istraživanju o broju žena i muškaraca u upravljačkim strukturama preduzeća koje je Agencija za ravnopravnost spolova provela u maju 2014. godine na pozicijama je bilo svega 15,7% žena. Istraživanje je bazirano na odgovorima 70 od top 100 poslovnih subjekata prema analizi Poslovnih novina iz 2013.godine. Analizirana je zastupljenost žena i muškaraca u upravi i nadzornim odborima u FBiH te u upravnim i izvršnim odborima u RS.

Šta nam to govori statistika i kako izgleda, tzv. *stakleni krov* (eng. glass ceiling) koji uključuje sve barijere za ravnopravnije i aktivnije učešće žena na tržištu rada? Uprkos preporukama i strategijama na entitetskim nivoima (*Strategija zapošljavanja u Federaciji BiH 2009-2013. godine, Strategija zapošljavanja za Republiku Srpsku za 2010-2014.*), te *Zakonu o ravnopravnosti spolova BiH* (2003), integracija žena unutar tržišta rada se u velikoj mjeri odnosi na one sektore i djelatnosti gdje muška snaga ostavlja prostor za zapošljavanje.²⁰⁹ Iako je procenat žena znatno povećan u nekim djelatnostima, pitanje koje se postavlja jeste koliko su same žene spremne i u mogućnosti iskoristiti šanse zbog ukupnog stepena obrazovanja i posjedovanja vještina. Prema podacima Agencije za statistiku BiH, a na osnovu ankete o radnoj snazi (2012), broj zaposlenih muškaraca je bio skoro duplo veći od zaposlenih žena. Isti trend je nastavljen u 2013. godini, s jasnim pokazateljima da su na tržištu rada žene manje kvalifikovane u odnosu na muškarce. Tačnije, žene dominiraju u strukturi niskokvalifikovanih (osnovno obrazovanje ili manje) i čine 52,5% u odnosu na 32% muškaraca, manje su prisutne u strukturi srednje kvalifikovanih 39,5% u odnosu na 58,3% muškaraca, dok je 8% žena i 9,7% muškaraca u strukturi visokokvalifikovanih (fakultet, univerzitetski stepen, master/magisterij ili doktorat)²¹⁰. Stopa zaposlenosti u 2013. godini iznosila je 31,6% (muškarci 40,6% i žene 23%). Sveukupno gledajući, žene starije od 15 godina činile su samo 32,5% aktivne radne snage u Bosni i Hercegovini u 2013. godini, što je najniži stepen zastupljenosti žena na tržištu rada u Jugoistočnoj Evropi.²¹¹

Pored niskog stepena obrazovanja žene u bh. društvu suočavaju

209 U izvještaju o stanju ravnopravnosti spolova u BiH (2012-2014.) među uzrocima nezaposlenosti se navodi nedovoljan pristup obrazovanju i razvoju karijere za žene uz neujednačenu porodijsku zaštitu i nepostojanje mehanizama za pomirenje profesionalnog i porodičnog života bez kojeg su žene obeshrabljene za aktivno traženje zaposlenja.

210 Izvještaja o stanju ravnopravnosti spolova u Bosne i Hercegovine 2012-2014. , str. 23.
http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2015/02/Izvjestaj_o_ravnopravnosti_spolova_2012-2014.pdf

211 Agencija za ravnopravnost spolova BiH

se i sa izazovom da odgovore na više životnih uloga (uposlenice, supruge, majke), te često nailaze na dilemu odabira zadržavanja posla naspram stvaranja porodice. Pored pritiska tradicionalnih normi žene prolaze i kroz niz propitivanja u kojima konstantno moraju da potvrđuju sebe kao segmenta u lancu privrede koji je uspio podmiriti porodični i poslovni život. Najčešće spominjan problem ili negativan stav poslodavaca/teljki i izbjegavanja zapošljavanja žena se odnosi se na tradicionalno shvatanje potrebe da se majka brine o djeci, te da će to izazvati eventualne izostanke žena sa posla u slučaju rođenja ili bolesti djeteta. Naravno, zvanična statistika vezana za ova pitanja ne postoji kao ni dovoljno razvijena svijest društva o značaju borbe protiv 'bijele kuge'. Otkazi za vrijeme trudnoće ili u toku porodiljskog odsustva su oblici indirektne diskriminacije i nisu više samo neke sporadične pojave. Pravo žena na korištenje porodiljskog odsustva se uglavnom poštuje, ali su veoma česti slučajevi otpuštanja ili situacije da se zaposlenicama ne omogućava vraćanje na radno mjesto u skladu sa ranije dostignutim položajem. Treba imati na umu da u Bosni i Hercegovini još uvijek postoji podjela na muška i ženska zanimanja. Primjer za to su nam oglasi za posao gdje se još uvijek navodi spol (za poslove srednje stručne sprema) dok za pozicije sa višim stepenom obrazovanja ta praksa polako nestaje iz upotrebe, te se vodi računa i o rodno osjetljivom jeziku. Govoreći o ovom stanju na tržištu rada jasno je da se u određenim djelatnostima vrata za zapošljavanje žena otvaraju tek kada nema dovoljno muškaraca ili suprotno. Tako imamo slučajeve da se rijetko otvaraju pozicije za muškarce u tekstilnoj industriji, dok je praktično nemoguće naći žene u elektro struci ili na poslovima popravke i održavanja automobila. Kao izuzetak slučaju u Bosni i Hercegovini imamo ipak vozačice

tramvaja²¹² ili autobusa²¹³, rudarke²¹⁴ i taksistkinje²¹⁵. Međutim, žene koje i dobiju priliku da rade u dominantno muškim djelatnostima, prolaze kroz niz neugodnih iskustava koja su uglavnom zasnovana na stereotipima bosanskohercegovačkog društva.

Jedna od realnosti jeste i nedostatak svijesti o ženama kao o neiskorištenom potencijalu države, budući da čine 51% ukupne populacije, a prema procjenama od ukupnog broja uposlenih samo su 36,9% žene. Agencija za rodnu ravnopravnost naglašava da se žene u biznisu bave uglavnom tradicionalnim uslužnim sektorima, te posjeduju manje trgovinama ili zanatske radnje. Kao rezultat brojnih analiza i negativnih pokazatelja unutar *Gender akcionog plana BiH* (2013-2017) pitanje zastupljenosti žena na tržištu rada je prepoznato kao prioritetna oblast. Strateški cilj 1. oblast *'Rad, zapošljavanje i pristup ekonomskim resursima'* sadrži definirane mjere za unaprjeđenje položaja žena i postizanja ravnopravnosti spolova²¹⁶. Koliko će realizacija preporuka iz *Izveštaja o stanju ravnopravnosti spolova u BiH*²¹⁷ (2012-2014) doprinijeti poboljšanju stanja moći ćemo procijeniti tek za nekoliko godina.

Ono što najviše obeshrabruje jeste činjenica da u javnosti i medijskim izveštajima nema pozitivnih priča o poduzetnicama ili ženama koje ostvaruju uspješne karijere. Žene u BiH nemaju *motivirajući momenat* koji bi ih inspirisao da krenu naprijed i

212 Više na: <http://radiosarajevo.ba/novost/180739/vozacica-tramvaja-sadeta-loncaric-au-vidi-zena-vozi-tramvaj-foto>

213 Više na: <http://tuzlanski.ba/dama-za-volanom-tuzlanka-edina-delic-jedina-zena-vozac-autobusa-u-bih-video/>

214 Više na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/bit/ena-rudar-u-bih/24922636.html> Za vrijeme bivše Jugoslavije žene su dobile mogućnost da stanu rame uz rame sa muškarcima, pa je tako Rudnik mrkog uglja Breza 1965.godine dobio prvu generaciju rudarki. Sredinom 2014.godine ovaj rudnik je brojao 7 rudarki.

215 Više na: <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/117027/video-prica-o-mostarskim-vozacima-posebnim-na-svoj-nacin>

216 Vijeće ministara BiH se na 4. sjednici održanoj 23.04.2015. upoznao sa zaključkom Predstavničkog doma PS BiH, te zadužilo Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH za realiziranje preporuka iz *Izveštaja o stanju ravnopravnosti spolova u Bosne i Hercegovine* 2012-2014.

217 Dostupno na: http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2015/02/Izvjestaj_o_ravnopravnosti_spolova_2012-2014.pdf

same postanu promjena kakvu želimo da vidimo. Čak ni institucije koje se bave pitanjima žena nisu pokrenule dugoročni projekat kojim bi se osnovala zajednica poduzetnica, žena koje žele prekvalifikaciju ili usvajanje novih vještina. Zato je feminizam bitan i on ne samo da ima zadaću da iz nepoznatog u javnu sferu uvede neke nove ženske primjere uspješnosti nego da i formira sliku o ženama kao vrijednom državnom potencijalu. Na ženama je da postanu i budu promjena! U tome je i snaga feminističkog aktivizma koji kao rezultat ne donosi dobro samo ženama nego i društvu. Budućnost je u umrežavanju žena, edukaciji i otvaranju novih šansi. Na nama je da potpomognemo proces ravnopravnosti i radimo na promociji pozitivnih primjera žena na bh. tržištu rada.

Korištena i preporučena literatura:

Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH - Ženska strana priče
<http://www.fes.ba/files/fes/pdf/publikationen/2013/RODNE%20NEJEDNAKOSTI.pdf>

Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Stakleni krov na tržištu rada u Bosni i Hercegovini
<http://arsbih.gov.ba/stakleni-krov-na-trzistu-rada>

Izvještaja o stanju ravnopravnosti spolova u Bosne i Hercegovine 2012-2014.
http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2015/02/Izvjestaj_o_ravnopravnosti_spolova_2012-2014.pdf

ŽENE I MUŠKARCI u Bosni i Hercegovini
http://www.bhas.ba/tematskibilteni/BHAS_Zene_Muskarci_BH.pdf

Willendorfska Venera

UMJETNOST

Delila Hasanbegović

Umjetnost (lat. *ars*) je vještina estetskog izražavanja ili uobličavanja misli i osjećanja, pomoću govorne ili pisane riječi, instrumenta ili ljudskog glasa, boje, linije, plastičnog oblika, konstrukcije, pokreta itd. Umjetničko djelo, shvaćeno kao slobodna tvorevina ljudskog duha, ili kao ugledanje na prirodu, odnosno kao smjenjivanje imaginarnog i realističkog, ima veliku ulogu u svim vremenima i društvenim sistemima, zajednicama, religijama, u privatnom i javnom životu, uopće u čovjekovom odnosu prema ljudima i svijetu. U tom smislu, umjetnost nije samo lična, već i društvena pojava. Ako znamo da se s velikim ideološkim, ekonomskim i drugim promjenama mijenjaju i umjetnička shvaćanja i pravci, tako vidimo da je i feminizam dao i daje svoj uticaj na umjetnička dostignuća. Historija umjetnosti daje pregled prikaza ženske figure, kao i statusa žena koje su se bavile i koje se bave umjetnošću.

Umjetničke prakse umjetnica, s obzirom na njihove radove i umjetničke namjere, neke autorke/i dijele na feminističku umjetnost, žensku umjetnost i decentrirane umjetničke prakse. Feministička umjetnost se identificira sa ideologijom feminističkog pokreta ili sa idejama specifične ženske kreativnosti u kulturi. Umjetnice se bave socio-političkim položajem žene u društvu i kulturi, njenom psihologijom, povijesnim primjerima prikazivanja i izražavanja ženske seksualnosti, želja, fantazija i racionalnosti. Ženska umjetnost označava

radove žena bez obzira da li zastupaju feminističke vrijednosti, uvjerenja, poglede i značenja, a koji tematski i formalno nastaju u okvirima koji se kulturološki mogu čitati kao specifično ženski. Njene zagovornice zahtijevaju da ženska umjetnost iz svih kultura svijeta svih razdoblja mora biti uključena u studije i izložbe umjetnosti. Postmoderne decentrirane umjetničke prakse zasnovane se na kritici logocentrizma i racionalizma u zapadnoevropskoj tradiciji, kritici jakog subjekta, originalnosti, kao i na fragmentaciji naracije.²¹⁸

Vizualne umjetnosti - prikaz žene

Iako su žene u umjetnosti uopće, pa i u vizualnoj, najčešće prisutne kao ženski likovi viđeni očima drugih, i prve se autorke pojavljuju tek u 16. st. n.e., činjenica je da je predstavljanje žene prisutno od samih početaka umjetnosti. U periodu koji prethodi pojavi pisma, oko 5000. god. p.n.e., pojavljuje se prikaz žene, poznat kao Vilendorfska Venera. Ova figura, prikazivanjem nage žene naglašenih materinskih i reproduktivnih dijelova tijela, i bez karakternih crta lica (depersonalizirana), ukazuje na funkciju koju je ona kao žena mogla da vrši: plodnost i materinstvo (ritualna i božanska funkcija).

U starim civilizacijama se žene pojavljuju kao dio prikaza bračnog para, npr. faraonski bračni par Princ Rahotep i njegova žena Nofret, oko 2580. god. p.n.e. Ove figure, monumentalne i statične, takođe prikazuju božanski status koji im se pridavao i zato su prikazivane kakve jesu a ne kako nešto rade. Spolna razlika se ogledala u boji: ženska figura je bijela, dok je muška tamnija. Klasična grčka kultura kroz izradu skulptura unosi promjenu u prikazu ženskih figura. Ovdje je figura slobodnostojeća i u pokretu. Antička mitologija je sagledavala ženu na različite

218 Dubravka Đurić (1995). *Feministička umetnost*, Centar za ženske studije, Beograd, dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/259-feministicka-umetnost>

načine: od Atene, buduće djevice u kršćanstvu, preko Amazonki koje su predstavljale realnu opasnost po kulturu, do Niobe, grešnice koja biva nemilosrdno kažnjena.²¹⁹ Helenska umjetnost donosi i prikaz prvog ženskog akta u umjetnosti – Niobe na umoru, oko 450. god. p.n.e., smrtnice koja je nemilosrdno kažnjena zbog ponosa i hvalisanja. Njena nagost nema funkciju koju ima Venera, već je odraz borbe i patnje koju ranjena smrtnica proživljava. Nioba je otjelotvorila uzvišenu osobinu tragedije (pathos), koja u nama izaziva suosjećanje.²²⁰

Pojavom monoteističkih religija, kršćanstva, tradicija prikazivanja žene se nastavlja sa Bogorodicom/Djevicom Marijom koju je prvi put naslikao Luka, jedan od apostola i evanđelista. Iako ona ima mnogo atributa, njena osnovna funkcija konstruisana je prema ocu-sinu (uloga majke). Materinska ljubav, kao jedina prava ljubav žene, je u osnovi evropske kulture. U srednjem vijeku žene, smrtnice, dobivaju status dame, po uzoru na Bogorodicu. Žene koje nisu odgovarale ovom modelu proglašavane su vješticama. Mnogi izvori navode da su to žene koje nisu imale dovoljan miraz za udaju, nisu bile date u manastir, oko 35-40 godina života, same i siromašne, seksualno zrele, neovisne od muškarca, prepuštene sebi, i da je to uzrok i posljedica stigmatiziranog tretmana koji im je pružalo društvo.

Iako je bilo žena u antičkoj Grčkoj i Rimu koje su se bavile iluminiranim rukopisima i ikonopisom (a historija ih nije upamtila po imenu), Sophonisba Anguissola je bila prva žena umjetnica koja je priznata za svog života, u 16. st. Položaj žene u vizualnim umjetnostima razvija se uz mnogo prepreka i borbi koje su bile uvjetovane pristupom obrazovanju i vrednovanjem profesionalizma. Školovanje žena na likovnim akademijama počinje tek u 19. st. Žene koje upišu akademije uglavnom slikaju mrtvu prirodu i pejzaže, a ne uče slikanje akta jer su im časovi anatomije

219 Jelena Miletić, *Feminizam i vizuelne umetnosti*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 367

220 Jelena Miletić, *ibid.* str. 368

bili nedostupni. Tek s pojavom moderne, dugo postojeća hijerarhija tema po važnosti (najuzvišenijim su se smatrale religijske i mitološke teme, zatim portreti, a potom mrtva priroda i pejzaži) polako iščezava jer dolazi do pobune, umjetnost odbija da bude samo mimesis i okreće se sebi i vlastitim načelima.

Feministička umjetnost

Feministička umjetnost, koja je nastala iz feminističkog umjetničkog pokreta 1960-ih i 1970-ih godina, kritizirala je arhaične rodne ideale ranog 20. stoljeća, kao i kanon povijesti umjetnosti, koristeći umjetnost da bi kreirala dijalog između umjetničkog djela i konzumenta kroz feministički objektiv. Umjesto stvaranja umjetnosti za vizualno zadovoljstvo posmatrača/ice, feministička umjetnost, predstavljajući različita iskustva, nepore i živote žena, želi da posmatrač/ica propituje društvene i političke norme društva u nadi da će to inspirirati promjene usmjerene ka pravom cilju feminizma – jednakosti. Razlozi prisustva malog broja žena u povijesti umjetnosti se ne krije u tome što žene imaju malo talenta, kao ni u tome što su namjerno zapostavljane, već u tome što su im kroz povijest davane drugačije uloge – majka, kućanica, švalja i sl., a nisu poticana njihova likovna obrazovanja niti bavljenje nekom drugom umjetnošću kojom bi iskazale svoje talente (osim u vezenju). Mediji koji se koriste kreću se od tradicionalnih umjetničkih formi (slikanje) do netradicionalnih metoda (performans, konceptualna umjetnost, body art, video, film, ambijentalna umjetnost). Postoji mnogo pravaca unutar same moderne feminističke umjetnosti, kao što je umjetnost visokog modernizma (koja ide od impresionizma do postslikarske apstrakcije), avangardna umjetnost kraja 19. st. i kasnih tridesetih godina 20. st., neoavangardni i postneoavangardni pokreti, kao i postfeministička umjetnost.

U modernističkoj visokoj umjetnosti nema razlika između

umjetničkih praksi muškarca i žene. Specifičnosti i razlike spola i roda su umanjene isticanjem ideala autonomije umjetnosti. Karakteristična su djela Berthe Morisot, Mary Cassatt, Anni Albers, Sophie Taeuber Arp, Lee Krasner, Louise Nevelson, Olge Jevrić. U avangardama na kraju 19. st. i kasnih tridesetih godina 20. st. ne postoji izdvojen pojam feminističke ili ženske umjetnosti. Umjetnice poput Natalije Gončareve, Lyubov Popove, Varvare Stepanove, Hannah Höch, Lee Miller, Dore Maar, Leonore Carrington, Frida Kahlo, stvaraju individualni ekscesni i eksperimentalni rad. Frida Kahlo je sve što se događalo u njenom kratkom, teškom i prilično tragičnom životu stavljala na platno, na slike koje ocrtavaju psihička i fizička stanja kroz koja je prolazila u životu, a kojima dominiraju bol, patnja i razaranje zbog operacija, spontanih pobačaja, ljubavnih problema u braku i strastvenih afera. I sama je naglašavala da ona slika svoju realnost a ne svoje snove. Polovinu njenog rada čine autoportreti, što je objašnjavala činjenicom da je često sama i da je ona subjekt kojeg zna najbolje. Njene slike, obojene živim bojama i dramatičnim simbolizmom, pune su osobnih značenja, pa su joj snažni autobiografski elementi njene umjetnosti donijeli status feminističke ikone koja se, ne djelujući feministički, svojom umjetnošću borila sa fizičkim nedostacima i izazovima, kao i sa činjenicom da su je za života više asocirali sa njenim suprugom nego sa njenim djelima. Slika Dvije Frida (1939) prikazuje dvije verzije umjetnice koje sjede jedna do druge, obje izloženog srca. Srce Frida u bijelom je oštećeno i vidi se krv na njenoj haljini. Frida u haljini jarkih boja ima neoštećeno srce. Na ovaj način Frida pokazuje nevoljenu/nesretnu i voljenu sebe, ali i njenu prkosnu potrebu da, jačajući se iznutra, snagom svog boljeg Ja, bude i radi sve što ne može.

U neoavangardnim pokretima tokom 1950-ih i 1960-ih godina umjetnice djeluju unutar pokreta (fluksus, neodada, happen-ing). Nastavljajući ekscesne i eksperimentalne prakse, one ističu žensku seksualnost, tjelesne specifičnosti i feminističke sadržaje, i tako stvaraju provokativnu i erotiziranu umjetnost oslobađanja

i emancipacije ženskog bića. Umjetnica Yoko Ono uobličava žensku razliku u odnosu na praksu umjetnika. Sa njenim performansom *Cut Piece*, iz 1965. godine, taj vid umjetnosti postaje popularan kao oblik kritičke analize društvenih vrijednosti roda. U ovom radu, Yoko Ono kleči na podu sa makazama u rukama, pozivajući jednog po jednog člana publike da odreže dio po dio njene odjeće, sve dok ne ostane na koljenima, u dronjavim ostacima odjeće i donjem vešu. Ova intimna veza između subjekta (Yoko Ono) i publike usmjerena je na predstavu roda u smislu postajanja seksualnim objektom. Ostajući nepokretna kako se sve više dijelova odjeće skida/reže s nje, pa sve do grudnjaka, ona otkriva ženinu društvenu poziciju koja pokazuje da se prema njoj odnosi kao prema objektu.

Postavangarde se formiraju oko kritike modernizma kasnih 1960-ih godina. To su inovatorske prakse koje obuhvataju body art, procesualnu, ambijentalnu umjetnost, konceptualnu i semio umjetnost. Body art i performans postaju ekskluzivni oblici ženskog rada. Rad autorki Eve Hesse, Mary Miss, Gine Pane, Marine Abramović povezan je sa teorijom ginokritike, kritičke teorije, kulturne antropologije i mističkim zapadnim učenjima.²²¹ Tokom 1970-ih, u okviru postkonceptualne umjetnosti, iz body arta i performansa, razvili su se novi oblici izražavanja i istraživanja odnosa umjetnica/umjetnik, društvo, priroda. U kritici se koriste nazivi: umjetnost ponašanja, autobiografska umjetnost, govor umjetnika u prvom licu i narativna fotografija. Ovi pristupi analiziraju politički govor u umjetnosti i naglašavaju djelovanje subjektivnosti (emotivnog, seksualnog, intuitivnog, nesvjesnog).²²² Umjetnice Adrian Piper, Ree Morton, Judy Chicago,²²³ Rosmarie Kastoro, Yvonne Rainer, Mary Bath Edelson, Nancy Spero,

221 Dubravka Đurić, *ibid.*

222 Dubravka Đurić, *ibid.*

223 *Iako još postoji institucionalni zaostatak za muškim eurocentričnim narativom, žene umjetnice pokušavaju da promijene budućnost: da razumijemo da ženska umjetnost nije izuzetak, već normalni dio umjetničke povijesti.*

Nancy Kitchel, Lynda Benglis, Lucy R. Lippard,²²⁴ Judith Stein,²²⁵ Frederike Pezold, Marina Abramović postavile su u centar svog umjetničkog rada status žene umjetnice, ulogu subverzije i provokacije u muškom sistemu kulture. Sve su one željele prekinuti sa postojećim muškim sistemom vrijednosti. One nisu imale jedinstvenu umjetničku, poetsku, estetsku koncepciju, niti političku ideologiju. Ideja prekida kod pojedinih autorki postala je težnja da se prekine sa muškom civilizacijom, a kod drugih je izazvala kretanje ka posebnoj ženskoj umjetnosti.²²⁶ Rad Judy Chicago, *The Dinner Party*, istaknuo je ideju novootkrivenog jačanja žene, preuredivši stol za večeru, koji izgleda kao trokut sa svim jednakim stranama. Svaka strana ima jednak broj tanjura i pratećeg pribora za jelo i svaki je posvećen određenoj ženi iz povijesti. Svaki tanjur nosi jelo u obliku ženskih genitalija. Ovaj kontraverzni znak osnaživanja služio je kao način raskida sa idejom društvenog podčinjavanja žene. Povijesni kontekst 1970-ih godina nam pokazuje žene koje počinju slaviti nove oblike slobode. Više žena koje se pridružuju radnoj snazi, legalizacija kontrole rađanja, borba za jednake plaće, građanska prava, pa sve do poznate presude u slučaju *Rode v. Wade* za legalizaciju abortusa – sve se to reflektiralo u umjetnosti. Tradicionalna privilegija muškaraca je bila da slikaju golo tijelo na platnu, dok su žene prisiljavane da svoju pažnju usmjere na dekorativnu umjetnost jer se smatralo neprikladnim da žene gledaju golo tijelo. Tokom 1970-ih godina žene se bore za jednakost u umjetnosti, što dovodi do većeg upisa žena na umjetničke akademije. Za većinu žena, cilj nije bio slikati kao većina majstora, već radije naučiti tehnike i manipulirati njima na načine koji će promijeniti tradicionalne poglede na žene. Fotografija je postala medij koji umjetnice često koriste da, na mnoge načine, pokažu pravu ženu. Judith Black je 1979. godine napravila autoportret koji

224 Kroz teorijske rasprave je naglašavala da feministička umjetnost nije ni stil ni pokret, već sistem vrijednosti, revolucionarna strategija, način života.

225 Ukazivala je da se istinska feministička umjetnica mora baviti feminističkim pokretom i izgraditi sistem feminističke umjetnosti unutar feminističkog društva, a sve dok se to društvo ne stvori, feministička umjetnost se mora boriti da sebe definira unutar postojećeg kapitalističkog društva prilagođenog muškoj umjetnosti.

226 Dubravka Đurić, *ibid.*

pokazuje njeno tijelo koje stari i sve mane, sa ciljem portretiranja sebe kao ljudskog bića, a ne idealiziranog seks simbola. Hannah Wilke je takođe koristila fotografiju kao način izražavanja netradicionalne reprezentacije ženskog tijela. U svojoj kolekciji S.O.S. – Stratification Object Series (1974), Wilke sebe koristi kao subjekta golih grudi pokrivenih žvakaćom gumom što metaforički pokazuje kako društvo sažvaće i ispljuje žene bez mnogo razmišljanja. Judy Dater na svojim fotografijama prikazuje umjetnost koja se fokusira na ženama koje mijenjaju stereotipne rodne uloge, kao što je očekivani način oblačenja ili poziranja žene za fotografiranje.

Ovo je vrijeme pobuna protiv tradicionalne žene. Pokazujući žene kao glamurozne ikone, ali i kao uznemirujuće siluete obilježene kao žrtve silovanja (Ana Mendieta), naglašavaju se oblici degradacije koje je popularna kultura propustila u potpunosti prepoznati.

Marina Abramović koristi podčinjavanje kao formu izražavanja položaja žene u društvu, i tako užasava publiku. Sado-mazohističnim performansima iskušava svoje tjelesne, fiziološke i duhovne moći. U performansu Rhythm 0 (1974) ona je pomjerila vlastite granice kao i granice publike prezentirajući 72 različita predmeta, od perja i parfema, do pištolja i metka. Njene instrukcije su bile jednostavne: ona je objekt a publika može raditi što želi sa njenim tijelom narednih šest sati. Njena publika je imala potpunu kontrolu dok je ona stajala nepomična. Postepeno je publika postajala nasilnija i povređivala je njeno tijelo. Nakon šest sati, počela se kretati i publika se razbjesnila i pobjegla u strahu, kao da nisu mogli shvatiti što se upravo dogodilo. Kroz ovaj emocionalni performans Marina Abramović šalje moćnu poruku objektivizacije ženskog tijela, dok u isto vrijeme razjašnjava kompleksnost ljudske prirode.

Postfeminizam se zasniva na francuskoj poststrukturalističkoj teoriji Helene Cixous, Julije Kristeve i Luce Irigaray, a razvija se

od kasnih 1970-ih godina do danas u SAD i Evropi, i pokreće teorijske probleme psihoanalize, socijalnog rada, estetskog, političkog i filozofskog promišljanja statusa žene. Umjetnice problematiziraju činjenicu da se o ženskoj spolnosti uvijek razmišljalo, pisalo i govorilo u muškim parametrizacijama. Zamisao mekog ili ženskog pisma u domenu postmodernističke filozofije ispisuje interpretativne granice „ženske racionalnosti“ koja stvara raskol sa „muškom racionalnošću“, pošto želja žene ne govori istim jezikom kao i želja muškarca.²²⁷ Luce Irigaray iznosi teorijske pretpostavke velikog preokreta prema „stanju svijeta“ u kojem žensko više ne bi bilo ono drugo na pozadinskoj sceni racionalnosti jezika ili ono žrtvovano. Julija Kristeva istražuje uvjete pod kojima je prihvatljiv dominantni zapadni simbolički poredak kulture i razloge zašto žene na njega pristaju. Postfeministička umjetnost (film, književnost, pozorište, vizualne umjetnosti) nastala je u promijenjenoj društvenoj i umjetničkoj klimi koja nije zainteresirana za istraživanje emocija ili za ideološku kritiku, već za upotrebu, dekonstrukciju i poližanrovsku reinterpretaciju mehanizama marketinga, tehnologije, medija, ekonomije i oblika prikazivanja pola i spolnosti.²²⁸ Modeli postfeminističkog umjetničkog rada su parodijske inverzije „dominantnih diskursa“ u kojima se čuje/vidi odjek „revolucionarne moći ženskog smijeha“. Za postfeminizam su karakteristični elektronski tekstovi Jenny Holzer, fotografski kolaži, mimezisi reklamnih postera Barbare Kruger, ženski pogled sa fotografija Cindy Sherman, pornografski romani i eseji Kathy Acker, prozno-poetska subvertivna erotska teorija jezika Nicole Brossard, tehnosintaktičke strukture Johanne Drucker i simulacijsko-ironijsko-parodijski diskursi Carle Harryman.

Iako je feministička umjetnost fundamentalno svaka oblast koja teži jednakosti rodova, ona nije statična. To je projekt koji se konstantno mijenja, oblikuje i remodelira u odnosu na žive procese borbi žena. To nije platforma već dinamični i samokritični

227 Više u naslovu JEZIK

228 Dubravka Đurić, ibid.

odgovor. Feministička iskra 1960-ih i 1970-ih godina je pomogla otvaranju puta za aktivističku umjetnost i umjetnost identiteta 1980-ih godina. Guerilla Girls, grupa neimenovanih žena umjetnica, književnica i filmskih autorica koje se bore protiv diskriminacije, osnovana je 1985. godine u New Yorku, a 1989. su sastavile popis razloga zašto je dobro biti autorica/umjetnica: rad bez pritiska na uspjeh, mogućnost izbora između karijere i majčinstva, biranje različitih zvanja, veća sloboda izražavanja, veća povezanost s djelima.²²⁹ Guerilla Girls su posvetile svoje vrijeme borbi protiv seksizma i rasizma u svijetu umjetnosti, koristeći proteste, postere, umjetnička djela i javni govor. Njihovi poster i žele rasklopiti ulogu koju su žene igrale u umjetničkom svijetu prije feminističkog pokreta. Sliku *La Grande Odalisque* (Jean-Auguste-Dominique Ingres) su iskoristile na jednom od postera, gdje su ženi koja je naslikana gola na prvobitnoj slici stavili gorilla masku. Pored toga su napisale: Da li žene moraju biti gole da bi došle do Metropolitan muzeja? Manje od 5% umjetnika u sekciji Moderna umjetnost su žene, a 85% golih su žene. Remodelirajući poznato djelo i oduzimajući mu prvobitnu svrhu za muški pogled, ženska golotinja je viđena kao nešto drugačije od objekta želje. Kritiku muškog pogleda i objektivizacije žene možemo vidjeti i u radu Barbare Kruger – *Your gaze hits the side of my face*. Ovdje vidimo hladnu/mramornu bistu žene pod grubim svjetlom, koje pravi oštre iverice i sjene. Jednom rečenicom, Kruger komunicira svoj protest na rod, društvo i kulturu, jezikom koji je kreiran na način da može biti povezan sa suvremenim magazinima, dakle pridobivajući pažnju gledalaca/teljki. Pojavom feminizma, žene su sve više bile zainteresirane za ono što ih čini umjetnicama, pa time različitim od muškaraca, odnosno od muške umjetnosti. Ove ideje su bile najistaknutije u SAD-u, Velikoj Britaniji i Njemačkoj, dok su se postepeno od 1970. godine sve više počele širiti i u drugim kulturama.

Grafiti i street art u 21. vijeku postaju forme i mjesta gdje umjet-

229 Zana Amidžić (2013). *Feministička umjetnost: We can do it!*, dostupno na <http://www.ziher.hr/feministicka-umjetnost-we-can-do-it/>

nice izražavaju svoju kreativnost i stavljaju do znanja da postoji i ženska strana ulične umjetnosti, te šalju jake poruke kroz ovu angažiranu i društveno odgovornu umjetnost. Iako se uvijek ne nazivaju feminističkim umjetnicama, njima je vrlo važno biti u doticaju s feminističkom prošlosti, te im u radu oslanjanje na utemeljiteljice feminističke teorije služi kao inspiracija. Neke od umjetnica su KASHINK, Miss Van (romantične vizualizacije baroknog doba, dame sa biserima u krznu), Clare Rojas, Elle, Lady Pink, Maya Hayuk, Olek, Lady Aiko, Faith47, Shamsia Hasani, Alice Mizrahi, Swoon, kao i ilustratorica Laura Callaghan.

Teatarske umjetnosti

Proučavanjem pozorišta i njegove povijesti vidimo reprodukciju rodni stereotipa prisutnih i u drugim tipovima umjetnosti, koji se ugrađuju i u pozorišne prakse. Ženski, feministički i mnogi drugi pristupi i prakse pozorištu otvaraju mogućnosti dovođenja u pitanje i promjene tih stereotipa, nejednakosti i društvenih problema koji iz njih proističu. Iako je teatar živa umjetnost koja se mijenja od izvedbe do izvedbe, vidljivo je da se povijest teatra konstruira na osnovu tragova poput pisanog teksta, izgleda pozornice, a ne uvijek na osnovu samog teatarskog događaja. Učenjem o različitim aspektima kulturne povijesti, izdvajaju se zlatna doba kada je kreativnost dostizala vrhunce razvoja. Kako pokazuju feministička istraživanja od 1970-ih godina, ženama su ti vrhunci, nažalost, uglavnom donosili ukidanje ili smanjenje i inače ograničenih sloboda. Ako školski sistemi uopće ostavljaju prostora za žene koje su dale poseban doprinos pozorištu, ili za ženska/feministička pozorišta, one po pravilu završavaju u posebnim poglavljima na kraju knjiga. One se smještaju kontekst nečega što nije osobito važno, o čemu se može čitati u slobodno vrijeme, dok je čitanje Aristofana ili Šekspira ono što osobu čini obrazovanom.²³⁰ Sve drugo postavlja se u odnosu na

230 Nađa Duhaček, *Istorija (ne)vidljivosti žena: žene, pozorište i feminizam*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana

imena velikana i genija (po pravilu muškaraca) koji su obilježili zlatna doba.

Antička Grčka

U antičkoj Grčkoj, gdje se društveni i politički život odvijao na pijaci, žene su, pored kupovanja i prodavanja, učestvovala i sa posebnom vrstom izvođačke umjetnosti – pantomimom. Na trgovima, ulazima u pozorište ili amfiteatre žene su izvodile kratke satirične komade koji su se najčešće bavili dnevno-političkim zbivanjima. Pantomima je bila dostupna svima, a u pozorišta su mogli ući samo bogati, slobodni i punoljetni muškarci. Ženama je također bilo ograničeno učešće u proslavama u čast Dionisa, boga vina i slavlja. Dakle, ženama je u razdoblju antičke povijesti zakonom bilo zabranjeno učešće u javnom životu. Pojam teatra je isključivao žene, jer su muškarci bili ti koji su pisali drame, u njima igrali (čak i ženske uloge) pred isključivo muškom publikom. Muško igranje ženskih uloga podstaklo je stvaranje ženskih uloga podložnih stereotipizaciji i generalizacijama. Ponašanje tih žena, kako ističe autorka Sue-Ellen Case, nema mnogo zajedničkog s iskustvima i pričama stvarnih žena. Aristotel je u svojim djelima jasno i detaljno opisao kakvo ponašanje i vrline pripadaju muškarcu a kakve ženi, objašnjavajući da je žena inferiorna u odnosu na muškarca, poredeći žene sa robovima.²³¹

Srednji vijek

Srednji vijek piše mirniju teatarsku povijest u kojoj crkva organizira izvedbe biblijskih priča, posebno tokom religijskih blagdana, u kojima učestvuju i žene. U elizabetanskoj Engleskoj, koju

Zaharijević

231 Sue-Ellen Case (1988). *Feminism and Theatre*, Routledge, New York, str. 16, 20

je obilježio Šekspir, nastaju profesionalna pozorišta u kojima je ženama zakonom zabranjeno da pišu i nastupaju (mlađi dječaci igraju ženske uloge), sa obrazloženjem zaštite morala, ali im je bar dozvoljeno da budu u publici. Među feministkinjama su se razvile dvije interpretacije/kritike Šekspira: prve su pokušavale prisvojiti Šekspira i pokazati, koristeći komedije, da su heroine u njegovim djelima zapravo primjeri pozitivnih ženskih likova, a druge, zahvaljujući kasnijim detaljnijim analizama, pokazuju da, iako je Šekspir odlično opisao opasnost i destrukciju koja dolazi iz maskuliniteta, on nije ponudio ženskost kao alternativu.

Feminističko pozorište

Polje ženskih prava i sloboda se povećava i razvija u 20. st., te feministkinje 1970-ih godina počinju dovoditi u pitanje status kanona i klasika, istražujući o ženama autorkama iz tog vremena koje su do tada bile nevidljive. U ovom razdoblju više se ne govori o pojedinim autorkama, rediteljicama ili ženama koje vode vlastita pozorišta, nego o čitavom pokretu koji će dovesti do temeljitih promjena za žene (bar u zapadnoj Evropi i sjevernoj Americi). U ovom raznolikom i kontradiktornom periodu javljaju se nove forme dok mnoge stare postoje uporedo i iznova konstruiraju rodne uloge iz prethodnih perioda, a pomažu i njihovoj dekonstrukciji. Borbe za društvene promjene, studentski protesti i aktivizam za ženska, crnačka i druga prava, rađaju pozorišne trupe koje će realizirati ideje potpuno novog i drugačijeg teatra. Prve feminističke pozorišne trupe su svojim djelovanjem ozbiljno dovodile u pitanje rodne uloge u društvu ali i radu teatra. Neke radikalne feministkinje su zabranile prisustvo muškaraca u publici, inspirirane teorijom o muškom pogledu koji oblikuje sve što vidimo i radimo.²³² Krajem 1980-ih godina pojavljuje se feministička teorija izvedbenih umjetnosti, inspirirana teorijama književnosti i filma, kao i tada već postojećom feminističkom pozorišnom prak-

232 Nađa Duhaček, *ibid.*, str. 362

som. Feminističko pozorište, kao političko pozorište, proisteklo iz feminističke ideje da je privatno političko, brisalo je jasnu granicu između performansa i aktivizma. Žene su iz potrebe i/ili želje za javnim angažiranjem koristile znanje o teatru i stvarale nove prakse, kako bi skrenule pažnju na različite probleme: od nestalih ljudi u autoritarnom režimu, preko problema nuklearnog naoružanja, do bolesti koje izaziva HIV. Bile feministkinje ili ne, žene su u povijesti 20. st. ostavile trag u dekonstruiranju patrijarhalnih dihotomija priroda – kultura, tijelo – um i u oblasti plesa, gdje se najčešće i pominju mnoge suvremene koreografkinje i plesačice, poput Isadore Duncan i Pine Bausch.

Osvrt na Bosnu i Hercegovinu

Kako je ženski doprinos pozorišnom stvaralaštvu najvidljiviji u glumi, gdje su žene tokom povijesti postigle ravnopravnost sa muškarcima, a neposredno učešće u donošenju odluka, odnosno stvaranju komada za izvođenje u teatru im je dugo vremena bilo nedostižno, tako i danas možemo primijetiti da žene prevladavaju kao glumice, dok ih u ulogama scenaristica, rediteljica i producentica ne vidimo tako često. Knjiga Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku nam, kroz hronološki prikaz smjenjivanja glavnih društveno-političkih prilika na tlu BiH, daje uvid u rad žena u teatru od perioda austrougarske uprave do današnjeg milenijuma. Posebno je značajan period samoupravnog i patrijarhalnog socijalizma koji je u bosanskohercegovačkom društvu obilježilo otvaranje katedri za pozorišnu i filmsku režiju na akademijama, pozorišnih kuća (Pozorište mladih, Malo pozorište – današnji Kamerni teatar '55), a time i intenzivnije artikulisanje ženskog pozorišnog stvaranja. Žene se nalaze u ulogama autorki, teoretičarki pozorišta, kostimografkinja i rediteljki, što im je omogućila socijalistička strategija emancipatorne i obrazovne politike. Takva ravnopravnost se ogledala u tome da studirate ono što vas zanima, ali u represen-

tacijskom strukturalnom kontekstu žene su ideološki i brojčano bile isključene iz teatarskog svijeta koji se odnosio na režiju, scenarij ili na neku drugu vrstu izravnog kreiranja fikcije ili narativa. Međutim, to ne znači da žene nisu ostavile traga u pozorišnom svijetu.²³³ Upravo ova knjiga daje detalje o životima i djelima teatarskih djelatnica u Bosni i Hercegovini. Teatar je za feminizam kao pokret, ali i za žene, jako važan medij kojim izražavaju svoje probleme i nastojanja. To je svojevrsni teatar potlačenih, kako ga naziva Augusto Boal,²³⁴ koji u konfliktnim situacijama nudi prostor za drugačiji vid ponašanja i za glasove žena koji su dugi vremenski period bili ušutkivani.

Muzika

Ženska muzika je muzika koju stvaraju žene, muzika za žene, kao i o ženama. Ženska muzika, kao specifičan žanr, se pojavila uporedo sa drugim talasom feminističkog pokreta, kao i sa mirovnim, pokretima za radnička i građanska prava. Žene su uvijek bile prisutne u muzici, posebno popularnoj, ali se kao dio šire muzičke industrije, pored afirmisanih autorki, pojavljuju i kao izvođačice, producentkinje, majstorke zvuka i promotorke, organizatorke festivala, i postaju poznate široj publici šezdesetih godina 20. st., u vremenu kada su različiti subkulturni pokreti uticali na muziku i otvorili mnoge žanrove za žene. Uključivanjem žena u muziku, one prije svega ulaze u oblasti koje donose manje profita, ili radi uspjeha slijede patrijarhalne modele ženskosti. Prve autorke su djelovale u rock i pop, ali i u folk i tradicionalnoj muzici.

233 Bojana Đokanović, Ivana Dračo, Zlatan Delić, *Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije*. U: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (2014). Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, Ambasada Švicarske u BiH

234 Augusto Boal (1979). *Theater of the Oppressed*, dostupno na <http://www.theatre-oftheoppressed.org/en/index.php?nodeID=3>

Žene u punk muzici

Punk muzika donosi nove teme u kojima dominira otpor, agresivnost i snažno isticanje ženskog identiteta. Tako su rock/punk grupe, poput L7 i Bikini Kill, redefinirale girl style, te se snažno suprotstavile stereotipima o ženskom muziciranju, šovinizmu i mizoginiji muške rock kulture, kroz agresivniji stil izvođenja, jak ženski glas, tematiku pjesama i različite forme aktivizma. Pored toga što se sastoje od žena koje sviraju sve instrumente, ove grupe, obrađujući specifično ženske teme, na vlastiti način upadaju u matricu rock ideologije koja je uglavnom bila muški obojena. Svojim umjetničkim izražajem, suprotstavljaju se i tzv. Girl komercijalnoj kulturi koja vrednuje dobar izgled, sentimentalnost i romantičnu ljubav, odnosno patrijarhalno razumijevanje ženskih vrijednosti koje su komercijalno preoblikovane tako da na poželjan način predstavljaju suvremenu ženskost (Spice Girls). Ženske punk grupe žestoko kritiziraju globalne tokove kapitala koji koriste žene radi reprodukcije patrijarhalne ideologije za pridobivanje ženske publike koja bi te vrijednosti prihvatila. Tako 1990-ih godina nastaje underground feministički punk pokret, Riot grrl, koji se često povezuje sa trećim valom feminizma. Nastao je kada se odigrao muzički događaj Love Rock Revolution Girl Style Now u okviru Pop underground konvencije. Ovaj koncept, koji pripada širem području indie muzike, zasnovan je na drugačijem razumijevanju rodni uloga i na saznanjima i praksama feminizma. Riot grrl pokreće teme silovanja, obiteljskog nasilja, seksualnosti i jačanja žene. Bendovi L7, Bikini Kill, Bratmobile, Excuse 17, Free Kitten, Heavens to Betsy, Huggy Bear, Team Dresch, u svoj muzički rad uključuju politički aktivizam, posebno djevojaka adolescentkinja, u svrhu osnaživanja žena kroz umjetničko izražavanje. Jedna od osnovnih ideja pokreta je da žene ne moraju imati formalno obrazovanje niti značajno prethodno iskustvo da bi muzikom, ali i drugim sredstvima, suučestvovala u javnoj ženskoj kulturi i govorile o problemima koji ih se tiču.²³⁵

235 Iva Nenić, Matrica koja obećava? *Predstavljanje i učešće žena u popularnoj kulturi*. U:

Žene u pop muzici

U domenu pop muzike takođe nalazimo kritiku patrijarhalnih predstava ženskosti, gdje prenaplašeno isticanje seksualnih atributa i ironično poigravanje muzičkim i tekstualnim šablonima često služi promociji rodni stereotipa. Madonna, svojim muzičkim i pratećim video radom, provokativnim i ponekad kontradiktorno orijentiranim prema seksualnosti i moći, destabilizira tradicionalne predstave o seksualnosti i rodu kroz poigravanje iskrivljavanjem feminiziranih slika. Kroz muziku i pop kulturu Lady Gaga se bori protiv nametnutih stereotipa o ženama. I sama u svom albumu Artpop ističe da želi promijeniti načine mišljenja o pop kulturi i mjestu žena u istoj: kako je pop kultura prije bila samo dio umjetnosti, a da je sada umjetnost dio velikog fenomena pop kulture koju ona, između ostalih umjetnica/ka predstavlja. Mnogi magazini i web portali danas sastavljaju liste „najžešćih“ feminističkih muzičarki, kao i pjesama koje najbolje odražavaju težnje feminizma. Portal www.timeout.com prenosi neke od njih:²³⁶ pjesma Rebel Girl (Bikini Kill, 1993), Independent Women Part 1 (Destiny's Child, 2000), Respect (Aretha Franklin, 1967), Suggestion (Fugazi, 1988). Ono što im je zajedničko je pro-ženska poruka: pozivaju žene na jačanje vlastitih pozicija boreći se za financijsku, emocionalnu i svaku drugu neovisnost, za poštovanje koje zaslužuju od muškaraca, a ne samo da je njihovo tijelo glavna osobina koju primjećuju i daju si za pravo da ga zlostavljaju. Pjesma Bad Reputation (Joan Jett, 1980) daje priliku ženi da kaže da ju nije briga za lošu reputaciju koju će steći ako govori i radi što želi i što čini da se osjeća dobro, baš kao što danas poručuje Lady Gaga svojom muzikom. Queen Latifah sa pjesmom U.N.I.T.Y. (Black Reign, 1993) problematizira obiteljsko nasilje, mizogini jezik i ulično zlostavljanje, i izražava bijes prema onima koji ju ne poštuju kao damu. Ova pjesma je nas-

Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka (2012) / priredila Adriana Zaharijević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE, str. 339

236 <http://www.timeout.com/newyork/music/10-great-feminist-anthems>

tala kao odgovor na opće mjesto rep muzike muških izvođača gdje je žena često prikazivana kao seksualni objekt.

Promocija feminističke umjetnosti

Društvo se 1970-ih godina počelo otvarati za promjene i ljudi su počeli shvatati da su stereotipi vezani za rod veliki problem. Feministička umjetnost je postala popularan način propitivanja društvenih briga feminizma. Prvi feministički časopis *Ms.*, objavljen 1971. godine u SAD-u, istaknuo je ženske glasove i, podržavajući djela feminističkih umjetnica/ka učinio feminističke ideje i uvjerenja dostupnim javnosti. Kao i svijet umjetnosti, časopis je iskoristio svoj medijski potencijal za širenje poruka feminizma i za skretanje pažnje na nedostatak potpune rodne jednakosti u društvu. Suosnivačica magazina Gloria Steinem, izjavom da žena treba muškarca kao što riba treba bicikl, demonstrirala je moć neovisne žene.

Danas je prepoznatljiv internacionalni feministički časopis za savremenu umjetnost i teoriju umjetnosti, *n.paradoxa*, koji prava je riznica za otkrivanje povijesti i sadašnjosti feminističke umjetnosti i kritike. Pokrenut je 1996. godine u online formatu, a od 1998. paralelno izlaze online i štampane verzije (izlazi u izdanju londonskog *KT pressa* dvaput godišnje), s različitim sadržajem. Časopis okuplja tekstove teoretičarki, povjesničarki umjetnosti i umjetnica, bez obzira u kojem dijelu svijeta rade. Pojedini brojevi su tematski koncipirani, a do sada su za časopis pisala kulturna imena feminističke teorije vizualnih umjetnosti, poput Carol Duncan, Kaje Silverman, Linde Nochlin, Amelie Jones, Jo Anne Isaak, Marthe Rosler i dr. Svaki je broj časopisa mini-reader za sve koji se bave umjetnošću ili ih zanimaju savremene umjetničke prakse. *N.paradoxa* redovno organizira seminare, predavanja i simpozije, o čemu redovito izvještava njihov blog. Na stranicama časopisa se nalazi i internacionalni indeks knjiga i članaka o suvremenoj feminističkoj umjetničkoj praksi, kao i popis relevantnih časopisa i linkova na website-ove umjetnica i

organizacija. U sklopu časopisa je pokrenut i online arhiv čiji je cilj olakšati pristup istraživačkim radovima koji se bave suvremenom ženskom i feminističkom umjetnošću, a pohranjeni su u državnim arhivima ili na univerzitetima.²³⁷

Hrvatska

U Hrvatskoj je web portal VoxFeminae.net mjesto na kojem se na kreativan način populariziraju umjetnice, kroz promoviranje njihovog rada u različitim vidovima umjetnosti. Sve to bogatstvo je nemoguće ispisati na ovim stranicama, i zato je Info baza na ovom portalu idealno mjesto za pretraživanje i upoznavanje umjetnica u oblastima dizajna, glazbe, fotografije, filma, interdisciplinarne i kazališne umjetnosti, književnosti, likovne, primijenjene i umjetnosti pokreta, kao i za sagledavanje poduzetništva u kulturi. VoxFeminae festival je prilika za feminističku angažiranu umjetnost da ugleda svjetlo dana/noći, te educira javnost rodno osviještenim programom. Mnogobrojne aktivističke i edukativne radionice, književne večeri, koncerti i slični događaji upoznaju javnost sa „strašnim ženama“, prošlim i suvremenim, ali uvijek aktualnim i važnim za sve one koji, otvaranjem novih puteva slobode, dižu svoje glasove protiv stereotipa o rodnim ulogama.

Bosna i Hercegovina

Umjetnice u Bosni i Hercegovini, djelovale feministički ili ne, čine važan dio umjetničkog korpusa prošlosti i sadašnjosti. To dokazuju bogata umjetnička djela, neka više, neka manje znana. Bilo da se radi o slikarstvu, muzici (posebna forma – sevdalin-ka), pozorištu, filmu, književnosti, plesu, ili novim vidovima suvremene umjetnosti, žene su ostavile itekako snažan trag.²³⁸

²³⁷ <http://www.ktpress.co.uk/feminist-art-theses.asp>

²³⁸ Preporuka za dalje čitanje: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vi-*

Suvremena umjetnost u Bosni i Hercegovini, sa ženama kao značajnim faktorom, pokušava probuditi uspavani interes javnosti za umjetnost. U tom smislu, žene imaju vodeću ulogu danas, kao i u prošlosti, sa razlikom da su danas vidljivije i glasnije, iako još uvijek postoje nastojanja da se manje vide i čuju. Ženska i feministička umjetnost sve se jače artikulira, kako u susjednim zemljama bivše Jugoslavije, tako i u Bosni i Hercegovini. Tako mnoge organizacije, poput Udruženja za kulturu i umjetnost Crvena, nastoje, povezujući feminizam, aktivizam i umjetnost, poboljšati položaj žena u kulturi i umjetnosti. Zanimljivo je prikazati rad Sunite Fišić, mlade umjetnice koja, inspirirana sci-fi motivima, svojim crtežima snažnih žena, heroína, pokazuje svu jačina uma i tijela žene.

U Bosni i Hercegovini se u organizaciji Fondacije CURE svake godine u septembru (od 2006. godine) događa PitchWise festival ženske umjetnosti koji predstavlja feminizme u svim različitostima, a fokusiran je na žensku angažiranu i aktivističku umjetnost. Kroz zanimljive radionice, predavanja, filmove, performanse, promocije knjiga, predstave, muzičke događaje, nastoji osnažiti individuu da bude pozitivna promjena za sebe i svoje okruženje. Glavni cilj festivala kao ideje i zajednice ljudi koji rade za ravnopravnost spolova i rodova je transformacija društvenih patrijarhalnih stavova i preuzimanje odgovornosti, kroz kreiranje kreativnog i sigurnog prostora za sve ono što su/je druge/o i što se danas smatra marginaliziranim. Fondacija CURE je u martu 2008. godine organizirala Sedmicu obilježavanja umjetnica BiH, povodom obilježavanja prvog Međunarodnog praznika umjetnica pod nazivom Support Women Artists Now Day (SWAN Day). Jedan od glavnih ciljeva SWAN inicijative je promoviranje žena u kulturi i umjetnosti, kao osnovnog elementa kreiranja civilnog društva.

jeku (2014). Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, Ambasada Švicarske u BiH

Korištena i preporučena literatura:

Jelena Miletić, *Feminizam i vizuelne umetnosti*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE

Nađa Duhaček, *Istorija (ne)vidljivosti žene: žene, pozorište i feminizam*. U: *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (2012) / priredila Adriana Zaharijević, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Heinrich Böll Stiftung: Ured u BiH/Fondacija CURE

Dubravka Đurić (1995). *Feministička umetnost*, Centar za ženske studije, Beograd, dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/259-feministicka-umetnost>

Zana Amidžić (2013). *Feministička umjetnost: We can do it!*, dostupno na <http://www.ziher.hr/feministicka-umjetnost-we-can-do-it/>

Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku (2014). Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, Ambasada Švicarske u BiH

Feminist art, dostupno na https://en.wikipedia.org/wiki/Feminist_art

IZLOŽBA U HAMBURGU: *Feministička umjetnost 1970-ih ili 'divne prljavice'*, dostupno na <http://www.tportal.hr/kultura/kulturmiks/374386/Feministicka-umjetnost-1970-ih-ili-divne-prljavice.html>

10 žena, street art umjetnica koje su bolje od Banksyja, dostupno na <http://www.6yka.com/novost/63559/10-zena-street-art-umjetnica-koje-su-bolje-od-banksy-ja>

O autoricama, autoru

Ova knjiga je rezultat zajedničkog rada polaznica i polaznika Feminističke škole Žarana Papić i nastala je kao plod dvosemestralnog obrazovanja o aktualnim društvenim pitanjima iz perspektive feminističke teorije i prakse. Budući da autorice i autor dolaze iz različitih profesionalnih sfera i različitih polja interesovanja, knjiga je protkana interdisciplinarnim pristupom različitim društvenim fenomenima, što ovu knjigu čini dodatno zanimljivom koliko i edukativnom.

... i Školi

Sredinom 90-ih godina XX vijeka u Bosni i Hercegovini akademske radnice/i i teoretičarke, uz pomoć ženskih organizacija, počinju sa neformalnim edukacijama i kursevima sa feminističkom agendom. Nevladina organizacija Žene ženama pokreće projekt Ženske studije u BiH Žarana Papić koji je bio zamišljen kao dvosemestralni studij koji će upoznati polaznice s glavnim idejama ženskih studija. Međunarodni Forum Bosna u saradnji sa feministkinjama otvara Centar za rodna istraživanja (2002. godine), u okviru kojeg se nude brojni programi, radionice i organizuju se akademske debate. Rezultat ovih debata je specijalno izdanje časopisa Međunarodnog Forumu Bosna posvećeno feminizmu - Izazovi feminizma (2004. godine), koji su priredile Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić-Muftić, Marina Katnić-Bakaršić i Nirman Moranjak-Bamburać. Koliko su oba programa bila kvalitetna govori i podatak da su na oba saradnice bile profesorice Univerziteta u Sarajevu koje će u akademskoj 2006/2007. godini utemeljiti i magistarski program Rodne studije, u okviru Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije na Univerzitetu u Sarajevu. Do danas su taj studij završile tri generacije polaznica/ka, a u akademskoj 2013/2014. upisana je prva generacija doktorskih studija.

Sarajevski otvoreni centar je od aprila 2015. godine, kroz

Feminističku školu, nastavio ženskostudijski program Žarana Papić, koji je 1998. godine pokrenulo i vodilo Udruženje Žene ženama kao prvi studij o ženama u Bosni i Hercegovini. Feministička škola Žarana Papić je zamišljena kao dvosemestralni akademsko-aktivistički obrazovni program, čiji je cilj da kroz četiri teorijsko-praktična modula i jedan zagovaračko-aktivistički seminar pruži feminističko obrazovanje o teorijama, konceptima i praksama potrebnim, između ostalog, i za stručno i kritičko javno djelovanje u domaćim, regionalnim, međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama. Predavačko osoblje su stručnjakinje i stručnjaci iz različitih naučnih oblasti. Škola se sastoji od četiri obavezna teorijsko-praktična modula (modul 1 – Uvod u feminizme: historija, pojmovi, teorija, modul 2 – Država, zakon i ravnopravnost: de jure i de facto; modul 3 – Kultura i ideologija i modul 4 – Feministička etička i politička teorija), kao i jednog zagovaračko-aktivističkog seminara (feministička intervencija). U okviru svakog od modula polaznice/i su imali priliku da slušaju predavačice i predavače iz čitave Bosne i Hercegovine i regije.

Zadatak Feminističke škole Žarana Papić jeste da pruži feminističko obrazovanje koje će, kroz kritičko-analitičko feminističko razmišljanje, odgovornost, solidarnost i umrežavanje, osnažiti osobe u političkim, kulturnim i civilnim inicijativama da preuzimaju odgovornost i društveno djeluju. Feministička škola Žarana Papić nudi reviziju i evaluaciju dominantnih znanja kroz transdisciplinarno feminističko formalno, neformalno i zanemareno znanje, kako bi se mogla analizirati politička, kulturna, socijalna i pravna pitanja, problemi i konteksti. Feministička škola Žarana Papić djeluje podjednako na produkciju znanja, omogućavajući interakciju između nauka i različitih segmenata društva, kao i na poticanje konkretnih zagovaračkih i aktivističkih inicijativa u našem okruženju.

Realizaciju Feminističke škole Žarana Papić finansijski podržava Švedska vlada putem Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (Sida).

The background of the page is an abstract composition of soft, textured pink and red washes. A prominent, dark, irregular smudge or shadow is visible in the center-right area, adding depth and contrast to the overall color palette.

Ova knjiga je rezultat zajedničkog rada polaznica i polaznika Feminističke škole Žarana Papić i nastala je kao plod dvosemestralnog obrazovanja o aktualnim društvenim pitanjima iz perspektive feminističke teorije i prakse. Budući da autorice i autor dolaze iz različitih profesionalnih sfera i različitih polja interesovanja, knjiga je protkana interdisciplinarnim pristupom različitim društvenim fenomenima, što ovu knjigu čini dodatno zanimljivom koliko i edukativnom.